

સાચું સ્વપ્ન.

મહાકવિ ભાસના સ્વપ્નવાસવદત્ત નાટક ઉપરથી

૨થી પ્રસિદ્ધ કરનાર

કેશવનાથ હર્ષદરાય ધ્રુવ,

અમદાવાદ.

ભાસનાટકચક્રેઽપિ ચ્છેકૈઃ ક્ષિપ્તે પરીક્ષિતુમ્ ।

સ્વપ્નવાસવદત્તસ્ય દાહકોઽભૂન્ન પાવકઃ ॥

રાજશેખરસ્ય ।

આવૃત્તિ ૧, પ્રત ૫૦૦.

વિ. સં. ૧૯૭૩. ઈ. સ. ૧૯૧૬.

મૂલ્ય રૂપિયો દોઢા

સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે.

પહેલો પૃષ્ઠ ૧-૪૪

છાપનાર મોતીલાલ સામળદાસ,
યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લીમીટેડ, ટંકશાળ, અમદાવાદ.

પછીનાં પૃષ્ઠ ૧-૧૦૪

છાપનાર ડાહ્યાભાઈ શુક્લે માધ ગાંધી,
સત્યપ્રકાશ પ્રેસ, સારંગપર, અમદાવાદ.

18736

}

18736

शमयित्वास्य विषमयी-

भूतस्य भवस्य सत्तयैव विषम् ।

सिञ्चन्त्यै सुखसुधये-

दमर्ष्यते गौरि ते प्रीत्या ॥ १ ॥

त्वमसि शरीरं सुन्दरि

संसारे मे प्रिये यशोविद्ये ।

तस्माद् य शःशरीरं

यदिदं मम तत्तवास्तुतराम् ॥ २ ॥

*My life to me was but like poison.
'Twas sweetness thine that made it sweet.
So lay I, Love, with deep devotion,
This loving present at thy feet.*

*I live in thee, who art as dear
To me as learning and good name.
Soul of my soul! Do thou for e'er
Live in thy body of fair fame.*

सुखोच्छिन्नदुष्टानामर्थानां सिद्धिरस्तु मे ।
प्रक्षिप्तभ्रष्टनष्टानां शब्दानां शुद्धिरेव च ॥

બે બોલ.

ભાસનાં નાટકો વિદ્વતા ભરેલા ઉપોદ્ધાત સાથે પ્રસિદ્ધ થયાં, ત્યારથી મારા મનમાં એમ થયા કરતું હતું કે એમાંના એકાદનો અનુવાદ કર્યો હોય તો ઠીક. આથી કરીને ભાલણકૃત કાદંબરીનો પૂર્વભાગ તૈયાર કરતાં વચમાં વિનોદાર્થે મેં સ્વપ્નવાસવદત્ત ગયા જન્યુઆરીમાં હાથમાં લીધું, અને ઘણા સમયથી મનમાં સ્કુર્યા કરતું જન્યુતિનું સ્વપ્ન થોડા વખતમાં સાચું થયું. પ્રિય વાંચનાર! એ જ આ સાચું સ્વપ્ન છે.

કવિની અંતર્વૃત્તિ એની કૃતિની સંકલનામાં અનુભવવી હોય, તો એનો સમાગમ ઇષ્ટ છે. તેં ન બને, તો એનું ચરિત્ર જાણવાથી પણ કાવ્યના ભાવ ઉપર કંઈક આનંદદાયક પ્રકાશ પડે છે. છેવટ કંઈ નહિ તો કવિ ક્યારે થયો એટલું એ જાણવું જરૂરનું છે, એટલા માટે કે ન્યાય આપવો તો કોરે રહ્યો પણ કવિના દેશકાળના અજ્ઞાને એને અન્યાય તો ન અપાય. નાટકની પૂર્વે પૂર્વરંગનું તાંડવ કર્યું છે તે આ સમજથી.

જેમના તરફથી આ નહાનું પુસ્તક તૈયાર કરવામાં સહાયતા મળી છે, તે સૌનો આની ખ્યાતિમાં ભાગ છે. ડેકન કોલેજના પ્રો. બેલવેલકરે ગર્ગ-સંહિતાના યુગપુરાણમાંથી ઊતારો કરી મોકલ્યો હતો. મુનિમહારાજ મુનિ વિજયજીએ એમના મુદ્રાર્થત્રસ્થ પ્રાચીનજૈનલેખસંગ્રહમાંથી ભિક્ષુ-રાજ ખારવેલના લેખનાં પાનાં કાઢીને મોકલ્યાં હતાં. પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવે, રા. રા. તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીએ અને રા. રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખે કટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો પૂરાં પાડ્યાં હતાં. તેમનો સર્વનો હું આભારી છું.

વધારે લંબાણ કરી અહીં હું કંટાળો નહિ આપું. હજી તો પુરા-તત્ત્વના અને પાઠભેદના કૂટપ્રશ્નોની ચર્ચાથી આગળ ઘણો એ કંટાળો આપવાનો બાકી છે.

મહાકવિ ભાસ.

પુરાતન ખ્યાતિ.

અતિ પ્રાચીન કાળમાં જે અનેક નાટકકારો થઈ ગયા કહેવાય છે, તેમાંનો એક ભાસ છે. કુમારસંભવથી પ્રખ્યાતિ પામેલો કવિ કાલિદાસ નવા નાટકકાર તરીકે બહાર પડ્યો, ત્યારે ભાસ પ્રેક્ષક તેમ જ નટનો માનીતો થઈ પડ્યો હતો. એ સમર્થ નાટકકારે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નાટકોનો સુકાળ કરી મૂક્યો હતો. જ્યાં ત્યાં એનાં નાટકો જ ભજવાતાં હતાં. મરણોત્તર પણ રંગભૂમિ ઉપરથી એ ખસ્યો નહતો. એનાં ઋગ્વેદ અને રસમય સંવિધાનને માટે સર્વનો એવો ભારે પક્ષપાત બંધાઈ ગયો હતો, કે નવું નાટક સાંઝે હોય તોપણ કોઈ તે જોવાની દરકાર કરતા નહિ. એમનો એ એક-તરફી મોહ માલવિકાગ્નિમિત્રના પ્રયોગમાં કાલિદાસને પણ આડે આવ્યો હતો. પ્રેક્ષકો લોકપ્રિય થઈ પડેલાં જૂનાં જ નાટકો જોવા માગતા. તેઓ જામેલી ખ્યાતિના ભાસ અને સોમિલને જ ઓળખતા હતા. એમના જેવાં નાટકો નવા લેખકથી લખાય નહિ, એવો લોકમત બંધાઈ ગયો હતો. આથી કરીને પોતાના નાટકના મંગળાચરણમાં કાલિદાસ શંકર ભગવાનને હાથ જોડીને વીનવે છે, કે પ્રભુ પ્રેક્ષકોના મનમાં વસી એમની તામસી વૃત્તિ દૂર કરો અને રૂડો પ્રયોગ જોવા એઓ દોરાઓ^૧. મહાન નાટક-કારના આ પ્રથમ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં ભાસ અને સોમિલની લોકપ્રિયતાની વાત અનેક મુખે કહેવામાં આવી છે^૨. એ બે માન્ય કવિઓ પૈકી બીજાનાં નાટક કેવાં હતાં, તેની ખબર નથી. પરંતુ પહેલો તો બેશક નાટકકારોમાં માગ મૂકાવે એવો હતો.

કવિનાં તેર નાટક.

ધસવી સાતમા શતકનો બાણુ ગત કવિઓના ગુણ ગાતાં ભાસે અનેક નાટકો રચ્યાનું જણાવે છે^૩. એ વાતની પુષ્ટિ આપી નવમા શતકનો રાજ-

૧ સન્માર્ગલોકનાય વ્યપનયતુ સ વસ્તામસી વૃત્તિમીશઃ ।
૨ પારિપાર્શ્વિકઃ । x x પ્રથિતયશસાં માસસોમિલકવિમિશ્રાણાં પ્રવ-
ન્ધાનતિક્રમ્ય વર્તમાનકવેઃ ક્રિયાયાં કથં પરિવદો बहुमानः । सूत्र-
धारः । अये विवेकविश्रान्तमभिहितम् । पश्य । पुराणमित्येव न साधु
सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् । सन्तः परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते
मूढः परप्रत्ययनेयवुद्धिः ॥ ૩ બુઓ હર્ષચરિતના આરંભે સૂત્રધારક-
તારમ્ભૈર્નાટકૈર્બહુભૂમિકૈઃ । સપતાકૈર્યશો લેભે માસો દેવકુલૈરિવ ॥

શેખર વિશેષમાં કહે છે, કે એ અનેક નાટકો પૈકી એક સ્વપ્નવાસવદત્ત-
ને અગ્નિની આંચ ન હતી અહીં^૪. આરમા શતકના જ્ઞાનકે પૃથ્વીરાજચરિત-
માં આ આખ્યાયિકાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે^૫. એ રીતે, જોકે સ્વપ્નવાસ-
વદત્તમાં કોઈ પણ ઠેકાણે કર્તા તરીકે ભાસનું નામ છે નહિ, તથાપિ તે
ભાસે જ રચ્યું છે એમ શંકા કે વિવાદના અવકાશ વગર સિદ્ધ થાય છે.
એ નાટક ઉપરાંત બીજાં આર નાટકો ભાસના નામથી પ્રસિદ્ધ થયાં છે.
એમાં કર્તાનું નામ છે નહિ; તેમ છતાં એ જે ઉચ્ચ ભાવ અને આર્દ્ર
હૃદયનું એમાં દર્શન થાય છે તે ઉપરથી, અને સંક્ષિપ્ત પ્રસ્તાવના, સાદું
સંવિધાન, પ્રસન્ન શૈલી, પંડિતાઈના ઓપ વગરની ભાષા, આડંબર વિનાની
ટૂંકી ઉક્તિ, સૂચન વગર એકાએક પાત્રપ્રવેશ, રાજભક્તિએ ઊભરાતાં મંગ-
ળાચરણ અને ભરતવાદ્ય વગેરે વિશિષ્ટતા ઉપરથી સહેજે જણાઈ આવે છે,
કે એ પણ સ્વપ્નવાસવદત્તના કર્તાએ જ રચેલાં છે. અવિમારકમાં મેઘનાદના
પ્રભાવે નાયક પોતે બચી બીજાં એને બચાવે છે; અહીં પણ રાજશેખરના
પ્રતાપે સ્વપ્નવાસવદત્ત નાટક પોતે બચી બીજાં આરને બચાવે છે.

૪ જુઓ મુખપૃષ્ઠમાં આપેલો શ્લોક. ૫ જુઓ પૃ. ચ. ૧૧૩૧ સત્કાવ્ય-
સંહારવિધૌ खलानां दीप्तानि वह्नेरपि मानसानि । भासस्य काव्यं
खलु कृष्णवर्त्मा सोऽप्याननात् पारतन्मुमोच ॥ ત્રીજા ચરણમાં છા-
પેલી પ્રતમાં મૂળ અને ટીકાનો પાઠ વિષ્ણુધર્માન્ છે, તે અસંગત છે. આથી પ્રકરણ
જોઈ કૃષ્ણવર્ત્મા પાઠ જ કલ્પ્યો છે. ૬ ગણપતિ શાસ્ત્રી એમ સમજાવવા મથે
છે કે ભાસનાં ભરતવાદ્યમાં કંઈ ઐતિહાસિક તત્ત્વ છે નહિ. જ્યારે જ્યારે જ્યાં
જ્યાં નાટક ભજવાય ત્યારે ત્યારે તે તે દેશના રાજાને માટે સર્વસામાન્ય આશીર્વાદ
ભાસે ઘડી રાખ્યા છે, એટલે કે ભરતવાદ્યો સાર્વદેશિક અને સાર્વકાલિક છે. એમનું
આ કહેવું કોઈ પણ પ્રકારે સ્વીકારાય એવું નથી. બહુધા ભરતવાદ્યમાં સર્વસામાન્ય
આશીર્વાદ હોય છે, એ વાત સત્ય છે. પરંતુ ભાસનાં ભરતવાદ્યની રચના નોંખી છે.
એમાં ચોક્કસ બાબતોનો નિર્દેશ છે, જેને લીધે એ સાર્વદેશિક અને સાર્વકાલિક થઈ
શકે જ નહિ. પરચક્રં પ્રશામ્યતુ એ વચનથી પરચક્રની ઈતિ અર્થાપત્ત છે.
વિના ઈતિએ ઈતિ શમવાનો આશીર્વાદ અરોગ પુરુષને રાજ્યક્ષમા મટી જવાના
આશીર્વાદ જેવો અર્થ વગરનો બને છે. ગયેલી ભોંય પાછી વળવાનું આશીર્વચન જેણે
તસુ એ ભોંય ગુમાવી ન હોય તેને કેવું લાગૂ પડે ? આખા આર્યાવર્તમાં તમારી આણ
વર્તો એ આશિષ નબળાપોચા પાંચ પચીસ ગામના ઘણીને ઉપહાસરૂપ છે. ચોક્કસ
બનાવો ચોક્કસ દેશકાળ અને વ્યક્તિના બાધક છે. એમાં સમાયલા ઐતિહાસિક
તત્ત્વનો અનાદર કરવો યોગ્ય નથી. ભાસ કવિ ભરતવાદ્યમાં જ નહિ પણ મંગળ-
શ્લોકમાં પણ આવી ઐતિહાસિક માહિતી પૂરી પાડે છે,

તેમાંથી મળતી માહિતી.

આ નાટકોનો કર્તા ક્યારે થયો તે બાબતમાં ભારે મતભેદ છે. એ બધાંને પ્રકાશમાં લાવનાર ત. ગણુપતિ શાસ્ત્રી ભાસને બુદ્ધ અને પાણિનિના એ ઉપર ચડાવી દે છે. પ્રૉફેસર એચ. બી. ભડે એને શૈશુનાગ ઉદ્યાશ્વના સમયમાં લાવી મૂકે છે. કે. પી. જયસ્વાલ અને પી. ચૌધરી એને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના અને નારાયણ કાણ્વાયનના દરબારમાં સ્થાન આપે છે. પ્રૉફેસર પાંડેય એને ત્યાંથી એ ગિતારી પાડી ઇસવી દસમા શતકમાં કેરલના ત્રીજા રાજસિંહનો આશ્રિત બનાવે છે. ગાળો માત્ર પંદરસત્તર સદીનો એટલે દોઢ-બે હજાર વરસનો છે. આ મૂંઝવનારો વિરોધ ટાળવા, સમયનિર્ણયનાં જે જે સાધન નાટકોમાંથી મળી આવે છે, તેનો વિચાર કરિયે. અવિમારક અને ઝરુમઙ્ગનાં મંગળાચરણમાં સભાધ્યક્ષને સ્થાને બિરાજતા રાજાને આશીર્વાદ છે. પ્રતિમાદશરથના ભરતવાક્યમાં એ રાજાએ ગુમાવેલી રાજલક્ષ્મી ફરી મેળવ્યાનો નિર્દેશ છે. એ નાટકનું અને 'રામામિષેકનું ભરતવાક્ય એના ઉપર પરચક્રની આપત્તિ આવી પડ્યાનું જણાવે છે. એ ઇતિહાસ શમે છે અને ન્હાનાં ન્હાનાં રાજકુલ નાશના મ્હોમાંથી બચી જઈ રાજધિરાજની છાયા નીચે આબાદી ભોગવે છે, એવો ભાવ પચ્ચરાત્રના ભરતવાક્યમાં સ્ફુરે છે. એ રાજા પૂર્વપશ્ચિમ સમુદ્રની અને વિંધ્યહિમાલયની વચ્ચેના સમગ્ર પ્રદેશમાં એકચ્છત્રે રાજ્ય કરતો હતો, એવું સ્વપ્નવાસવદત્ત, કૃષ્ણવાલચરિત્ અને દૂતવાક્યના ભરતવાક્યમાં કહેલું છે. વળી એને જળરા શત્રુઓ સામે કેટલીક વાર બાથ ભીડવી પડી હતી, તે વિશેની કીમતી માહિતી ઝરુમઙ્ગનું મંગળાચરણ પૂરી પાડે છે. તેની મતલબ એવી છે કે તે એકબે વાર નહિ પણ બહુ વાર શત્રુસમુદ્રની જીંવાળમાં સપડાયો હતો, જેમાંથી વિજય ભગવાને તેને બચાવ્યો હતો. આ રાજદારી હકીકત ઉપરાંત 'દરિદ્રચારુદત્તમાં બૌદ્ધ ધર્મના સડાની એક ચમકાવનારી ખીણ મળી આવે છે. એમાં કોઈ વિહારદારી સાથે રાત્રિસંકેત કરી એક શાકેય શ્રમણક જંગી મુઆનો દૃષ્ટાંત બોલ્યો છે^{૧૦}, તે ઉપરથી ભાસની હયાતીમાં બૌદ્ધ ભિક્ષુઓની નીતિ શિથિલ થવા માંડી હતી એવું સ્પષ્ટ દીસી આવે છે.

૭-૯ શાસ્ત્રીજી અમિષેકનાટક, વાલચરિત અને ચારુદત્ત એવાં નામ આપે છે. પહેલાં બે એ ઉપર આપેલાં પૂરાં નામનાં ટૂંકાં રૂપ જણાય છે. ત્રીજું અભિનવગુપ્તપાદે આપેલા દરિદ્રચારુદત્ત નામનું ટૂંકું રૂપ છે. ૧૦ અહં શ્વ દાવ કત્તવ્વકરીકિદસંકેદો વિઞ સક્કિવસમણઓ ણિદં ણ લભામિ ।

તેના મુદ્દા અને અન્ય મતનું ખંડન.

અહીં જે ખીના તારવવામાં આવી છે, તે ઉપરથી જેના રાજ્યમાં ભાસ કવિ થયો હતો તે રાજના સંબંધમાં નીચેના મુદ્દાઓ નીકળે છે:— (૧) એ રાજ ખેતી વધારે વાર શત્રુઓ સાથે ભયંકર વિગ્રહમાં સંડોવાયો હતો, જેમાં એનું રાજ્ય અને એનો જીવ પણ જોખમમાં આવી પડ્યાં હતાં; (૨) એક વખત એ રાજલક્ષ્મી પણ ખોઈ ખેડો હતો; (૩) એનું રાજ્ય હિમાલયથી વિંધ્યાચળ સુધી અને પૂર્વ સમુદ્રથી પશ્ચિમ સમુદ્ર સુધી પસર્યું હતું; અને (૪) એના સમયમાં શાક્ય શ્રમણની નીતિમાં બગાડ થવા માંડ્યો હતો. આ રાજ કોણ? કેરલના ત્રીજા રાજસિંહના કબજામાં ઉત્તરા-પથ કદી હતો જ નહિ. કાણ્વાયન નારાયણના ઇતિહાસની વહીનું પાનું તો કોરંકટ છે^{૧૧}. જેમાં બનાવ જ સમ ખાવાને છે નહિ, તે અનેક રાષ્ટ્રિય ક્ષોભનો સમય હોઈ શકે નહિ. ચંદ્રગુપ્ત મૈયૈનું રાજ્ય વિંધ્ય અને સિંધુના પેલા પારના દેશોમાં ફેલાયું હતું^{૧૨}. એના પરમ ઉજ્જવળ પ્રતાપને પરચકના વાદળની ઝાંખ પણ લાગી નથી, ત્યાં પછી એના મંડળનો ગ્રાસ થયાની તો વાત જ શી? ઉદ્યાશ્વ બુદ્ધ ભગવાનના નિર્વાણ પછી સત્તાવીસ વરસે ગાદીએ આવે છે અને તેત્રીસ વરસ રાજ્ય કરે છે^{૧૩}. એ સમય બૌદ્ધ ધર્મની મૌલિક-વિશુદ્ધિનો છે, તેમાં ભાસે ભાખેલી બ્રહ્મતાનો અવકાશ નથી. ભગવાન પાણિનિ અષ્ટાધ્યાયીમાં નાટ્યનાં શિલાલિસૂત્ર અને કૃશાશ્વસૂત્રનો નિર્દેશ કરે છે^{૧૪}. વાઙ્મયના કોઈ પણ પ્રદેશના ઇતિહાસમાં ગદ્યાત્મક સૂત્ર-સાહિત્ય સામાન્ય રીતે પ્રધાત્મક શાસ્ત્રસાહિત્યથી પ્રાચીનતા ધરાવે છે. આથી નાટ્યશાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ^{૧૫} કરનારો કવિ નાટ્યસૂત્રનો પરિચય ધરાવનારા વૈયાકરણની પૂર્વે થયો સંભવતો જ નથી.

મુદ્દાને આધારે ભાસનો સમય.

માફે માનવું એવું છે કે ભાસ જે કિરીટધારી યજ્ઞમાનને માટે શાંતિ-પાઠ જપે છે, તે શુંગવંશનો આદિનરેશ પુષ્યમિત્ર છે. કલિંગ દેશના માહા-ભેદ્રવાહન ખારવેલે એના ઉપર ત્રણ વાર ચડાઈ કરી હતી. એના સુભટો

૧૧-૧૩ જુઓ Smith's Early History of India. ૧૪ જુઓ પારાશર્યશિલાલિખ્યાં મિશ્રુન્ટસૂત્રયોઃ । ૪ । ૩ । ૧૧૦ । અને કર્મ-ન્દકૃશાશ્વાદિનિઃ । ૪૩ । ૧૧૧ । ૧૫ જુઓ અવિમારકમાં અત્યંત x x ણદ્વસત્યં । એ વાક્ય.

તેમાંથી મળતી માહિતી.

આ નાટકોનો કર્તા ક્યારે થયો તે બાબતમાં ભારે મતભેદ છે. એ બધાંને પ્રકાશમાં લાવનાર ત. ગણપતિ શાસ્ત્રી ભાસને ખુદ અને પાણિનિના એ ઉપર ચડાવી દે છે. પ્રૌદેસર એચ. ખી. ભડે એને શૈથુનાગ ઉદ્યાશ્વના સમયમાં લાવી મૂકે છે. કે. પી. જયસ્વાલ અને પી. ચૌધરી એને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના અને નારાયણ કાણ્વાયનના દરબારમાં સ્થાન આપે છે. પ્રૌદેસર પાંડેય એને ત્યાંથી એ ઊતારી પાડી ઇસવી દસમા શતકમાં કેરલના ત્રીજા રાજસિંહનો આશ્રિત બનાવે છે. ગાળો માત્ર પંદરસત્તર સદીનો એટલે દોઢ-બે હજાર વરસનો છે. આ મૂજાવનારો વિરોધ ટાળવા, સમયનિર્ણયનાં જે જે સાધન નાટકોમાંથી મળી આવે છે, તેનો વિચાર કરિયે. અવિમારક અને ઝરુમજ્જનાં મંગળાચરણમાં સભાધ્યક્ષને સ્થાને બિરાજતા રાજાને આશીર્વાદ છે. પ્રતિમાદશરથના ભરતવાઝ્યમાં એ રાજાએ ગુમાવેલી રાજલક્ષ્મી ફરી મેળવ્યાનો નિર્દેશ છે. એ નાટકનું અને ૭ રામામિષેકનું ભરતવાઝ્ય એના ઉપર પરચકની આપત્તિ આવી પડ્યાનું જણાવે છે. એ ઈતિઓ સામે છે અને ન્હાનાં ન્હાનાં રાજકુલ નાશના મ્હોમાંથી બચી જઈ રાજધિરાજની છાયા નીચે આબાદી ભોગવે છે, એવો ભાવ પञ्चरात्रના ભરતવાઝ્યમાં સ્ફુરે છે. એ રાજા પૂર્વપશ્ચિમ સમુદ્રની અને વિંધ્યહિમાલયની વચ્ચેના સમગ્ર પ્રદેશમાં એકચ્છત્રે રાજ્ય કરતો હતો, એવું સ્વપ્નવાસવદત્ત, કૃષ્ણવાલચરિત્ અને દૂતવાક્યના ભરતવાઝ્યમાં કહેલું છે. વળી એને જળરા શત્રુઓ સામે કુટલીક વાર બાથ ભીડવી પડી હતી, તે વિશેની કીમતી માહિતી ઝરુમજ્જનું મંગળાચરણ પૂરી પાડે છે. તેની મતલબ એવી છે કે તે એકબે વાર નહિ પણ બહુ વાર શત્રુસમુદ્રની જીંવાળમાં સપડાયો હતો, જેમાંથી વિષજી ભગવાને તેને ઊગાર્યો હતો. આ રાજદારી હકીકત ઉપરાંત દરિદ્રચારુદત્તમાં ઐદ્ધ ધર્મના સડાની એક ચમકાવનારી ખીલા મળી આવે છે. એમાં કોઈ વિહારદાસી સાથે રાત્રિસંકેત કરી એક શાક્ય શ્રમણક જગી મુઆનો દૃષ્ટાંત ચોળ્યો છે^{૧૦}, તે ઉપરથી ભાસની હયાતીમાં ઐદ્ધ ભિક્ષુઓની નીતિ શિથિલ થવા માંડી હતી એવું સ્પષ્ટ દીસી આવે છે.

૭-૯ શાસ્ત્રીજી અમિષેકનાટક, વાલચરિત અને ચારુદત્ત એવાં નામ આપે છે. પહેલાં બે એ ઉપર આપેલાં પૂર્વનાં દુકાં રૂપ જણાય છે. ત્રીજું અભિનવગુપ્તપાદે આપેલા દરિદ્રચારુદત્ત નામનું દુકું રૂપ છે. ૧૦ અહં શ્વ દાવ કત્તવ્વકરીકિદસંકેદો વિઅ સક્કિઅસમણઓ ણિદં ણ લભામિ ।

તેના મુદ્દા અને અન્ય મતનું ખંડન.

અહીં જે ખીના તારવવામાં આવી છે, તે ઉપરથી જેના રાજ્યમાં ભાસ કવિ થયો હતો તે રાજ્યના સંબંધમાં નીચેના મુદ્દાઓ નીકળે છે:—
 (૧) એ રાજ્ય જેથી વધારે વાર શત્રુઓ સાથે ભયંકર વિથહમાં સંડોવાયો હતો, જેમાં એનું રાજ્ય અને એનો જીવ પણ જોખમમાં આવી પડ્યાં હતાં; (૨) એક વખત એ રાજલક્ષ્મી પણ ખોઈ બેઠો હતો; (૩) એનું રાજ્ય હિમાલયથી વિંધ્યાચળ સુધી અને પૂર્વ સમુદ્રથી પશ્ચિમ સમુદ્ર સુધી પસર્યું હતું; અને (૪) એના સમયમાં શાક્ય શ્રમણની નીતિમાં ખગાડ થવા માંડ્યો હતો. આ રાજ્ય કોણુ ? કેરલના ત્રીજા રાજસિંહના કબજામાં ઉત્તર-પથ કદી હતો જ નહિ. કાણવાયન નારાયણના ઇતિહાસની વહીનું પાનું તો કોરંકટ છે^{૧૧}. જેમાં ખનાવ જ સમ ખાવાને છે નહિ, તે અનેક રાષ્ટ્રિય ક્ષોભનો સમય હોઈ શકે નહિ. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનું રાજ્ય વિંધ્ય અને સિંધુના પેલા પારના દેશોમાં ફેલાયું હતું^{૧૨}. એના પરમ ઉજ્જવળ પ્રતાપને પરચકના વાદળની ઝાંખ પણ લાગી નથી, ત્યાં પછી એના મંડળનો ગ્રાસ થયાની તો વાત જ શી ? ઉદ્યાશ્વ બુદ્ધ ભગવાનના નિર્વાણ પછી સત્તાવીસ વરસે ગાદીએ આવે છે અને તેત્રીસ વરસ રાજ્ય કરે છે^{૧૩}. એ સમય બૌદ્ધ ધર્મની મૌલિક-વિશુદ્ધિનો છે, તેમાં ભાસે ભાબેલી બ્રહ્મતાનો અવકાશ નથી. ભગવાન પાણિનિ અષ્ટાધ્યાયીમાં નાટ્યનાં શિલાલિસૂત્ર અને કૃશાશ્વસૂત્રનો નિર્દેશ કરે છે^{૧૪}. વાક્યમયના કોઈ પણ પ્રદેશના ઇતિહાસમાં ગદ્યાત્મક સૂત્ર-સાહિત્ય સામાન્ય રીતે પ્રદ્યાત્મક શાસ્ત્રસાહિત્યથી પ્રાચીનતા ધરાવે છે. આથી નાટ્યશાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ^{૧૫} કરનારો કવિ નાટ્યસૂત્રનો પરિચય ધરાવનારા વૈયાકરણની પૂર્વે થયો સંભવતો જ નથી.

મુદ્દાને આધારે ભાસનો સમય.

મારું માનવું એવું છે કે ભાસ જે કિરીટધારી યજ્ઞમાનને માટે શાંતિ-પાઠ જપે છે, તે શુંગવંશનો આદિનરેશ પુખ્યમિત્ર છે. કલિંગ દેશના માહા-મેધવાહન ખારવેલે એના ઉપર ત્રણ વાર ચડાઈ કરી હતી. એના સુભટો

૧૧-૧૩ જુઓ Smith's Early History of India. ૧૪ જુઓ પારાશર્યશિલાલિખ્યાં મિશ્રુન્ટસૂત્રયોઃ । ૪ । ૩ । ૧૧૦ । અને કર્મ-ન્દકૃશાશ્વાદિનિઃ । ૪૩ । ૧૧૧ । ૧૫ જુઓ અવિમારકમાં અત્યિ x x ણદ્વસત્યં । એ વાક્ય.

સામે ટક્કર ન ઝીલાયાથી એક વાર તો લડાઈનો બધો અસખાબ પાછળ પડતો મૂકી છડી સવારીએ એને જીવસદે મથુરા ભાગી જવું પડ્યું હતું. ત્યારપછી શાકલનો ચવનવીર મીનેંડર વાવાઝોડાની માફક એના ઉપર ચડી આવ્યો હતો અને સારો મગધ દેશ ઘોડાની ખરીએ ખૂંદી વળ્યો હતો. અનેક યુદ્ધના અખાડામાં કસાયલા પુષ્પમિત્રે વિદેશી ચવનોને હાંકી કાઢ્યા એટલું જ નહિ, પણ તેણે ચવનરાજ્ય જીતી લીધું. સિંધુ અને વરદાના બંને કાંઠે શુંગોની હાક વાગી. છૂટો મૂકેલો અશ્વમેધનો ઘોડો સમસ્ત આર્યાવર્તમાં ફરી પાટલિપુત્ર પાછો આવ્યો અને ચક્રવર્તી પુષ્પમિત્રે મોટા સમારંભથી યજ્ઞ ઊજવ્યો.^{૧૬} શુંગો અને કાણ્વાયનો વૈદિક ધર્મના અનુયાયી હતા. તેમના સમયમાં બૌદ્ધ ધર્મનું પરિણામ ઘટવા માંડ્યું હતું. મત અને આચારમાં ફેરથી એ ધર્મના અનેક ફાંટા પડી ગયા હતા; અને એની શીલસંપત્તિનો હાસ થયો હતો. આ રીતે કાલનિર્ણયની ચારે કોટિ મેં ચાર વરસ ઉપર દર્શાવેલા નિર્ણયનું સમર્થન કરે છે.

કવિનાં વર્ણુ અને ગોત્ર.

આ કવિ જાતે બ્રાહ્મણ હતો. વાસ્તવિક રીતે ભાસ તેનું વિશેષનામ નથી, પણ ગોત્રસંજ્ઞા છે. આગસ્ત્ય ગોત્રના હૈમોદક વિભાગમાં ભાષ નામ આવે છે, તેનું ભાસ રૂપાંતર છે. પ્રાચીન કાળમાં પોતાનું નામ ન લેતાં ગોત્રનામ લેવાનો સંપ્રદાય હતો. આથી વ્યક્તિનાં વિશેષનામ લુપ્ત થઈ પતંજલિ, કાત્યાયન, પાણિનિ, યાસ્ક વગેરે ગોત્રનામ પાછળ રહી ગયાં છે. નાટકકારના સંબંધમાં પણ એમ જ બન્યું છે. એનું જન્મનામ સૂત્રધાર સભાને વિજ્ઞાપના કરતાં લેતો હશે. એ વિજ્ઞાપનાના શબ્દ જો નાટકકારે પ્રસ્તાવનામાં ઊતાર્યા હોત, તો તે બચવા પામત. અત્યારે તો આપણે કવિને ગોત્રસંજ્ઞાથી ઝાળખિયે છિયે.^{૧૭}

ધર્મ.

નાટકોનાં મંગળાચરણ જોતાં ભાસ ભાગવત હોય એમ જણાય છે. એણે અવિમારકમાં વરાહનું, કર્ણમારમાં નરસિંહનું, મધ્યમક અને

^{૧૬} જુઓ 'આદિશુંગ પુષ્પમિત્ર.' ^{૧૭} ભાષ, પતંજલિ, કાત્યાયન, પાણિનિ અને યાસ્ક એ ગોત્રસંજ્ઞાઓ બાબત ગોત્રપ્રવરનિવન્ધકદમ્બકમાં પ્રવરમંજરી અને પ્રવરદર્પણ જુઓ.

દૂતવાક્યમાં વામનનું, રામાભિષેક અને પ્રતિમાદશરથમાં રામનું તથા કૃષ્ણવાલચરિત અને ઋરુમઙ્ગમાં કૃષ્ણનું સંકીર્તન કર્યું છે. પશ્ચરાત્ર અને દૂતઘટોત્કચમાં પણ વિષ્ણુ ભગવાનનું મંગળાચરણ છે. માત્ર સ્વપ્નવાસવદત્ત અને પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણના મંગળમાં પાત્રમુદ્રાના અર્થે બળરામ અને કુમારનો નિર્દેશ છે. વળી રામાભિષેક અને પ્રતિમાદશરથ નાટકમાં રામચંદ્રનું અને કૃષ્ણવાલચરિતમાં શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત કવિએ ગાયું છે; તથા દૂતવાક્યમાં વિશ્વરૂપદર્શનનો યોગ પણ સાધ્યો છે. એ બધું ધ્યાનમાં લેતાં ભાસ વિષ્ણુભક્ત જ ઠરે છે.

સહયાયી પતંજલિ.

ભગવાન ભાષ્યકાર આ રાજકવિના સહયાયી છે. પુણ્યમિત્રના દ્રવ્ય-યજ્ઞના આચાર્ય પતંજલિ^{૧૮} અને ચાક્ષુષયજ્ઞના ભાસ મુનિ^{૧૯}. કૃષ્ણવાલચરિત ભજવાયાની મહાભાષ્યમાં નોંધ પણ છે. એના ત્રીજા અધ્યાયના પહેલા પાદના બીજા આહિકને છેડે એના પ્રયોગને અનુલક્ષીને પ્રશ્ન ગઠાવ્યો છે, કે કંસં ઘાતયતિ એમાં વર્તમાનકાળ શા માટે? કંસ મરાયાને તો ધણો એ કાળ વીતી ગયો છે. આના ઉત્તરમાં ભાષ્યકાર કહે છે, કે નટોના ઉસ્તાદો તાલીમ આપી પ્રયોગ દ્વારા કંસનો વધ પ્રત્યક્ષ કરાવે છે તેટલા માટે. કેટલાક નટ કંસના અને કેટલાક કૃષ્ણના પક્ષના બને છે; તથા પોતાનાં મ્હો કાળાં ને રાતાં ચિતરે છે. નાટક ભજવાતાં લોકો કહે છે—જઓ, જઓ, કંસ હણાય છે. વાર હોય તો જણાવે છે કે જઈ મ્હોચો, કંસ હણાશે. ખેલ ચઈ રહ્યો હોય તો ‘જવું નકામું છે, કંસ તો હણાયો,’ એમ કહી બીજાને પાછા વાળે છે^{૨૦}.

૧૮ જુઓ મહાભાષ્યનું *इह पुण्यमित्रं याजयामः* । એ વચન. ૧૯ પૃ. ચ. ૧૧૩ ની ટીકામાં જોનરૂજ ભાસને મુનિ ઉપપદ લગાડે છે. ૨૦ *इह तु कथं वर्तमानकालता कंसं घातयति × × इति चिरहते × कंसे × × × । अत्रापि युक्ता । कथम् । ये तावदत्र शौभिका नाम एते प्रत्यक्षं कंसं घातयन्ति × × × × इति ।.....केचित् कंसभक्ता भवन्ति केचिद्वासुदेवभक्ताः । वर्णान्यत्वं खलूपि पुण्यन्ति । केचित् कालमुखा भवन्ति केचिद् रक्तमुखाः । त्रैकाल्यं खलूपि लोके लक्ष्यते । गच्छ, हन्यते कंसः । गच्छ, घानिष्यते कंसः । किं गतेन, हतः कंसः । इति हेतुमति च ।*

પુરાણા પ્રયોગ.

પતંજલિના આ સહયાથીનાં નાટકોમાં કેટલાક પાછળથી વપરાટમાં ન રહેલા પુરાણા પ્રયોગો^{૨૧} મળી આવે છે. એમાં એક આર્ષ, દસ દેશકાળ-૩૬ અને તેર પ્રાકૃતગંધિ છે. મૃહ્ય એ પાણિનિએ તથા દીધેલું પણ બોલીમાં રહી ગયેલું સંબંધક કૃદંતનું એક રૂપ છે. તે આર્ષ સંસ્કૃત અને શિષ્ટ સંસ્કૃતનું સળંગપણું જણાવે છે. સપત્નીકાય, સર્વરાજ્ઞઃ, વ્યૂહોરાઃ, ચરણુના આરંભમાં મે, ઉન્નામય, વીજન્તિ, રુદન્તીમ્ અને જપાપુષ્પ-મિવ રક્તલોચનઃ એ સ્થાનિક વિશિષ્ટ પ્રયોગના દષ્ટાંત છે. ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા અને ચોથા શતકના આપસ્તંબ અને કૌટિલ્ય પણ આવી રીતે કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રયોગ વાપરે છે^{૨૨}. છેલ્લો દષ્ટાંત વાંચતાં સહજે આપસ્તમ્બધર્મસૂત્ર ૧૨૧૦૨૬૨૦ સમાન હોઈયાદ આવે છે. સમાસ કરતાં બંનેમાં સાપેક્ષતાનો હીસાળ ગણ્યો નથી. વળી ચેત્ત્ર અવ્યય અને સતિ સત્તમી સાથે ભાસ શક્યતાના અર્થમાં યદિનો ઉપયોગ કરે છે અને વૃત્તાનાં ચરણો નોંખ્યાં ગણી સંધિ ન કરવાની અને અંત્ય લઘુ જરૂર પડે ત્યાં ગુરુ ગણવાની પરિપાટી સ્વીકારે છે, તે પણ આ વિશિષ્ટ પ્રયોગની કૌટિમાં આવે છે. મોટો ભાગ જે પ્રાકૃતગંધિ રૂપોનો, તેમાંનાં આરમાં આ-ત્મનેપદ અને પરસ્મૈપદ પ્રત્યય એક બીજાને ઠેકાણે વાપર્યા છે. આનું કારણ હું પ્રાકૃત સમજૂં છું. એમાં ધાતુ વિકલ્પે બંને પ્રકારના પ્રત્યય લે છે. સમા-શ્વાસિતુમ્ પ્રયોગમાં પણ પ્રાકૃતની અસર છે. અવૈદિક ધર્મોએ પ્રાકૃતનો ઉપયોગ કર્યો, ત્યારથી સંસ્કૃતને તેનો પાસ બેસવા માંડી ચૂક્યો હતો. આપસ્તમ્બધર્મસૂત્રમાંના સાંવૃતિ, પ્લેજ્ઞ, વ્યુપજાવ, અનુલેપણ, અપ-દશર્ચીત આદિ પ્રયોગ એ સ્થિતિની ઝાંખી આપે છે. આ પ્રયોગ મોટે ભાગે અપાણિનીય છે. પરંતુ તેટલા માટે ભાસ પાણિનિના પહેલાં થયો અથવા તે તેણે અશુદ્ધ લખ્યું એમ કહેવું તે ખોટું છે. પાણિનિના

૨૧ જુઓ 'પ્રતિમાનાટક'ને છેડે ગણપતિ શાસ્ત્રીએ આપેલું

Appendix I. એમાં ગણાવેલા પિસ્તાળીસ પ્રયોગ પૈકી નવ પ્રાકૃત છે, તેમને સંસ્કૃત વ્યાકરણ સાથે સંબંધ નથી. અવન્ત્યાધિપતેઃ અને છિદ્યતે એ બે અપખાં છે. રુદ્યતે સમજ ફેરથી પરિગણિત છે. સિવાય એકનો એક બોલ ફરી ગણાયો હોય એવા નવ છે. શાસ્ત્રીજીના પિસ્તાળીસમાંથી આ બધા બાતલ કરી બાકીના ચોવીસની ઉપર વિગત આપી છે. ૨૨ જુઓ Sacred Laws of the Aryans Vol. I. અને Kautilya's Arthasāstra ના ઈંગ્રેજી ઉપોદ્ધાત.

સમયમાં પ્રાકૃત સ્વતંત્ર ભાષાએ અસ્તિત્વ ધરાવતું ન હતું, તો એના પહેલાં પ્રાકૃતગંધિ રૂપોનો સંભવ કેવો? ભાસના સમયમાં પ્રાકૃત સાથે સંસ્કૃત જીવતી વ્યવહારની ભાષાએ બોલાતું અને લખાતું હતું. તેમાં અષ્ટાધ્યાયી-માં ન નોંધાયલા એવા અનેક પ્રયોગો રૂઢ હતા; અને નોંધાયલા લુપ્ત થયા હતા. ભાષાની શબ્દસંપત્તિ અને રૂપસંપત્તિ સર્વસ્થળ અને સર્વકાળ એકની એક નથી રહેતી. જીવતી ભાષામાં વધઘટ ઇષ્ટ જ છે. પાણિનિ અને ભાસનો દેશકાળકૃત ભેદ છે, તે બોલતા લખાતા સંસ્કૃતમાં પ્રયોગભેદ માગી લે છે. એક પશ્ચિમનો અને બીજો પૂર્વનો વતની હતો. એક ઇ. સ. પૂર્વે સાતમા શતકમાં અને બીજો બીજામાં થયો હતો. એકનું દૃષ્ટિબિંદુ શબ્દ-શુદ્ધિ છે; બીજાનું લોકવ્યવહાર છે. ટૂંકામાં કહીએ તો

યામુજ્જહાર નિઃસીન્નો ભાસો ભાષામહોદયે ।

કુતઃ પ્રયોગસંપત્ત સા મિતે વ્યાકરણહ્રદે ॥

નાટક સંજ્ઞાનો ખડોળો અર્થ.

ભાસના સમયમાં નાટક એ પ્રયોગગંધની સામાન્ય સંજ્ઞા હતી, એમ એણે નટનો નાટકીય^{૨૩} પર્યાય વાપર્યો છે તે ઉપરથી સમજાય છે. બાણ અને રાજશેખર એના પ્રયોગગંધનો નાટક શબ્દે નિર્દેશ કરે છે. ભાસ તેમનાં જ્ઞામ નપુંસકલિંગે આપે છે, તે નાટક સંજ્ઞાને અનુલક્ષીને હોય એમ લાગે છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રતિજ્ઞાનાટિકા અને મધ્યમવ્યાયોગ સંજ્ઞાઓ કવિકૃત નહિ પણ અન્યકલ્પિત કરે છે. ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં રચા-
• વલા પ્રયોગગંધોનું ઇ. સ. પછી ચોથા શતકના ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરવું અનિષ્ટ છે.

ખંડિત નાટકો.

પ્રસિદ્ધ થયેલાં તેર નાટકો પૈકી દંરિદ્રચારુદત્ત ખંડિત છે. એમાં આરંભનું મંગળ નથી અને પાછળના અંકો નથી. એના ઉપરથી લોકરુચિને વધારે અનુસરતું સૃષ્ટિકાવ્યિક રચાયું, તે પછી એનો પ્રચાર ધીમે

૨૩ બુદ્ધો પ્રતિમાદશરથ, અંક ૧, સારસિય સારસિય સંગીદસાલં
ગચ્છિઅંજાડઈમાણં વિણવેહિ કાલસંવાદિણા ણાડણ સજ્જા હોહત્તિ।

ધીમે હુમ થયો ને અસલ નાટક ખંડિત થયું. વામનદત્ત કાવ્યાલંકાર-
સૂત્રવૃત્તિ ૧૬૩૨૩માં ચૂતં હિ નામ પુરુષસ્યાસિંહાસનં રાજ્યમ્ ।
એ પંક્તિ ઉતારી છે, તે મૃચ્છકટિકના ખીજ અંકમાં છે,
દરિદ્રચારુદત્તમાં નથી. ઇસવી આઠમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં વામન થયો
મનાય છે. તેથી મૃચ્છકટિકને સાતમા શતકથી મોડું મૂકી શકાય નહિ.
એ બહુ લોકપ્રિય છતાં પણ દરિદ્રચારુદત્ત દેટલાંક સૈંદાં ટકી રહ્યું.
સરસ્વતીકણ્ઠાભરણમાં નીચેનો શ્લોક આપ્યો છે:-શકાર કિં પ્રાર્થનયા
પ્રાવારેણાભિષેણ વા । અકાર્યવર્જે મે વ્રૂહિ કિમભીષ્ટં કરોમિ તે ॥
આ દરિદ્રચારુદત્તના આઠમા અંકનો જણાય છે. તેને સ્થાને મૃચ્છક-
ટિકમાં તો વાઢમ્ । કરોમિ વર્જયિત્વા ત્વકાર્યમ્ । એવું ગદ્ય જ
છે. શૂદ્રકનામધારીને હાથે દરિદ્રચારુદત્તનો મૃચ્છકટિકના નામે સમુ-
દ્ધાર થાય છે, તે મૃચ્છકટિક પાછળથી નીલકંઠને હાથે નવો સંસ્કાર
પામે છે. ખીજાં ખંડિત નાટકો ૨૪ મધ્યમક, દૂતઘટોત્કચ અને કર્ણમાર
છે. એમનો છેવટનો ભાગ કંઈક ત્રુટિત હોય એમ લાગે છે.

નાટકોનો કાલક્રમ.

પુણ્યમિત્રના ઇતિહાસ ઉપરથી, ભાસે ક્યારે કયું નાટક રચ્યું, તે થોડે
ધણે દરજ્જે વધતી ઓછી ખાતરીથી કહી શકાય છે. ૨૫ પ્રતિમાદશરથ
ના ભરતવાક્યમાં ગુમાવેલી રાજલક્ષ્મી ફરી મળવાનો ઉદ્દગાર છે, તે કલિંગ
દેશના રાજા ખારવેલના ભયથી પુણ્યમિત્ર મથુરા નાસી ગયો હતો તેને
અનુલક્ષીને છે. આદિશુંગના વૃત્તાંતમાં એ સિવાય ખીજે કોઈ પ્રસંગ રાજ-
લક્ષ્મી ખોવાનો છે નહિ. સળખ પ્રતિમાદશરથ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૫ માં
રચાયું હોવું જોઈએ. ઝરુમઙ્ગ અને રામાભિષેક ખારવેલની ત્રીજી સવારી
વખતે એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૧ માં ભાસે રચ્યાં જણાય છે. પહેલાના
મંગળાચરણમાં વારંવાર સવારી કરનાર શત્રુઓનો જે નિર્દેશ છે, તેણે
કરીને કલિંગો જ લક્ષિત છે. છેલ્લી સવારીમાં તેમણે મગધરાજને તોળા
તોળા પોકારાવી હતી, તેથી ખીજા નાટકના ભરતવાક્યમાં એનો પરચકા-

૨૪ ગણપતિ શાસ્ત્રી મધ્યમવ્યાયોગ નામ આપે છે. વ્યાયોગ સંજ્ઞા ભાસકૃત
ન હોવાથી મધ્યમક નામ મેં આપ્યું છે. ૨૫ ગણપતિ શાસ્ત્રી પ્રતિમાનાટક
નામ આપે છે. પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ અને સ્વપ્નવાસવદત્ત દૂકાઈને પ્રતિજ્ઞાના-
ટિકા અને સ્વપ્નનાટક બન્યાં, તેમ પ્રતિમાદશરથ દૂકાઈને પ્રતિમાનાટક
સંજ્ઞા બેસી થઈ છે.

તમક ઈતિરૂપે ઉલ્લેખ છે. તે પછી પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ, સ્વપ્નવાસવદત્ત, કૃષ્ણવાલચરિત અને દૂતવાક્ય રચાયાં છે. છેલ્લાં ત્રણ નાટકોના ભરતવાક્યમાં સાર્વભૌમત્વ પામવાનો નિર્દેશ છે. તેનું બલવત્તર કલિંગરાજ જીવતાં સ્વપ્ન પણ આવવું અશક્ય હતું. આ કારણથી એ ત્રણને હું ખારવેલોના મરણ પછી મૂકું છું. સ્વપ્નવાસવદત્ત નાટક પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણનું સાંધણુ છે. પહેલામાં બીજાના વસ્તુનું સ્પષ્ટ સૂચન છે. એ જોડકું માત્ર પરચક્રની આડથી જુદું પડે છે. સાર્વભૌમપદમાં પરિણામ પામનારી આ આપત્તિ તે મીનેડરની ચડાઇ, એમ હું સમજું છું. બીજો એવો ઉત્પાત પુષ્યમિત્રના સમયમાં જાણવામાં નથી. આથી પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ મીનેડરની ચડાઇ વખતે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૮ ના આગલા ભાગમાં, સ્વપ્નવાસવદત્ત મધ્ય ભાગમાં, કૃષ્ણવાલચરિત છેવટમાં અને દૂતવાક્ય ૧૫૭ ના આરંભમાં રચાયાં કરે છે. બાકીનાં છ નાટકોનો નિર્માણકાળ જાણવાનાં જોઈએ તેવાં સાધન નથી. પ્રતિમાદશરથમાં પ્રસંગવશાત્ કહેલું કાલસંવાદિતાનું તત્ત્વ સ્વીકારિયે, તો તેમાંનાં ત્રણ વિશે માત્ર અટકળ થઈ શકે છે. દરિદ્રચારુદત્તનું વર્ધિત ૩૫ જે મૃચ્છકાટિક, તેમાં નયળા પાલકનો વધ કરી આર્યક ગાદીએ આવે છે. એ અવંતિનો રાજ્યપરિવર્ત પાટલિપુત્રની રાજ્યકાંતિના પડછે આખો હોય, તો ભાસે દરિદ્રચારુદત્ત ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૭ માં રચ્યું હોય. વળી શાપબ્રષ્ટ અવિમારકના કુટુંબના વૃત્તાંતમાં રાજ્યબ્રષ્ટ જૈમિનિકોનો વૃત્તાંત પ્રતિબિંબિત હોય, તો પુષ્યમિત્ર વિજય કરી પ્રતિષ્ઠા જમાવી તે અરસામાં એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૦ માં અવિમારક રચાયું હોય^{૨૬}. ઉપરાંત કુરુરાજના અવબૃથસ્નાનથી જોનો ઉપક્રમ થાય છે એવું પञ्चરાત્ર નાટક, તે કદાચ પુષ્યમિત્રે અશ્વમેધ યજ્ઞ બજાવ્યો તે પ્રસંગે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૫ માં રચાયું હશે.

૨૬ અવિમારકને પરચક્રનો આપત્તિ સાથે કંઈ લેવાદેવા છે નહિ. મુદ્રિત પ્રતમાં એને છેડે રામાભિષેક અને પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણવાળું ભરતવાક્ય લેવામાં આવે છે, તે અસ્થાને છે. અને ગોંત્રાહ્મણાનાં હિતમસ્તુ નિત્યં સર્વપ્રજાનાં સુખમસ્તુ લોકોઃ ઇમામુદીર્ણાર્ણવનીલવસ્ત્રાં નરેશ્વરો નઃ પૃથિવીં પ્રશાસ્તુ॥ એ આખ્યાનકી જ વાસ્તવિક ભરતવાક્ય છે. કુન્તિમોજ સૌવીરરાજ કિમન્યત્ પ્રિયમુપહરामિ એવું નારદ પૂછતાં તે જ રાજા યદિ મે ભગવાન્ પ્રસન્નઃ કિમતઃ • પરમહમિચ્છામિ । એમ એકકાળે કહે છે, તેના અનુસંધાનમાં એ છે.

સ્વપ્નવાસવદત્ત એક ઐતિહાસિક નાટક.

ભાસનાં નાટકો પૈકી પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ અને સ્વપ્નવાસવદત્તનું જોડકું ઐતિહાસિક છે. વત્સદેશનો ઉદયન, અવંતિનો પ્રદોત અને મગધનો દર્શક એ રાજાઓ ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમી સદીમાં થયા હતા^{૨૭}. વત્સરાજનું ચરિત્ર એક વખત વિક્રમચરિત્રના જેવું લોકપ્રિય હતું. ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકાની લોકકથામાં અવિમારક અને ઉદયનની કથાઓ અગ્રસ્થાન ભોગવતી જોવામાં આવે છે. એકનો કામસૂત્રમાં અને બીજોનો અર્થશાસ્ત્રમાં ચાણક્ય નિરૂદ્ધેશ કરે છે^{૨૮}. ગુણાદય, હર્ષ વગેરે કવિઓ પણ વત્સરાજનું ચરિત્ર વખાણ્યું છે.

તેની ઉત્તમતા અને ન્યૂનતા.

સ્વપ્નવાસવદત્ત ભાસનાં નાટકોમાં ઉત્તમ મનાય છે^{૨૯}. એનાં પાત્રની ઉચ્ચતા અને ભાવની શુદ્ધતા નાટકસાહિત્યમાં બેશક ચડિયાતા પ્રકારની છે. તોપણ કહેવું જોઈએ કે ભાસે આપેલી હકીકતમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે અપૂર્ણતા અને અસ્પષ્ટતા જોવામાં આવે છે. યૌગન્ધરાયણ વાસવદત્તાને આવંતિકાના વેપમાં પકાવતી પાસે મૂકે છે. રાજકુમારી ન્યાસ સ્વીકારે છે. પણ તે નથી યૌગન્ધરાયણનું કે વાસવદત્તાનું નામ પૂછતી, તેમ નથી ન્યાસનો અવધિ પૂછતી. લાવાણકની લાલ પછી બ્રહ્મચારી એને વતન રાજગૃહ જાય છે કે અન્યત્ર અધૂરી વિદ્યા પૂરી ભણવા, તે કોણ કહેશે? એ તપોવનમાં બપોરે સહેજ વીસામો ખાય છે ને પછી રસ્તે પડે છે. તે વખતે સંધ્યા-કાળ કહ્યો છે તે શી રીતે? વત્સરાજનો શત્રુ આરુણિ ક્યાંનો રાજા હતો? શા કારણથી તેમને એને વિગ્રહ થયો? તેમાં ફેની ક્યાં ક્યાં કેવી રીતે હાર-જીત થઈ? એનાંનું કશું એ નાટકમાં સૂચવ્યું નથી. પકાવતીનું માથું દૂખતું સાંભળી એક તરફથી રાજા અને બીજી તરફથી વાસવદત્તા પહેલી રાતે સમુદ્રગૃહમાં મળવા આવે છે ને પકાવતી તો ત્યાં છે નહિ. એનો કહી

૨૭ જુઓ Pargiter's Dynasties of the Kali Age અને Smith's Early History of India. ૨૮ જુઓ કા. સૂ. ૧૫૪૧૪૧ ઋષ્ણવત્યાં ચાહલ્યાવિમારકશાકુન્તલાદીન્યન્યાન્યપિ લૌકિકાનિ ચ કથયે-
ત્યુક્તાનિ । અને કાં. ઋ. શા. ૧ । ૧૭ હ્રષ્ટા હિ 'જીવતઃ પુનરાવૃત્તિઃ'
પ્રથા સુયાત્રોદયનાખ્યામ । ૨૯ જુઓ મુખ્યગૃહમાં આપેલો શ્લોક.

એ ખુલાસો નથી, તે પણ ખામી કહેવાય. બાકી ચાલતે અંકે વગરસૂચને પાત્રનો પ્રવેશ, સ્થળનું બદલાવું, રંગભૂમિ ઉપર મંરણ વગેરે બાબત તો ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં વિહિત હતી.

ભાસ અને કાલિદાસ.

ભાસ અને કાલિદાસ જુજી માર્ગના કવિ છે. સમાસ-નહાના, ઉક્તિઓ મુદાસર અને રૂંકી, ગદ્યપદ્યની વિવેકયુક્ત અને મનોહર ગૂંથણી, ભાષા સરળ રૂઢ અને પ્રસન્ન, એ એમની કૃતિઓના આગળ પડતા ગુણો છે. એમનાં સંવિધાન રસમય અને સાદાં છે. કાલિદાસ ઉજ્જવલ પ્રતિભાથી શૃંગારમાં લીન કરી દે છે, ભાસ તેની વિવિધતાથી અનેક રસની જમાવટ કરી આનંદ આપે છે. એકનાં નાટકોમાં કાર્યનો વિકાસ ચડિયાતો છે, બીજાનાંમાં પાત્રનો આદર્શ ઉચ્ચ છે. એક વિનયશાળી છે, બીજો વિનોદી છે. કાલિદાસ ઝીણી તેમ જ મોટી બાબતો ઉપર એકસરખું ધ્યાન આપે છે, જેથી કરીને તેની કૃતિમાં સુઘડપણું જોવામાં આવે છે. ભાસનું ઝીણી બાબત ઉપર લક્ષ રહેતું નથી, જેથી એની કૃતિમાં ન્યૂનતા રહી જાય છે. એનું સ્થાન મહાકવિ કાલિદાસની પછી પણ બીજા સર્વ નાટકકારની પૂર્વે છે.

આદિશુંગ પુષ્પમિત્ર.

રાજ્યક્રાંતિ.

શુંગવંશ મૌર્યવંશ પછી મગધની ગાદીએ આવ્યો. મૌર્યોનો પૂર્ણ પ્રતાપ ચંદ્રગુપ્ત અશોક અને બિંદુસાર એ ત્રણ પેઢી જ તપ્યો. તે પછી સાત આઠ વરસ રાજ્ય કરનારા કુણાલ દશરથ ને સંપ્રતિ બૌદ્ધ આશ્રવકને જૈન ધર્મના શ્રદ્ધાળુ સંગી તરીકે માત્ર જાણીતા છે. તેમના ઉત્તરાધિકારી શાલિશકે તેર વરસ રાજ્ય કર્યું કહેવાય છે. પરંતુ વૃદ્ધગર્ગનંહિતામાં તેના નામ-નિર્દેશ ઉપરાંત તેના વિશે કંઈ જાણવામાં નથી. છેલ્લા ચાર મૌર્ય રાજ-ઓનો રાજ્યકાળે ટૂંકો છે ને ખ્યાતિ એ સ્કન્ધ છે. જીરણ થઈ ડાળાં પાંખડાં બોઈ બેસી પુરાણા અડાબીડ વૃક્ષનું બોદૂંરોડૂં બોદાઈ ગયેલું સૂકું ડૂંડૂં જ રહેવા પામે, તેવી અવદશા એક વાર કલિંગ, કુંતલ, મહિષમંડળ, ગોસ્થાન, હેરાત અને મકરાણ સૂધી પસરેલા મૌર્યસામ્રાજ્યની થઈ. દેવધર્મા શતધન્વા અને બૃહદ્રથના સમયનું મગધરાજ્ય તે અક્ષરશઃ મગધરાજ્ય જ હતું. તેની નાણા સંબંધી હાલત પણ બહુ નબળી હતી. રાજ્યનું ઉત્પન્ન છેક ધડી જવાથી મૌર્ય રાજાઓનો શિવ અને સ્કન્દની મહાપૂજા દ્વારા વાટે ને ઘાટે પૈસા બધરાવવાનો વારો આવ્યો હતો. છેલ્લા રાજા બૃહદ્રથમાં જાડી પહોચ ન હતી. તેની સેનાનો ઉપરી પુષ્પમિત્ર કરીને એક શૂરો અને સાહસિક સરદાર હતો. એના મનમાં પ્રજાદુર્બળ રાજાનો ઘાટ ધડી જતો રાજા થવાની ઇચ્છા પ્રગટી. એક સમયે કવાયદ બતાવવાના બહાને શસ્ત્રાસ્ત્ર અને કવચટોપ સજ્જત આવેલી સેનાથી ઘેરી લેઈ રાજ્યલોભી સેનાપતિએ નબળા રાજાનું

૧ જુઓ પાણિનિના જીવિકાર્થે ચાપણે ૧૫૩૧૨૧ સૂત્ર ઉપર પતંજ-લિનું ભાષ્ય-અપણ્ય इत्युच्यते । तत्रेदं न सिध्यति । शिवः स्कन्दो विशाख इति । किं कारणम् । मौर्यैर्हिरण्यार्थिभिरर्चाः प्रकल्पिताः । तासु न स्यात् । यास्त्वेताः संप्रतिपूजार्थास्तासु भविष्यति । ભાષ્યકાર પુત્ર્ય-મિત્રના સમયમાં થયા હતા. તેથી મૌર્યે: પદથી હું મૌર્યવંશના છેલ્લા ત્રણ રાજા સમન્નં છું. ત્યમ વળી હિરણ્યાર્થિભિ: પદ હું નાણાની ભીડના અર્થમાં લેજી છું. સર્જીત વિદ્વાન ગોલ્ડસ્ટુકર વગેરે એ જે પદોનો લોભી ચંદ્રગુપ્ત વગેરે અર્થ કરે છે; જુઓ Goldstucker's Pāṇini. ૩૬૧ રાજ્યકર્તા ચંદ્રગુપ્ત ઉપર ધનલોભનો આરોપ કેવળ અસ્થાને છે.

વ્યાયામભૂમિમાં ખૂન કર્યું અને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૮માં પ્રતાપી મૌર્યોના
૩૬૨ પેઢી પહોચેલા વંશનો અંત આણ્યો.

નવોરાજ. પુષ્યમિત્ર.

નહાના રાજ્યમાં થયેલી આ ઊથલપાથલ તરફ કોઈ રાજ્યે લક્ષ આપ્યું
નહિ. પરંતુ એક સ્થાનિક ફેરફાર ગણી મગધની રાજક્રાંતિની ઉપેક્ષા કરવા
જેવી ન હતી. પુષ્યમિત્ર શું ચક્રવર્તીની કીર્તિનો ભૂખ્યો વીર નર હતો.
તે મગધના નહાનકડા રાજ્યથી ધરાઈને ખેસી રહેનારો ન હતો. રાજ
થઈને અંતોપી હોય તે નષ્ટ છે, એ વચનને તે પ્રમાણ માનતો હતો. રાજ
થયા છતાં વીરત્વની ખ્યાતિ આપનારૂં સેનાપતિ^૪ પદ એને પ્રિય હતું. સેનાની
સહાયતાથી બહાદુર શું પરાક્રમનાં પગરણ માંડ્યાં. એક પછી એક ઉત્તરનાં
રાજ્યો છતી તેણે ખાલસા કર્યા અને જલંધર સૂધી રાજ્યની સરહદ વધારી.

વાયવ્ય દિશાનું ગ્રીક રાજ્ય.

નવા પ્રાપ્ત કરેલા મુલકને વાયવ્ય દિશાએ ગ્રીકોનો ભય હતો.
સીરિયાના શહાનશાહ ત્રીજા એંટિઓકસે હિંદુકશ આળંગી સુભગસેનને

૨ જુઓ હર્ષચરિત । ૬। પ્રજ્ઞાદુર્બલં ચ વલદર્શનવ્યપદેશદંશિતાશે-
ષસૈન્યઃ સેનાપતિરનાયો મૌર્યે બૃહદ્રથં પિપેષ પુષ્યમિત્રઃ સ્વામિન્ર ।
Indian Antiquary II, 368 માં પ્રતિજ્ઞાદુર્બલં પાઠ છે. Cowell અને
Thomas પણ એ ડૉ. બ્રુહદ્રથનો પાઠ કબૂલ રાખે છે. પરંતુ તે સાકાંક્ષ છે. તે કાર-
ણથી હું સંકેતકાર શંકરનો પ્રજ્ઞાદુર્બલં પાઠ સ્વીકારું છું. વળી ઉપલબ્ધ
દર્શિતાશેષ પાઠ પુનરુક્તિ ઉપજાવનારો છે અને સ્વારસ્ય રહિત છે. આથી
દંશિતાશેષ પાઠ કદખ્યો છે.

૩ ૬૨ મૌર્યો બાબત જુઓ Pargiter's Dynasties of the Kali Age.

૪ રાજ થયા પછી પણ પુષ્યમિત્ર પોતે સેનાપતિ કહેવાતો હતો, તે બાબત
જુઓ માલવિકાગ્નિમિત્રનાં નીચેનાં વાક્યો:—દેવેણ સેનાવજ્ઞા જણનુ-
રઅરવજ્ઞણે ણિઉત્તો મટ્ટિદારઓ વસુમિત્તો ।, અયં પુનરિદાર્નીં દેવસ્ય
સેનાપતેઃ પુષ્યમિત્રસ્ય યજ્ઞશરણાત્ સપ્રામૃતકો લેખઃ પ્રાપ્તઃ ।, અને
યજ્ઞશરણાત્ સેનાપતિઃ પુષ્યમિત્રં વૈદિશસ્થં પુત્રસુપુત્રાત્તમેષિમિત્રં
સ્નેહાત્ પરિશ્વજ્યાતુદર્શયતિ ।.

હરાવી સિંધુના કાંઠા સૂધીનો મુલક જીતી લેઈ બાહીક કિંવા બાકિયાના પહેલા યૂથિડેમોસને તે સ્વાધીન કર્યો હતો, ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૬. તે પછી યૂથિડેમોસનો પુત્ર ડેમેટ્રિઅસ જે મહાન ઑટિઓકસનો જમાઈ થતો હતો, તેણે પંજાબ અને સિંધ પણ જીતી લીધાં; અને વિપાશાની શાખા જે અપગા નદી, તેને તીરે આવેલા શાકલ શહેરને પિતાની યાદગીરીમાં યૂથિડેમિયા નામ આપી, હિંદની સુબાગીરીનું મુખ્ય શહેર બનાવ્યું, ઈ. સ. પૂર્વે ૧૯૦^૫. એ રીતે સ્થપાયેલા બળવાન ગ્રીક રાજ્ય સામે શુંગરાજ્યના બચાવ સાંઠે પુષ્પમિત્રે અંતરવેદિમાં મથુરા પાટનગર ઠરાવ્યું. શુંગ રાજની સુબ્યવસ્થાથી ભરતખંડના નદીમાતૃક વિશાળ મેદાનમાં આશરે અર્ધી સદીએ એક વાર ફરીને સમાધાની પસરી.

આગ્નેય દિશાનું કલિંગ રાજ્ય.

એ એકધારી વરસોનાં વરસ વ્યાપી રહેલી સુખશાંતિમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૫ માં એકાએક ભંગ થયો. એ સાલમાં કલિંગના રાજા માહામેઘવાહન ખારવેલે^૭ મગધ ઉપર સવારી કરી. હાલ જેને ઓડિયા પ્રાંત કહે છે તે પ્રાચીન ઉત્કલ દેશની દક્ષિણે કલિંગ આવ્યો હતો. એ પૂર્વ સમુદ્રના કાંઠે

૫ જુઓ Smith's Early History of India અને Rawlinson's Bactria.

૬ જોઈ પુસ્તકોમાં પુષ્પમિત્રે મગધથી બલધર સૂધી જોઈ શ્રમણોને શોધી શોધીને મારી નાંખ્યાની અને વિહારો બાળી મૂક્યાની વાત છે. તે ઉપરથી શુંગરાજ્યની આ મર્યાદા આંકી છે. જોઈ ઉપર પુષ્પમિત્રે જીત્યો જેમ તારાનાથ લખે છે, તેમ બ્રાહ્મણોનું માર્થ કાપી લાવનારને અશોકે ઈનામ ઠરાવ્યાનું દિવ્યાવદાનમાં કહ્યું છે. જેમાંથી એક વાત માનવા લાયક નથી.

૭ માહામેઘવાહન એ ઈસવીસન પૂર્વેના કલિંગરાજાઓનું બિરુદ હતું. મેઘવાહન ઇંદ્રનો પર્યાય છે, જુઓ આથી અમરકોશ. મહામેઘવાહન અને મહેન્દ્ર એક અર્થના શબ્દો થયા. કલિંગમાં આવેલા પૂર્વ ઘાટના ભાગતું નામ મહેન્દ્ર છે. એની હિલપર્વતમાં ગણના છે મહેન્દ્ર કિંવા મહામેઘવાહનના ધાળી તે માહામેઘવાહન, એવા કંઈક સંકેતથી આ બિરુદ ઉત્પત્ત થયું જણાય છે. પ્રાકૃતમાં વૃદ્ધિ ન કરવાથી મહામેઘવાહન રૂપ રૂઢ ગયું. ખારવેલને લગતી હકીકત ઉદયગિરિની હસ્તિનગ્રના લેખમાંથી તારવી છે. એ લેખ સુવાચ્ય કર્યાનો ચરા સર્જિત પંડિત બગવાનલાલ ઇંદ્રજીવે છે. એ તે તેને સુગ્રાહ બનાવવા ચત્ર કર્યો છે.

ગોદાવરીના મુખ સુધી પસર્યો હતો. ત્યાંના લોક સાહસિક કહેવાતા હતા^૯. પ્રજામાં બ્રાહ્મ, બૌદ્ધ અને જૈન ત્રણે ધર્મનો પ્રસાર હતો; પરંતુ પરિણ જૈનોનું હતું^{૧૦}. પૂર્વે કલિંગ નંદરાજના બહેાળા સામ્રાજ્યનો ભાગ હતો^{૧૦}. એના પછી થનાર મહાપ્રતાપી ચંદ્રગુપ્તે સમસ્ત દક્ષિણપથ પાટલિપુત્રની છાયા નીચે આણ્યો હતો^{૧૧}, ત્યારથી આશરે સો વરસ તે મૌર્યોના તાબામાં રહ્યો હતો. દરમ્યાન ઈ સ. પૂર્વે ૨૬૪ માં તેણે છૂટા થવાનો એક નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યો હતો અને તેના બદલામાં અશોકને હાથે ભારે ખુવારી ભોગવી હતી^{૧૨}. છેવટે મૌર્યો જ્યારે નબળા પડ્યા, ત્યારે ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકના છેલ્લા ચરણમાં ચૈત્ર [ચં. ચૈત્ર] વંશના રાજા ક્ષેમરાજે^{૧૩} પરંતરતાની ધસાઈ ગયેલી ખેડી તોડી નાંખી^{૧૪}. તે જ અરસામાં અંધ્રદેશનો રાજા સિમુક પણ સ્વતંત્ર થયો^{૧૫}. ત્યારબાદ કલિંગના રાજાએ ઉત્તરમાં ઉત્કલ, પશ્ચિમમાં કોશલ અને દક્ષિણમાં વેંગીમંડળનો પ્રદેશ જીતી

૮ કલિંગ: સાહસિક: ।

૯ ઈસવી સનની સાતમી સદીમાં મહાચીનનો પ્રવાસી સાધુ ચવનચંગ આવ્યો, ત્યાં લગી પણ કલિંગમાં નિર્જીવોની સંખ્યા વધારે હતી ; જુઓ Watters' Yuan Chwang II, 198.

૧૦ જુઓ ટિપ્પણી ૪૪.

૧૧ અશોકના લેખ દક્ષિણમાં મહિષમંડળ પર્યંત ભેવામાં આવે છે. પરંતુ અશોકે તો માત્ર કલિંગ ઉપર સવારી કર્યાનું જણવામાં છે. એ દેશ વસ્તુતઃ નંદ રાજના સમયથી મગધરાજ્યનો એક ભાગ હતો. એ ભેતાં દક્ષિણપથ અશોક પહેલાં પાટલિપુત્રની સત્તા નીચે આવેલો સમન્વય છે. નંદ મહાસમૃદ્ધિમાન ચક્રવર્તી હતો; પરંતુ તેની સત્તા કલિંગ સિવાય દક્ષિણના અન્ય દેશ ઉપર હોય એમ જણાતું નથી. કેમકે કૌટિલ્યે અર્થશાસ્ત્ર રચ્યું ત્યાં લગી આર્યાવર્તની જ ચક્રવર્તિશ્રેષ્ઠ તરીકે ગણના થતી હતી. એ રચાયા પછી ચંદ્રગુપ્તે દક્ષિણપથના દેશો જીતી મૌર્યસામ્રાજ્યની છાયા નીચે આણ્યા, એમ હું માનું છું.

૧૨ જુઓ Asoka's Kalinga Edicts.

૧૩-૧૪ હસ્તિગુપ્તાના લેખમાં ખારવેલ પોતાને ચૈત્રરાજવંસવધન [ચં. ચૈત્રરાજવંશવર્ધન] કહે છે; તથાપિ પૂર્વભેમાં તો ક્ષેમરાજ અને ખુધરાજ, બેને જ ગણાવે છે. તે ઉપરથી ક્ષેમરાજના સમયમાં કલિંગ સ્વતંત્ર થયો એમ અહીં કહેવામાં આવ્યું છે. લિશુરાજની પેઠે ક્ષેમરાજ અને ખુધરાજ ઉપનામ જણાય છે.

૧૫ જુઓ Smith's Early History of India.

લેઈ રાજ્યમાં વધારો કર્યો^{૧૬}. પશ્ચિમમાં આંધ્ર^{૧૭} રાજ્યએ પણ નાસીક પર્વત મુલક ઉત્તરના રાષ્ટ્રિકા પાસેથી જીતી લીધો^{૧૮}. મહાનદીથી કૃષ્ણાના મુખ સુધી વિસ્તાર પામેલા પૂર્વરાજ્યમાં જ્યારે ક્ષેત્રરાજનો પૌત્ર બિક્ષુરાજ આરવેલ રાજ થયો; ત્યારે અર્ધી સદીની સ્વતંત્રતા અને સુવ્યવસ્થાના પ્રતાપે કલિંગની આર્થિક સ્થિતિ ઉત્તમ પ્રકારની હતી^{૧૯}. રૈયત આપાદ અને ખજાનો તર હતાં. નવો રાજ પણ પ્રજાના સુખમાં, રાજ્યના અભ્યુદયમાં અને કુળની કીર્તિમાં વધારો કરે એવો હતો. એનાં પ્રશસ્ત લક્ષણથી સંતોષ પામી પ્રજાએ એને રાજપદ આપ્યું હતું^{૨૦}. ખારવેલ અને એના પૂર્વજો જૈન હતા^{૨૧}. એનો જન્મ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૯૭ માં થયો હતો^{૨૨}. એને આળપણમાં વિનિગીધુને જાળે એવી ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી મળી હતી.

૧૬ ખારવેલ ઉત્કલ જિલ્લાનો દાવો કરતો નથી. છતાં તેનો લેખ ઉદયગિરિ પર્વત ઉપર કોતરેલો છે. તેથી એ ગાદીએ આવ્યો તે પહેલાં હું ઉત્કલ કલિંગે જીતી લીધો સમજું છું. પ્રસ્તુત લેખમાં શાતકર્ણિના રક્ષણ અર્થે પશ્ચિમમાં ખારવેલે લશ્કર મોકલ્યું કહ્યું છે, તેથી ગોદાવરી અને કૃષ્ણાના મુખ વચ્ચેનો પ્રદેશ તે કાળે આંધ્રોના કબજામાં ન હતો પણ કલિંગની સત્તા નીચે હતો, એવી અટકળ કરી છે.

૧૭ પુરાણોમાં સિમુક અને તેના વંશજોને આન્ધ્ર કહ્યા છે. આંધ્ર વંશના ત્રીસ રાજ તેમાં ગણાવ્યા છે. એ ત્રીસ આંધ્રો પછી સાત શ્રીપર્વતીય આંધ્ર થયા છે, તેમને પુરાણો આન્ધ્રમૃત્ય નામે ઓળખાવે છે. આથી હું સિમુક અને તેના વંશના રાજાઓને આન્ધ્ર કહું છું. ડૉ. ભાંડારકર તેમને આન્ધ્રમૃત્ય કહે છે, તે સરતચૂક જણાય છે.

૧૮ જુઓ Smith's Early History of India.

૧૯ જુઓ હસ્તિગુપ્તાના લેખમાં ખારવેલનો દાન, ઉત્સવ અને ખાંધકામની નોંધ.

૨૦ જુઓ હસ્તિગુપ્તાના લેખમાં ખારવેલને પસથસુમલ્લન વિશેષણ લગાડ્યું છે તે. એના અભિષેકના સંબંધમાં દાનપ્રેમન.....મહારાજાભિષેચનં પાપુનાતિ । એમ કહ્યું છે, તે પણ ધ્યાનમાં લેવું.

૨૧ જુઓ લેખ મજ્જીમામાં કલિંગપુવરાજનમંસિતં વગેરે.

૨૨ પુણ્યમિત્ર સંબંધી આ સંક્ષિપ્ત લેખમાં તે તે યનાવનાં વરસ જે આપ્યાં છે, તેની ગણતરીનું ઘોરણ નીચે મુજબ છે. મહાન સિકંદર જ્યારે પંજાબમાં હતો, ત્યારે પૂર્વમાં ગંગાતટે Xandrames નામે મહાખળવાન રાજા રાજ્ય કરતો હતો, એમ Diodorus Siculus લખે છે અને Quintus Curtius તેને અનુસરે છે. Xandrames ચન્દ્રમસનું ગ્રીક રૂપાંતર છે. આ ચન્દ્રમસ મહાપ્રતાપી

ગણિત, સાહિત્ય, વ્યવહાર અને ચિત્રવિદ્યામાં તે કુશળ હતો^{૨૩}. જૈન આગમોનાં તે સાદું જ્ઞાન ધરાવતો હતો^{૨૪}. અભ્યાસકાળ પૂરો થતાં પંદર વરસની નહાતી ઉમ્મરે તેને યુવરાજ બનાવવામાં આવ્યો; અને પચીસમા વરસમાં તેના પિતા યુધરાજ દેવલોક પામતાં તે રાજા થયો, ઈ. સ. પૂર્વે ૧૭૩^{૨૫}. પૂર્વજની વિજયપ્રવૃત્તિ જરૂરી રાખવા અભિષેકજળથી જ તેણે સંકલ્પ કર્યો^{૨૬}. ગાદીએ આવ્યાને બીજા વરસે એ સંકલ્પને પુષ્ટિ આપનારો પ્રસંગ પણ તેને આવી મળ્યો. અંધરાજ્યના નૈસર્ગિક શત્રુ રાષ્ટ્રિકોએ ભોજકોની સહાયતાથી શ્રીમદ્દ શાતકર્ણિને ભારે સંકટમણીમાં લીધો હતો; તેમાંથી છૂટવા તેણે ખારવેલની મદદ માગી^{૨૭}. કલિંગરાજે મોટું

ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનાં અનેક નામમાંનું એક છે; જુઓ **મુદ્રારાક્ષસ**. આથી કરીને ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૫ માં આર્યાવર્તના પશ્ચિમ છેડાના પ્રાંતો સિંદહે જત્યા, ત્યારે પાટલિપુત્રમાં ચંદ્રગુપ્ત રાજ્ય કરતો હોવો જોઈએ. આ લેખે એલેક્ઝાંડરની છાવણીમાં ચંદ્રગુપ્ત બહારવટિયારૂપે રખડતો આવ્યાની વાત એવી બીજી વાતોની પેઠે નિર્મૂલ અને અશ્રદ્ધેય ઠરે છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૫ માં ચંદ્રગુપ્ત પાટલિપુત્રનો રાજા હતો, તે બીજી રીતે પણ સિદ્ધ થાય છે. તે ખુદ્ધ લગવાન પછી ૧૬૨ વરસે ગાદીએ આવ્યો કહેવાય છે; અને મિ. સ્મિથ નિર્વાણની સાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૭-૮૬ નક્કી કરે છે, જુઓ Smith's Early History of India. હવે હસ્તિગુપ્તનો લેખ મૌર્યસંવત ૧૬૫ માં કોતરવામાં આવ્યો હતો. એ સંવત ચંદ્રગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો ત્યારથી ગણાય છે. આથી પ્રસ્તુત લેખની સાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૦ ઠરે છે. તે વખતે ખારવેલ સાડત્રીસ વરસનો હતો; અર્થાત્ તે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૯૭ માં જન્મ્યો હતો. મૌર્યવંશનો સમગ્ર રાજ્યકાળ ૧૩૭ વરસ આપવામાં આવે છે. તેથી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૯૮ માં પુખ્યમિત્રને રાજા થયો ગણ્યો છે. બીજાં વરસોની ગણતરી પણ આ જ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે. Smith's Early History of Indiaની અને આ લેખની સાલોમાં ઉપરના કારણને લીધે ભૂલ ફેર પડે છે.

૨૩-૨૪ હસ્તિગુપ્તના લેખમાં બીજા ખારવેલને **લેખરૂપગણનાવવહારવિધિવિસારદ** અને **સવવિજાવદાત્ત** એવાં બે વિશેષણ લગાડ્યાં છે. તેમાં લેખ, રૂપ, ગણના અને વ્યવહારથી ભિન્ન શબ્ધાર્થના વિદ્યાશબ્દે હું આગમ અર્થાત્ જૈન આગમ સમજૂ છું. જૈન ભિક્ષુની વિદ્યા તે જ છે ભિક્ષુરાજ ખારવેલના સંબંધમાં પણ તે જ લેવી ઉચિત છે.

૨૫-૨૬ જુઓ લેખની નીચેની પંક્તિઓ- **પનરવસાનિ....કીડિતા કુમારકીડકા । તતો.....નવવસાનિ યોવરાજં પસાસિતં । સંપુણચતુવીસતિવસો ચ દાનધર્મેન સેસયોવનેભિવિજયપોવત્તિયે...મહારાજાભિસેચનં પાપુનાતિ । અહીં અસલ પાઠ સેસયોવનાભિવિજયપોવત્તિયે છે.**

ચતુરંગ દળ અંધરાજની બહારે મોકલ્યું. આ જળખરૂં સૈન્ય કુમ્ભકે આવી પહોંચતાં શત્રુએ પાછાં પગલાં કર્યાં. તેમની પૂંઠે લાગી કલિંગવીરોએ ટ્રોશાંય ક્ષત્રિયોની સામેલગીરીથી દુશ્મનના હાથમાં ગયેલું નાસીક નગર પાછું મેળવ્યું^{૨૭}. શૂરા રાષ્ટ્રિક અને ભોજકના હાથ હેઠા પડ્યા અને તેમણે ખારવેલ સાથે મેળ કર્યો^{૨૮}. એ રીતે અંધ્ર, મહારાષ્ટ્ર અને વિદર્ભ દેશ કલિંગની છાયા નીચે આવ્યા; અને કલિંગનરેશનો પ્રતાપ રાજ્યકાળના ખીજા જ વર્ષમાં નર્મદા અને મહાનદીથી કૃષ્ણા સુધી પસર્યો.

ખારવેલની પહેલી સવારી.

તરુણ કલિંગનરેશે હવે વર્ધમાન ભગવાનના ચરણારવિંદે પવિત્ર થયેલી ભૂમિ ભણી નજર ફેરવી. શત્રુ ચેતી જવા ન પામે એવી રીતે આબ્યુદયિક ધાર્મિક અને સાર્વજનિક સમારંભોમાં પાંચ છ વર્ષ ગાળી^{૨૯} અભિષેકથી આઠમા વરસમાં તેણે પ્રચંડ સેના સાથે ઉત્કલની સીમા ઝાળંગી મગધ રાજ્ય ઉપર ચડાઇ કરી, ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬૫. પુષ્પમિત્ર તેના સામે થયો, પણ ફાવ્યો નહિ. તેના બહુ સુભટો માર્યા ગયા. પગના ધમકારાથી ધરણી ધૂળવતા કલિંગસૈનિકો રખેને મને ઘેરી લે, એ ભયથી તે છડી સવારીએ

૨૭-૨૮ જુઓ લેખમાંથી નીચેનો જોતારો-દિતિયે ચ વસે અમિતાયંતો સાતકર્ણિ પછિમદિસં હયગજનરરથવહુલં દંડં પઠાપયતિ । કુસંબાનં સ્વતિયાનં ચ સાહાયવતા પત્તં નસિકનગરં । આ વાક્યો ડૉ. ભગવાનલાલની વાચનામાં અર્થ વગરના રૂપમાં જોવામાં આવે છે. એમાં અમિતયિતા સાતકર્ણિ અને સ્વતિયં ચ સાહાયવતા પત્તં મસિકનગરં છે. એમાંના પહેલા ભાગે મિ. સ્મિથને ગોચું ખવરાવી દીધું છે. અમિતયિતાને કર્તૃવાચક રૂપ ગણી ક્રમસંગનો દોષ ન લેખવી, પરિશિષ્ટના અભિપ્રાય સાતકર્ણિએ ખારવેલને મદદ મોકલી, એવો જલ્લટો અર્થ એઓ કરે છે; જુઓ Smith's Early History of India. ડૉ. ભગવાનલાલ પદ મળફરને સંબંધીક કૃદંત લે છે, તેથી પણ સારો અર્થ થતો નથી. વાસ્તવિક રીતે પાઠ જ દૂષિત છે. તે પછીના મસિકનગરં પદે તો સૌને મૂઝવ્યા છે. આંધ્ર રાજ કૃષ્ણે નાસીક [સં. નાસિક્ય, ગ્રા. નસિક્ક] જીતી લીધું હતું. તે પાછું મેળવવા માટેનો આ વિગ્રહ સમજી નસિક પાઠ મેં કલ્પ્યો છે. નાસીક થી સંબંધિગ્રહમાં રાષ્ટ્રિકો સાથે પડોશી તરીકે ભોજકો જોડાયા માન્યા છે. એ રીતે રાષ્ટ્રિકો ને ભોજકો કલિંગના સંબંધમાં આવ્યા બાદ તેમને જૈન ધર્મમાં આસ્થા લખવવાના ખારવેલે ઉપાયો લીધાનું પ્રસ્તુત લેખમાં આગળ વાંચિયે છિયે.

૨૯ જુઓ ખારવેલ ગાદીએ આવ્યા પછીના ત્રીજીથી છઠ્ઠા વરસ સુધી લેખ મળફરમાં આપેલી હકીકત.

મથુરા નાસી ગયો^{૩૦}. ખારવેલે તેની છાવણી લૂંટી. અસંખ્યાત હાથી ઘોડા રથ વગેરે વાહનો અને પુષ્કળ ખજનો તેના હાથમાં આવ્યાં. ભાગી ગયેલા ઠાલા શત્રુની વાંસે જવાનું માંડી વાળી વિજયી કલિંગરાજ મેળવેલી ભારે લૂંટ સાથે કલિંગ પાછો ફર્યો.

તેની બીજી ને ત્રીજી સવારીઓ.

એક વરસ પછી ખારવેલે ભારતવર્ષનાં ઉત્તરનાં રાજ્યો ઉપર ફરી સવારી કરી. એની વિગત કંઈ જાણવામાં નથી^{૩૧}. પરંતુ પહેલી સવારીની પેઠે આ બીજી કેવળ અભિદ્રવરૂપ હશે, એમ જણાય છે. જો એનું કંઈ પણ સંગીત ફળ નીપજ્યું હોય, તો ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૧ માં એને ત્રીજી વારની સવારી કરવી પડે નહિ. આ છેલ્લી સવારીમાં દક્ષિણપથની પેઠે ઉત્તરાપથમાં પણ પોતાની આણુ વર્તાવવાનો એનો સંકલ્પ હતો. સાહસિક સુભટોના અને મહાખળવાન હાથીઓના સૈન્યના સ્વામીને એ અશક્ય ન હતું. તેને આવતો સાંભળી મગધની પ્રજામાં ત્રાસ ફેલાયો. એ સમોવડિયા સમર્થ રાજાઓ વચ્ચે જે દારુણ વિગ્રહ જામ્યો, તેમાં પુષ્પમિત્રે ચડી આવનાર રાજાના હાથે સખત માર ખાધો. છેવટે તે હારીને ખારવેલને તાબે થયો. મગધરાજને નમાવ્યા પછી તેણે ઉત્તરાપથના બીજા રાજાઓને પણ વશ કર્યા. આદિતીર્થકર ઋષભદેવની મૂર્તિ નંદ રાજા ઊપાડી ગયો હતો, તે આ સવારીમાં પાટલિપુત્રથી રાજગૃહ પાછી આણી જૈન વિજેતાએ નવા ભવ્ય પ્રાસાદમાં ભારે ઉત્સવસમારંભથી તેની સ્થાપના કરી^{૩૨}.

૩૦ જુઓ નીચેનો ઇતારો-અઠમે ચ વસે.....ઘાતાપયિતા રાજગહનપં પીડાપયતિ । પતિનં ચ કમપદાનપનાદેન સવત સેનવાહને વિપમુચિતુ મધુરં અપયાતો । અહીં લેખમાં પતિનં છે, તેને બદલે મ પતિનં [સં. પત્નીનામ્] ખાઠ કર્યું છે.

૩૧ લેખ ખંડિત છે.

૩૨-૩૩ જુઓ નીચેનો ઇતારો-વારસમં ચ વસં.....સહસ.....હિ વિતાસયંતો ઉતરાપથરાજાનો.....મગધાનં ચ વિપુલં મયં જનંતો હથિસથં ગંગાયં પાયયતિ । માગધં ચ રાજાનં વહુ પટિસા-સિતા પાદે વંદાપયતિ । નંદરાજનિતસ અગજિનસ..... રાજગહે રતનપટિહારોહિ અ મગધે વસિતુ નયરિં..... વિજાધરુલેસ્થિઅંબરાનિ સિહરાનિ નિવેસયતિ । સતવસદાનપરિહારેન

તેનું ભર જવાનીમાં મરણ:

ઉત્તરાપથના વિજય પછી ખારવેલે એએક વરસ જ રાજ્ય કર્યું જણાય છે. જો એ વધારે જીવ્યો હોત, તો મીનેડરને હાથે મગધને ખમવું પડત નહિ, કલિંગની છાયા નીચેના વિદર્ભ રાજ્યમાં અગ્નિમિત્ર હાથ ધાલત નહિ અને અશ્વમેધ ઊજવી પુણ્યમિત્ર સાર્વભૌમ રાજા બનત નહિ. ચૌદ વરસ રાજ્ય કરી ભર જવાનીમાં એ વીર ચાલ્યો ગયો, ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૯.

ખારવેલનાં વિશેષલક્ષણ.

ખારવેલ યુદ્ધવીરની સાથે દાનવીર અને ધર્મવીર પણ હતો. તેણે અહ્મુત અપૂર્વ હસ્તિદાનથી રાજગૃહમાં ઋષભદેવ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠાનો ઉત્સવ ઊજવ્યો હતો^{૩૩}. ગાદીએ આવ્યાને ખીજે વરસે તેણે વિદર્ભ અને મહારાષ્ટ્રમાં જૈન ધર્મના પ્રસારના ઉપાય લીધા હતા^{૩૪}; અને તેરમે વરસે સર્વ દિશાના જ્ઞાનવૃદ્ધ ને તપોવૃદ્ધ નિર્ગથ શ્રમણોને, કુમારીપર્વતે નોંતર્યા હતા^{૩૫}. તે ત્રિવિધ સમ્યક્ત્વથી મિચુરાજનું, સ્વધર્મના રક્ષણથી ગુતચકનું

અમૂતમકરિયં હથિનં દાનપડિહારં.....આહારાપયતિ । इध सतस.....उतरापथवासिनो वसिकरोति । अह्नीं डौ. ભગવાનલાલના પાઠ જનેતો, હથિસ, મગધ, વદાપયંતિ, પરિહારહિ, વસિબુ, વિજાધરુલેખિલંબરાનિ અને આહારાપયતિ છે.

૩૪ જુઓ નીચેનો ઊતારો—તથા ચતુથે વસે વિજાધરાધિવાસઅહતં પુવકલિંગરાજનમંસિતં.....મગધમકૂટસ.....પૂજિતં ચ નિશિતછતભિંગારેહિ તિરતનસ પતયો સવરઠિકમ્બોજકેસુ સાદેવં દસયતિ । અહ્નીં ડૉ. ભગવાનલાલના પાઠ ચતુથે, વિજાધરાધિવાસઅહત, ...ધમકૂટસ અને મ્બોજકે છે.

૩૫ જુઓ નીચેનો ઊતારો—તેરસમે ચ વસે સુપવતવિજયિચકો કુમારીપવતે અરહતો ઉપોસધે વાહિકાયં નિસિદિયાયં પપૂજકે..... કાલે નિશિતા.....કતસમાયો સુવિહિતાનં ચ સવદિસાનં યાનિતં તાપસાનં.....સંહતાનં અરહતનિસિદિયાસમીપે પમારે વરકારુસમથયપતિહિ અનેકયોજનાહિ.....પટાલકે ચેતકે ચ વેદુરિયંગમે થંમે પતિઠાપયતિ । અહ્નીં મુદ્રિત પાઠ અરહતોપ(નિવાસે), યપજકે, રિશિતા અને થમે છે.

અને સત્વસિદ્ધિથી મહાવિજયનું બિરુદ ધરાવતો હતો^{૩૬}. કુશળ શિલ્પી-
ઓને હાથે તેણે અનેક જિનાલયો બંધાવ્યાં હતાં^{૩૭}. પંડે હડહડતો જૈન છતાં,
તેના પછી થયેલા સ્થાપતીશ્વરના ચક્રવર્તી હર્ષની પેઠે, તે અન્ય ધર્મનો પણ
પ્રપૂજક હતો^{૩૮}. તેણે બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ રિક્ષીથી સંતોષ્યા હતા; અને
હેમાદ્રિના દાનચણ્ડના પાંચમા અધ્યાયમાં સોનાના કલ્પવૃક્ષનું જે દાન
કહ્યું છે, તે પણ તેણે આપ્યું હતું^{૩૯}. કલિંગનગરીને પાણી પૂરું પાડવા
તેણે નહેર બોધાવી હતી^{૪૦}; પુરવાસીની સગવડ સાફ, શીતલસર નામે
તળાવ હતું તેની આરે કોર તેણે પાળ બંધાવી હતી^{૪૧}; અને તેમના સુખ
માટે જાહેર બાગ પણ કરાવ્યો હતો^{૪૨}. નંદ રાજના બંધાવેલા ત્રણ વરસ
પાણી પહોંચે એવા નંદસરની પાળમાં ઝાંપાવાળાં ઘડનાળાં મૂકી તેણે તેને
ખેતીના કામમાં વપરાતું કર્યું હતું^{૪૩}. તેની ઉદારતા અને હિતચુદ્ધિનો લાભ
એકલા રાજનગરને જ નહિ, પણ સારા કલિંગ દેશને તેણે અનેક રીતે
આપ્યો હતો^{૪૪}. તેના રક્ષણ નીચે સુખે વસતી પ્રજા સ્વચક્ર અને પર-

૩૬ જુઓ હસ્તિચુક્રના લેખના અંતભાગમાં આપેલાં બિરુદો.

૩૭ જુઓ ખારવેલના રાજ્યકાળના નવમા બારમા અને તેરમા વરસની
હકીકત.

૩૮ જુઓ સવપાસંડપૂજક બિરુદ.

૩૯ જુઓ નીચેનો બિતારો—નવમે ચ વસે.....પવ-
રકો કપરુલો હયગજરથેહિ સહ યત સવં ઘરાવસધં.....યસ
વા ગૃહનં ચ કારયિતુ વમણાનં જમ્હિ રહિસારં દદાતિ ।

૪૦ જુઓ નીચેનો બિતારો—તનસુલીયવાહા પનાડિં નગરં પવેસયતિ ।
અહીં સુદ્રિત પાઠ વાટા અને પવેસ...છે.

૪૧-૪૨ જુઓ નીચેનો બિતારો—સિતલતડાગપાડિયો ચ બંધાપયતિ ।
સવુયાનપતિસંઠાપનં ચ કાપેયતિ ।

૪૩ જુઓ નીચેનો બિતારો—પંચમે ચ દાનિ વસે નંદરાજતિવસસતં
ઓઘાટિતં । અહીં સત્રનો અર્થ સરોવર છે; જુઓ મેદિની. ખેતીવાડીના
કામમાં વપરાતું કરવાના અર્થમાં ઉદ્ઘાટિતના પ્રયોગ સાથે કૌટિલીય અર્થ-
શાસ્ત્ર ૧૨૨૪ માં ચોથા પ્રકારના પાણીના વેરા [ઉદકમાગ]ના સંબંધમાં
ઉદ્ઘાટનો ઉપયોગ સરખાવો.

૪૪ જુઓ નીચેનો બિતારો—પદમે વસે.....પંતીસેહિ સતસહુસેહિ
પકતિયોં રંજયતિ । તતિયે ચ પુન વસે ગંધવવેદવુધોદ્ધવ (?)

અકની ઈતિ શૂં તે બાણુતી ન હતી ૪૫.

વાયવ્ય દિશાના ગ્રીકરાજ્યનો નાશ; અને શાકલનો મીનંડર.

પરાક્રમી ખારવેલના મરણથી મનુષ્યમાત્રને અકારી પરતંત્રતામાંથી પુણ્ય-મિત્ર સહેજે મુક્ત થયો. તે પહેલાં થોડાક સમય ઉપર મધ્ય એશિયામાં ત્યાંની જંગલી પણ બહાદુર પ્રજાઓના નિવાસસ્થાનની મોટી ફેરફારી થઈ હતી. વાવંટોળમાં રેતીના પર્વતો ચંચળ થઈ પાંખો કરે, તે પ્રમાણે ત્યાંના વતની પશુપાળ હુણો એકાએક ખળભળી ઊઠ્યા. એ ઊછાળા મારતો પ્રજા-સમુદ્ર મહાચીનના ખડક સામે અથડાયો. ત્યાંથી જે એકદમ ઓટ માર્યો, તેને લીધે ખેવડા જોસથી પશ્ચિમમાં વધતાં તેનો એક ભાગ શકદ્વીપ કિંવા શકસ્થાનમાં ઠલવાયો. આથી કરીને ત્યાંના અસલ વતનીઓને ધરખાર છોડવાં પડ્યાં. આમ જોળંગી શકોએ સામા કાંઠાના વિદેશી ગ્રીક રાજ્યકર્તાઓને હરાવી તેમની પાસેથી બાહ્લીકનો વિશાળ પ્રદેશ પડાવી લીધો. એ રીતે મહાન એલેક્ઝાંડરે સ્થાપેલું ઉત્તર ગ્રીકરાજ્ય ઊંઘું વાળ્યા બાદ શકોનાં કેટલાંક ટોળાં નીચે ઊતરી દક્ષિણ ગ્રીકરાજ્યના મધ્યપુડામાં પેસી ગયાં અને તેમની વચમાં નવાં થાણાં નાંખ્યાં ૪૬. એ સંધિમાં એક ગ્રીક વીર પ્રગટ્યો, જેણે બાકિયાના યુક્ટાઇડિસનો અને પાર્થિયાના મિથ્રડેટિસનો માર ખાઈ અચેત બનેલા હિંદ તરફના ગ્રીકોમાં નવું ચેતન પ્રેર્યું, અને એલેક્ઝાંડરે પ્રગટાવેલો પ્રતાપાગ્નિ ઓલવાઈ જવાની તૈયારીમાં હતો તેને દીપાવ્યો. એ વીર તે અલસંદ દ્વીપના કલશી ગ્રામમાં જનમનાર ૪૭ મીનંડર હતો. ગ્રીકોની ઢાલ અને સમશેરરૂપ

નતગીતવાદિતસંદંસનાહિ ઉસવસમાજકારાપનાહિ ચ કીડાપયત્તિ નગરિં ।, અને છઠે ચ વસે.....ઇથિહિતોચ (?) રાજસિયો સંદંસણં ઉસવકરાવણં અનુગહઅનેકાનિ સતસહસાનિ વિસજતિ પોરજાન-પદે ।. અહીં મુદ્રિત પાઠ પનતીસાહિ સતસહસહિ પકાતિયે રજયતિ, અને રાજસેયસંદંસણતોસવકરાવણં છે.

૪૫ જુઓ લેખના અંતભાગમાં પસંતચકો બિરુદ.

૪૬ જુઓ Smith's Early History of India અને Rawlinson's Bactria.

૪૭ જુઓ મિલિન્દ્રપ્રશ્ન ૧૩।૭।૪-૫।. અહીં અલસંદ અને કલશીનું શા-કલથી બસે યોજન અંતર કહ્યું છે. શકદ્વીપ સુવર્ણદ્વીપ વગેરેની પેઠે અલસંદદ્વીપ શબ્દમાં દ્વીપ દેશવાચક છે. Rhys Davids એનો island અર્થ કરે છે, તે ભૂલ

આ લડવૈયો ન થયો હોત, તો તે સમયનું મગધરાજ્ય સિંધુ અને સમુદ્રના કાંઠા સુધી ક્યારનું એ ખોલ્યું હોત. એ બાહુશાળી વીરે ન્હાતાં ગ્રીકરાજ્યો જીતી લેઈ મોટું ગ્રીકરાજ્ય સ્થાપ્યું; અને કપિશના સ્વતંત્ર શકોને પણ તાબે થવાની ફરજ પાડી. સૌરાષ્ટ્ર દેશ કબજે કરી દક્ષિણમાં છેક શકપદ્ર પર્યંત તેણે પોતાની આજુ વર્તાવી^{૪૮}.

શુંગરાજ્યનો અવંતિ પર્યંત વિસ્તાર.

જે ગ્રીકોનો પગપસારો રોકવા અંતરવેદિમાં મથુરા મથક રાખવું પડ્યું હતું, તેમનાં પગલાં પશ્ચિમમાં સૌરાષ્ટ્ર પાર વધતાં પુખ્યમિત્ર ચમક્યો. યવનો કદમ આગળ લંબાવે તે પહેલાં વચગાળાનો પ્રદેશ જીતી લેવા તેણે યુવરાજ અશ્વિમિત્રને સમર્થ સેના આપી મોકલ્યો. પદ્માવતી, દશાર્ણ વગેરે કબજે કરી શુંગ કુમાર અવંતિ ઉપર ધસ્યો. એ દેશમાં તે વખતે મૌર્યવંશની અવાંતર

છે. અલસંદ્રદ્વીપ નૌપ્રાપ્ય હોવા જોધયે; કેમકે મિ. પ્ર. ૧૬૨૯ માં મહાસમુદ્ર ખેડી સાંચાત્રિકા વહાણમાં અલસંદ્ર જાય છે એમ કહ્યું છે. આ વાત Rhys Davids અને Cunninghamના લક્ષ બહાર રહી ગઈ જણાય છે; કેમકે Questions of King Milindaના ઉપોદ્ધાતમાં અલસંદ્ર ને કલશીને બાકિત્રયામાં મૂક્યાં છે અને Ancient Geography of Indiaમાં અફઘાનિસ્તાનમાં કહ્યાં છે. મિ. પ્ર. ૧૭૮૮માં 'શકદ્વીપ અને ચીન અને વિલાત કે મિલાતનું, અલસંદ્ર અને નિકુંબનું, કાશી અને કોથલનું તથા કાશ્મીર અને ગાંધારનું, એવાં જોડકાં આખ્યાં છે.

૪૮ જુઓ Rawlinson's Bactria. સ્ટ્રેબોના લખવા પ્રમાણે મીનેંડરે Patalene, Saraostos અને Sigergdis જીતી લીધાં હતાં. એ પૈકી પહેલા બે દેશ સિંધ અને સૌરાષ્ટ્ર છે એમ નક્કી થઈ ચૂક્યું છે. પરંતુ Sigergdis તે કયો દેશ તે વિશે કંઈ નિર્ણય બાંધવામાં આવ્યો નથી. એને સૌરાષ્ટ્ર પછી મૂક્યો છે અને પશ્ચિમ કિનારે આવેલો કહ્યો છે, તે ઉપરથી શકપદ્રની આસપાસના પ્રદેશને હું Sigergdis માનું છું. કોંકણની ગુફાઓના લેખમાં શકપદ્રનું નામ છે. તે, એ પ્રાંતમાં તુલસી પાસે સાડી ગામ છે, તેની પડોશમાં હતું, જુઓ Bombay Gazetteer, Vol. I, Part II, p. 11. ઈસવી પહેલી સદીમાં Barygaza (મૃગુકચ્છ) માં મીનેંડરના સિક્કા ચલણી નાણાં તરીકે વપરાટમાં હતા.

શાખાનો પુણ્યમિત્ર નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો^{૪૯}. તે શુંગસેના સાથે લડતાં હાર્યો તે કેદ પકડાયો, ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૯. રાજ્યસ્થાનના છતાયલા મુલકની નવી સુબાગીરી સ્થાપી પુણ્યમિત્ર તેનો વહીવટ રાજની પદવિ સાથે વિજયી અગ્નિમિત્રને સોંપ્યો. તેણે વિદિશામાં રાજધાની રાખી^{૫૦}.

૪૯ આ હકીકત મેં માલવિકાગ્નિમિત્રના પહેલા અંકમાં આપેલા યજ્ઞસેનના પ્રતિસંદેશની ગાથામાંથી તારવી છે. એ શ્લોક હું નીચે મુજબ વાંચું છું. મૌર્ય નૃપં વિમુચ્ચતિ યદિ પૂજ્યઃ સંયતં મમ ક્યાલમ્ । મોક્તા માધવસેનં તત્તોઽહમપિ બન્ધનાત્ સદ્યઃ ॥ મૌર્યોના સમયમાં ઉજ્જયિની પણ તેમની એક રાજધાની હતી ત્યાં મૌર્ય વંશનો છઠ્ઠો રાજા સંપ્રતિ રાજ્ય કરતો હતો. એવું જૈન પુસ્તકો ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ. મિ. સ્મિથનું એવું અનુમાન છે કે અશોકના મૃત્યુ પછી મૌર્યરાજ્યના બે ભાગ પડી ગયા. પૂર્વ ભાગનો દશરથ અને પશ્ચિમનો સંપ્રતિ રાજ થયો. જુઓ Smith's Early History of India દિવ્યાવદાનમાંના અશોકાવદાનમાં સંપ્રતિના ચાર ઉત્તરાધિકારી ગણાવ્યા છે; જૃહસ્પતિ, વૃષસેન, પુણ્યધર્મન અને પુણ્યમિત્ર. જ્યારે શાલિશ્ક, દેવધર્મન, શતધન્વન અને જૃહદ્રથ પાટલિપુત્રમાં રાજ્ય કરતા હતા, ત્યારે આ ચાર અવંતિમાં રાજ્ય કરતા હોવા જોઈએ. એ ગણતરી પ્રમાણે ઉપર આપેલી ગાથાનો મૌર્ય નૃપ હું અગ્નિમિત્રના પિતાના નામે નામનો પુણ્યમિત્ર સમજું છું. એ ગાથામાં મૌર્ય નૃપં વિમુચ્ચતિ જેને હું અસલ પાઠ ગણું છું, તે ખંડિત થઈ મૌ —વમુંચતિ, —ર્ય—વિમુંચતિ અને મૌર્ય—વિમુંચતિ એવાં રૂપમાં રહ્યા હશે. તે ઉપરથી મૌદ્રલસચિવં મુંચતિ, આર્યસચિવં વિમુંચતિ અને મૌર્યસચિવં વિમુંચતિ અપપાઠ ગોઠવાયા જણાય છે. કાટચવેન છેલ્લો પાઠ સ્વીકારી મૌર્યસચિવનાંમાનમ્ એવી વ્યાખ્યા આપે છે. પરંતુ મૌર્યસચિવ વિશેષનામ નથી. નીલકંઠ પહેલો પાઠ સ્વીકારી તેની મૌર્યસચિવમ્ વ્યાખ્યા આપે છે. પણ વંશનાં નામ તરીકે મૌદ્રલ અને મૌર્ય લિખ છે. સચિવ શબ્દ અધિકારવાચક લેઈએ, તો બીજો વાંધો નડે છે. વિદર્ભરાજનો સચિવ મૌર્ય વંશનો હતો એમ કદાચ સમજીએ, તોપણ નવો રાજા યજ્ઞસેન અગ્નિમિત્ર સાથે કેઈ પણ પ્રકારના રાજદ્વારી સંબંધમાં આવ્યા પહેલાં એનો સચિવ અગ્નિમિત્રને હાથે કેદ પકડાયલો શી રીતે હોઈ શકે ? આવાં કારણને લીધે અસલ પાઠ મેં મૌર્ય નૃપં કહ્યો છે.

૫૦ પુરાણો પુણ્યમિત્રના પછી અગ્નિમિત્રને મૂકે છે. તથાપિ પિતાની હયાતીમાં અગ્નિમિત્ર સ્વતઃ રાજવૈભવ ભોગવતો જણાય છે. કાલિદાસ એને રાજા કહે છે. એને એની જુદી અમાત્યપરિપદ્ છે; એવું જુદું સૈન્ય એના સેનાપતિની સરદારી નીચે છે; અને એના જુદા અંતપાળ છે. પડોશના રાજા સાથે સંધિ કે વિગ્રહમાં એને પુણ્યમિત્રને પૂછવાપણ પણ છે નહિ. જુઓ માલવિકાગ્નિમિત્ર.

મીનેંડરની ચડાઈ.

પ્રતાપમાં અન્ય ભાગ પડાવે, તે તેજસ્વી પુરુષ ખમી શકતા નથી. કરોડો મનુષ્યને માટે મોકળી પૃથ્વી વીર નરને સાંકડી પડે છે. અહંકારમાં હું હું કહેનાર માત્સર્યથી ઉંહ ઉંહ કહેતો થાય છે. યવનવીર મીનેંડરને પણ એમ જ બન્યું. બાહુબળે સંપાદન કરેલા વિશાળ રાજ્યથી તેનું મન માન્યું નહિ. મોટા સિંહદર જે પાટલિપુત્ર જીતી શક્યો ન હતો, તે જીતવાની લાલસા આ છોટા સિંહદરના મનમાં વસી. ‘આંહ, એક અર્ધજંગલી દેશના રાજાના હાથનો આણે ત્રણ ત્રણ વાર માર ખાધો છે!’ એવા ખ્યાલમાં તેનાથી પુષ્યમિત્રનું બળ વાજબી રીતે અંકાયું નહિ. સામા પૂરે તરનારા અને ગજદળને ઊમરડીઘૂમરડી ધાલનારા વેગવાન ઘોડેસવારો ઉપર મુસ્તાક રહી તેણે મગધરાજ્ય ઉપર ચડાઈની તૈયારી કરી. એક સવારીમાં બે સવારીનો બેત સાધવા તેણે સિંધ અને પંજબમાં બે નોંખી ફેળેનો જમાવ કર્યો. અપગા અને સિંધુના કિનારા ટોળે મળેલા યવન અને શકોની રણુહાકથી ગાજી ઊઠ્યા. ગ્રીક માંડળિક રાજાઓ પણ પોતપોતાના લશ્કર સાથે મીનેંડરને આવી મળ્યા^{૫૧}. ‘સિંધુદેશની સેનાએ રાજ્યસ્થાન જીતી અંતરવેદિને નીચલે છેડે પંચનદની સેના સાથે જોડાવું’, એવી ગુપ્ત આજ્ઞા આપી ગ્રીક નરેશે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૮માં પહેલાં ન જીતાયલા મગધરાજ્યને જીતવા મુકામ ઊપાડ્યો. શાકલની નીકળેલી સેનાએ વગર અટકાવે વિપાશા પસાર કરી^{૫૨}. શત્રુના મુલકમાં પગ મૂકતાં મીનેંડરે સરહદ ઉપરનું સાકેત શહેર ઘેરો ધાલી લીધું અને દેશ લૂંટ્યો^{૫૩}. ત્યાંના ઊપડ્યા ગ્રીક ઘોડેસવારો એકસપાટે

૫૧ આ હકીકત વૃહદ્વર્ગસંહિતાના યુગપુરાણમાંથી લીધી છે; જુઓ પરિશિષ્ટ.

૫૨ જુઓ Smith's Early History of India VIII, Appendix.

૫૩ જુઓ પરિશિષ્ટ. ભગવાન પતંજલિ પણ મહાભાષ્યમાં અરુણદ્ ‘યવનઃ સાકેતમ્ । એ વાક્યમાં સાકેતના ઘેરાનો નિર્દેશ કરે છે. સંસ્કૃતકોશકારો સાકેતને અયોધ્યાનો પર્યાય લેખે છે; જુઓ અભિધાનચિન્તામણિ, ત્રિકાણ્ડશોષ વગેરે. હાલના શોધકો એને અયોધ્યાપ્રાંતમાંનું એક શહેર કહે છે. પરંતુ પરિશિષ્ટમાં આપેલા ઊતારા ઉપરથી એમ જણાય છે, કે વિપાશા આજેની પાંચાલ જતાં રસ્તામાં સાકેત આવ્યું હતું. વરાહમિહિરની વૃહત્સંહિતા । ૧૪। ૭-૮ । માં બે કોશલ દેશ ગણાવ્યા છે. તેમાંનો એક ભરતખંડના પૌરસ્ત્ય વિભાગમાં અને બીજો આગ્નેય વિભાગમાં મૂક્યો છે. પહેલો હાલનો અયોધ્યાપ્રાંત છે, જે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો છે. બીજો જૂના સમયનો મહાકોશલ છે, જે દક્ષિણમાં આવ્યો હતો. આ

પાંચાલ અને શૂરસેન ખૂંદી વળ્યા^{૫૪}. સહેલથી મળેલી ફતેહને લીધે યવન વીર એટલો ઉત્સાહમાં આવી ગયો, કે મથુરા સર કરવા અંથવા સિંધની સેના સાથે જોડાવા થોભ્યો નહિ; પણ એકદમ પાટલિપુત્ર ઉપર ધસ્યો. આ ઊતાવળનું પગલું ભરવામાં તેણે ખેવડી ભૂલ કરી. એક તો સંકડામણમાં આશરો લેવાય અને શત્રુ સામે ટકાવ કરાય એવું મથક તેણે કરી રાખ્યું નહિ તે. ખીજી એ કે સિંધની સેનાના જોડાણની વાટ જોવા ન રહી તેણે હાથે કરીને અર્ધું બળ ગુમાવી દીધું અને જળરા પહેલવાન સામે કુસ્તીના અખાડામાં ઊતરતાં પોતાનો એક હાથ કાપી નાંખવા જેવું કર્યું. દોડધામ કરતું તેનું લશ્કર ગંગાના જિન્હાણ પૂરની પેઠે જોસ ભેર આગળ વધ્યું. અંતરવેદિ વટાવી, તે પહેલાં તો પાખરિયા ઘોડાવાળા બખ્તરી યવનોની હાક પાટલિપુત્રના મોરચાએ પહોંચી. ‘આવે છે, આવે છે, દુર્દમ યવનો આવે છે’ એવી ખૂમ પાયતખ્તમાં પુષ્પમિત્રના કાને આવી. તેથી લગાર પણ ન ગભરાઈ, ‘યવનોનું બળ કેટલું છે તે પ્રથમ જાણી લેવું ને પછી સામા થવું’ એવો તેણે મનથી ઠરાવ કર્યો. એટલામાં તો મીનેંડર આવી પહોંચ્યો, અને તેના વિશાળ સૈન્યે પુષ્પપુરને ઘેરો ઘાલ્યો^{૫૫}. પણ પાટલિપુત્ર કંઈ સાકેત ન હતું. એના બચાવને માટે યોગરદમ પ્રયંત કાષ્ઠકોટ હતો. તેમાં આશરે પોણા છસે મોટી વજીરીઓ હતી. કોટ અને વજીરીની ફરેતાળમાં તીર મારવાને બાકાં મૂક્યાં હતાં. એ કોટને માટીના પુસ્તાથી મજબૂત બનાવ્યો હતો. એ શહેર આશરે નવ માઈલ લાંબું ને બે માઈલ પહોળું હતું. ઉત્તરે અને પશ્ચિમે ગંગા અને શોણની કુદરતી દુસ્તર પરિખાને લીધે એ તરફથી તેના ઉપર શત્રુના હુમલાનો ભય ન હતો. ઊઘાડી બાજુએ શત્રુને રોકી રાખનારી જળરી ખાઈ હતી, તે ચારસે હાથ પહોળી અને ત્રીસ હાથ ઊંડી

જેથી લિત્ર મધ્યદેશ વિભાગમાં સાકેત અથવા સાકેતદેશ પરિગણિત છે; જુઓ વૃ. સં. ૧૪૧૪. અને તે ઉપર ભટ્ટોત્પલની ટીકા. આ સાકેત ભગવાન પતંજલિ અને ગર્ગને ઇષ્ટ છે. Cunningham's Ancient Geography of Indiaના પૃષ્ઠ ૧૪૩માં જોને Sukhet કહેલ છે અને નકસામાં જોનું Sooket [અ. ૩૧ ક. ૨૭, રે. ૭૭ ક. ૩] નામ આપે છે, તે કદાચ આ સાકેત હોય. પરિશિષ્ટમાંના ઊતારાની છેલ્લી પંક્તિમાં સાકેતના સાત બળવાન રાજાઓ કહ્યા છે, તે Moues દિવા મોગ વગેરે હોય.

હતી^{૫૬}. અહીં પડાવ નાંખી મીનેંડરે લશ્કરના એક ભાગને મગધ જીતવા મોકલ્યો^{૫૭}. એ તૂટથી નખળી પડેલી વિદેશી સેના સામે શુંગ નરેશ અવસર જોઈ દાવ સાધવા મેદાન પડ્યો. મીનેંડરને હવે પોતાની ભૂલ માલૂમ પડી. આડીઅવળી મોકલેલી ફોજને તો તેણે જમતેમ એકઠી કરી. પરંતુ તે કુશળ લડવૈયાએ જોયું, કે મગધસેના વધારે જોરાવર છે તેની સાથે સંગ્રામમાં જિતવું સલામતી ભરેલું નથી. આથી સિંધની સેના સાથે જોડાવા યવન વીર વ્યવસ્થા સર વ્યૂહબદ્ધ સૈન્યથી પાછો ફર્યો. પુષ્યમિત્ર તેની પૂંઠે ને પૂંઠે ધસ્યો આવતો હતો. તેણે મીનેંડરને પકડી પાડી અંતરવેદિમાં યુદ્ધ આપવાની ફરજ પાડી. ગ્રીક સુભટો એમની ખ્યાતિ પ્રમાણે બડી બહાદુરીથી લડ્યા. મગધસૈનિકોએ પણ તેમના ઉપર અચ્છી રીતે હાથ ચલાવ્યો. એ લડાઈમાં મીનેંડર મરાયો^{૫૮} અને હારેલા છિન્નભિન્ન ગ્રીકો વરાહ તરફ નાહા^{૫૯}. અહીં કોઈ કારણથી માંડગિક યવન રાજાઓમાં અંદરઅંદર ભારે બખેડો થયો, અને તેઓ લડી મુઆ. એ કારણે આંતર વિગ્રહમાં દારકાના યાદવોની પેઠે યવનોનો સંહાર થયો^{૬૦}. રાજા વગરનું દક્ષિણ ગ્રીકરાજ્ય શુંગનરેશે સિંધુ પર્યંત જીતી લેઈ ખાલસા કર્યું^{૬૧}.

મધ્યમિકાનો ઘેરો.

આ વિગ્રહમાં સિંધની સેના પંજાબની સેના સાથે જોડાવા ન પામી

૫૬ પાટલિપુત્રનું વર્ણન Megasthenesના હેવાલ ઉપરથી આપ્યું છે.

૫૭ જુઓ પરિશિષ્ટ ‘મગધે મથિતેઽહિતે.’

૫૮ Rhys Davids ખુટાઈને આધારે [જુઓ De Repub. Ger. p. 281] ‘Questions of King Milindaના ઉપોદ્ધાતમાં મીનેંડર સંબંધે લખે છે કે, ‘He died in camp, in a campaign against the Indians in the valley of the Ganges’. તે ઉપરથી આ હકીકત ગોઠવી છે.

૫૯ જુઓ પરિશિષ્ટ મથુરા અને બરેલી વચ્ચેના ઘોરી રસ્તા ઉપર ગંગાના પશ્ચિમ કિનારે સોરોન નામે મોટું શહેર છે તે વરાહ, એમ માંડે ધારવું છે. એનું ન્હાનું નામ સૂકરક્ષેત્ર છે. વરાહ સૂકરનો પર્યાય છે. યવનચંગનું Piloshana પહેલા નામ સાથે અને હાલનું સોરોન બીજા સાથે યૌગિક સંબંધ ધરાવે છે.

૬૦ જુઓ પરિશિષ્ટ.

૬૧ સિંધુની જમણી બાજુએ એટલે નદના સામા કાંઠે અશ્વમેધનો ઘોડો ખેાવ્યો, ત્યારે તેનું હરણ થયાનું માલવિકાગ્નિમિત્રમાં કહ્યું છે. આ તરફની બાજુએ કોઈએ તેને બાંધ્યો નજીવામાં નથી. તે ઉપરથી અહીં પંચનદ, સિંધ, સૌરાષ્ટ્ર ને લાટ દેશ શુંગાએ જીતી લીધાનું અનુમાન કર્યું છે.

તે અગ્નિમિત્રને લીધે. તેને ખજાર મળી હતી કે ગ્રીકસેના મધ્યમિકા આગળ છે ને તેણે તે શહેરને ઘેરા લીધો છે^{૬૨}. તેને આંતરવાને અને વેરણુમેરણુ કરવાને તે વિદિશાથી લશ્કર લેઈ ચડ્યો. તેના તાપથી યવનોને ઘેરા ઊઠાવવો પડ્યો. અગ્નિમિત્ર આડે આગળ વધાય એવું ન હોવાથી તેઓ પાછા પડ્યા. વિદિશાની સેના તેમની પૂંઠે થઈ અને તેમને એવા હેરાન કર્યા કે જેનાથી જેમ નસાયું તેમ તે નાસી ગયું. એ રીતે સિંધની સેનાને અસ્તવ્યસ્ત કરી, જે વખતે પુષ્પમિત્રે પંચનદનો મુલક જીતી લીધો, તે વખતે તેના જ્યેષ્ઠ પુત્રે લાટ સૌરાષ્ટ્ર ને સિંધુદેશ કબ્જે કર્યા.

સિંધુ પારના યવનોને વસુમિત્ર હરાવે છે.

આઠ વરસે હવે પુષ્પમિત્રને તરવાર મ્યાન કરવાવારો આવ્યો. પૂર્વ પશ્ચિમ સમુદ્ર પર્યંત ઉત્તર દક્ષિણ પર્વતાવળીની વચ્ચે તેનું નિષ્કંટક રાજ્ય થયું. એ અશ્વયુદ્ધ પાંડવોની પેઠે અશ્વમેધથી ઊજવવા તેના મનમાં સંકલ્પ થયો. યજ્ઞને માટે સર્વ સંભાર એકઠા કરવામાં આવ્યા. બાદ અશ્વમેધનો ઘોડો વિજયયાત્રાએ નીકળ્યો. એની રક્ષા શુંગનરેશે અગ્નિમિત્રના વડા પુત્ર રાજકુમાર વસુમિત્રને સોંપી. એ ઘોડો ફરતો ફરતો વરસના છેવટના ભાગમાં સિંધુના સામા કાંઠાના પ્રદેશમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં જેમના હૃદયમાં અંતરવેદિના પરાભવનો ધા તાળે હતો એવા ગાંધારના યવનોએ આવેશમાં આવી હયદળથી મેઘ્ય અશ્વનું હરણુ કર્યું. પરંતુ કુમાર વસુમિત્ર દુર્ભેદનો મંદ ઊતારે એવો પરાક્રમી વીર હતો. તેણે તેમના ઉપર હજો કરી ગ્રીક અશ્વસેન્યને હરાવ્યું; અને તુષારશૈલ પર્યંત પિતામહની આણુ વર્તાવી તે ઘોડો લેઈ ફરફરતે વાવટે અને ગડગડતી નોખતે પદ્મલીપુત્ર પાછો આવ્યો. પૌત્રના આ પરાક્રમથી દીક્ષિત સેનાપતિ બહુ પ્રસન્ન થયો^{૬૩}.

૬૨ પતંજલિ મુનિના મહાભાષ્યના અરુણદ્ યવનો મધ્યમિકામ્ । એ વચનને આધારે મધ્યમિકાનો ઘેરો અહીં નોંધ્યો છે. વૃદ્ધગર્ગસાંહતામાં સાકેત પાંચાલ ને શૂરસેનના આક્રમણની અને મગધના મથનની વાત છે; તે ઉપરાંત અન્ય દિશામાં યવનો ફાળ્યાનું તેમાં જણાવ્યું નથી. આથી મધ્યમિકાને ઘેરનારી ગ્રીકસેના અસ્તવ્યસ્ત થયાનું મેં અહીં લખ્યું છે. ચીતોડ પાસે નગરી છે ત્યાં પૂર્વ મધ્યમિકા શહેર હતું.

૬૩ જુઓ મારલવિકાગ્નિમિત્ર. અહીં સિંધુશબ્દે જેનો નિર્દેશ કર્યો છે તે Indus નહિ, પણ રજપૂતસ્થાનની પૂર્વ હદ ઉપરની Sindh નદી છે, એમ મિ.

નર્મદા પારના વિદર્ભરાજને અગ્નિમિત્ર દેડે છે.

આ અરસામાં અગ્નિમિત્રે પણ વિદર્ભ ઉપર ક્રોધે મેળવી વરદાના બંને કાંઠે શુંગોની કીર્તિ ફેલાવી હતી. ત્યાંનો રાજ યજ્ઞસેન વિદિશાના કારા-ગૃહમાં પાતાલવાસ ભોગવતા મૌર્ય રાજનો બનહેવી થતો હતો. એ નવો જ ગાદીએ આવ્યો હતો. એના કાકાનો દીકરો માધવસેન અગ્નિમિત્ર સાથે સંબંધ બેડવા ઇચ્છતો હતો. આ કારણે સર બહેનને લેઈને તે વિદિશા જવા નીકળ્યો. સાળાના બંધને ધૂંધવાઈ રહેલા વિદર્ભનરેશને આ રુચ્યું નહિ. તેણે અંતપાળ દ્વારા માધવસેનને પકડી કુંડિનપુરના કેદખાનામાં પૂરી દીધો. તેને છોડવા અને સ્વભાવવૈરી યજ્ઞસેનને શાસન આપવા ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૫ના વસંતના આરંભમાં અગ્નિમિત્રના સૈન્યે વિદર્ભ ઉપર ચડાઈ કરી. વિથ્ઠલમાં યજ્ઞસેનનો પરાલવ થયો. તેને અગ્નિમિત્રનું ઉપરીપણું સ્વીકારવું પડ્યું એટલું જ નહિ, પણ અર્ધું રાજ્ય આપી દેવું પડ્યું. યજ્ઞસેન દબતો રહે એટલા માટે તેને ઉત્તર વિદર્ભનો રાજ રાખી અગ્નિમિત્રે માધવસેનને દક્ષિણ વિદર્ભનો રાજ બનાવ્યો. એ રીતે પિતાપુત્રે એક જ વરસમાં નર્મદા અને સિંધુ પારના દેશોમાં શુંગોનો પ્રતાપ વિસ્તાર્યો^{૬૪}.

અશ્વમેધ.

વિદર્ભનો વિથ્ઠલ પૂરો થતાં દીક્ષિત પિતાનો પત્ર આવ્યાથી અગ્નિમિત્ર અશ્વમેધના સમારંભમાં ભાગ લેવા પાટલિપુત્ર ગયો. ભગવાન પતંજલિ યજ્ઞ કરાધનાર^{૬૫} અને ધર્મિષ્ઠ નરેશ્વર યજ્ઞ કરનાર, તેમાં શી વાતની ન્યૂનતા

સ્મિય માને છે; જુઓ Smith's Early History of India VIII. પરંતુ રજપૂતસ્થાનના પૂર્વ ભાગમાં સંગ્રામ થયો હોય ને અગ્નિમિત્ર સમીપમાં છતાં છટેના પાટલિપુત્રથી પુત્રના વિજયના સમગ્રચાર આવે ત્યાં સુધી જાણે નહિ, એ સંભવિત નથી. આ જ કારણથી રજપૂતસ્થાનમાંની કાલી સિંધ નદી પણ માલવિકાગ્નિમિત્રની સિંધુ હોઈ શકે નહિ. સખળ કાશ્મીર પંજબ અને સિંધમાં વહેતી સિંધુ નદીનો જ હું સિન્ધુ શબ્દે નિર્દેશ સમજું છું. પાટલિપુત્રને ધોરી રાજમાર્ગથી સિંધુકાંઠા સાથે સ્ત્રીધો સંબંધ હતો; જુઓ Law's Hindu Polity I, 70-71. તેવો સંબંધ વિદિશાને ન હતો. આથી વાયવ્ય સરહદની બહાર પાટલિપુત્ર દ્વારા મળી કહી છે.

૬૪ જુઓ માલવિકાગ્નિમિત્ર.

૬૫ જુઓ પતંજલિ ભગવાનના મહાભાષ્યમાંનું વચન इह पश्यमित्रं याजयामः ।

હોય ? પ્રાચીન શ્રૌત ભાવના અનુસાર પરમ વૈભવથી આરંભેલો એ અશ્વ-
મેધ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૫માં સાંગાપાંગ વિધિપુરઃસર પૂર્ણ થયો અને યજ્ઞમાને
ચક્રવર્તીની અતિ ઉજ્જવળ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી. રાજ્યમાં સર્વત્ર સુખશાંતિ પસરી.
જીવનનું સાકલ્ય અનુભવતો યશસ્વી પુણ્યમિત્ર ધર્મચિંતનમાં શેષ આયુષ
ગાળી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૨માં દેવલોક પામ્યો.

પુણ્યમિત્ર અને ભારદ્વાજ.

પુણ્યમિત્ર શુંગવંશનો આદિપુરુષ છે. શુંગ એ ભારદ્વાજ ગોત્રનું પેટા-
ગોત્ર છે^{૬૬}. એ સંજ્ઞા રાજપુરોહિતના ગોત્ર ઉપરથી ઉદ્ભવી જણાય છે.
શુંગ રાજાઓના સમયમાં ભારદ્વાજ વિપ્રોનું ખહું માન હતું. પુરોહિત
ભારદ્વાજ, અશ્વમેધ યજ્ઞ કરાવનાર પતંજલિ મુનિ ભારદ્વાજ^{૬૭}, અને પાછ-
ળથી શુંગોના અમાત્યપદે પહોંચનારા—છેવટે રાજા થઈ પડનારા—પુરાણ પેશવા
કાણ્વાયન પણ ભારદ્વાજ^{૬૮} હતો. એ ધર્મસંરક્ષકોના સ્વલ્પમાં શ્રૌત ધર્મ
નવા તેજથી પ્રકાશ્યો.

પુણ્યમિત્ર અને બિંભિસાર.

ઇતિહાસમાં ગોત્રનામથી જાણીતા શુંગવંશનું પ્રાચીન ક્ષાત્ર નામ બૈમ્બિક
છે. મહાકવિ કાલિદાસના માલવિકાગ્નિમિત્રમાં રાજા અગ્નિમિત્ર શુંગોનો
એ પૈતૃક સંજ્ઞાથી નિરૂદ્ધેશ કરે છે^{૬૯}. બિંભિકના વંશમાં થનાર તે બૈમ્બિક,
એ વ્યુત્પત્તિ વિચારતાં વંશકર પુરુષ બિંભિક ઠરે છે. મીમો મીમસેનઃ
એ રૂઢિના આશ્રયે બિંભિસાર તે જ બિંમ્બી કે બિંમ્બિક એમ સમજાય
છે. શૈશુનાગ વંશના બિંભિસારને બૌદ્ધો પુણ્યમિત્રનો પૂર્વજ કહે છે^{૭૦}. એ
ખ્યાતિને આધારે પ્રસ્તુત શૈશુનાગથી શુંગોને બૈમ્બિક સંજ્ઞા મળેલી સિદ્ધ થાય છે.

૬૬-૬૮ જુઓ ગોત્રપ્રવરણવિવંધકદમ્વકઃ એમાંના પ્રવરદર્પણમાં ભાર-
દ્વાજનેના ચાર મોટા વિભાગ ગણાવ્યા છે, ભારદ્વાજ, ગર્ગ, રૈક્ષાચણ અને કપિ.
તે પૈકી પહેલા વિભાગમાં શુંગ, ચોથામાં પતંજલિ અને બીજામાં કાણ્વાયન મૂક્યા
છે. પ્રવરદર્પણનો શૃંગ, અને પ્રવરમજ્જરીના શુગ ને શુઙ્ગ પાઠ છે. કાણ્વાયન
અને શુંગની પેઠે પતંજલિ પણ ગોત્રસંજ્ઞા છે.

૬૯ જુઓ માલવિકાગ્નિમિત્ર । અદ્ભુ ૪ । શ્લોક ૧૪ । જુઓ વળી
તે ઉપર કાટચંદ્રેમનું વ્યાખ્યાન, વૈશ્વિકાસ્તદ્વંદ્યા રાજાનઃ ।

૭૦ જુઓ Watters' Yuan Chwang II, 107.

જેનો બિમ્બિસારને શ્રેણિક અને ભંભાસાર નામથી ઓળખે છે. એની રાજધાની ગિરિવ્રજ હતી^{૭૧}. એ શહેર મગધમાં પાંચ ટુંગર વચ્ચેની સાંકડી ખીણમાં મહાભારતના સમયથી વસ્યું હતું^{૭૨}. બૌદ્ધ કથામાં^{૭૩} વાંચિયે છિયે કે એ રાજધાનીમાં ઘરો બહુ પાસેપાસે બાંધેલાં હોવાથી અને તેમાં મોટે ભાગે કાટનો ઉપયોગ કરેલો હોવાથી વારંવાર લાલ્લ લાગતી અને ભારે તુકસાન થતું. તે ઉપરથી બિમ્બિસારે ડરાવ્યું કે હવે પછી જેના ઘરમાં પહેલી લાલ્લ લાગશે તેને શહેર બહાર સીતાવનમાં જઈને રહેવું પડશે. ઇશ્વરનું કરવું તે રાજમહેલમાં જ પ્રથમ આગે દેખા દીધા. તે વખતે પોતાનું વચન પાળી રાજ સીતાવનમાં નવો રાજમહેલ બંધાવીને રહ્યો. બચાવકામ વગરના આ રાજમહેલ ઉપર વૈશાલી કિંવા વિશાકાના લિચ્છવિ નરેશે ચડાઈ કરવાનો મનસૂબો કર્યો તેની ખબર પડતાં બિમ્બિસારે હાલહાલ લશ્કરી છાવણી સાથે અનેક જળાશયોવાળો મજબૂત કિલ્લો બંધાવ્યો. જૂની રાજધાનીની વસ્તી આ નવા શહેરમાં આવીને રહી. રાજમહેલ કિંવા રાજગૃહના નામથી એ નવી રાજધાની રાજગૃહ કહેવાઈ; અને બિમ્બિસાર ને તેના વંશજને રાજગૃહનૃપ બિરુદ મળ્યું. આ કારણથી હસ્તિગુફાના ક્ષેત્રમાં પુણ્યમિત્રનો રાજગૃહનૃપ [સં. રાજગૃહનૃપ] પદથી નિર્દેશ છે. આવી જ રીતે શંભરના ચોહાણના વંશજને પાછળથી ઝાલોરમાં રાજ્ય કરતા છતાં 'શંભરના ઘણી' એ બિરુદથી ઓળખાયા જોવામાં આવે છે^{૭૪}.

પુણ્યમિત્ર વિશે એક જ જોલ અને છેલ્લો જોલ.

પુણ્યમિત્ર એક મહત્વાકાંક્ષી વીર હતો. રાજ્યક્ષોભથી તેણે સ્વામિ-દ્રોહ કર્યો; હાઈયું કપટથી અને હાથ લોહીથી ખરડી તે સિંહાસને ચડ્યો. આ તેણે ખોટું કર્યું. પરંતુ તેના સમયમાં એ અકૃત્ય કૃત્ય ગણાતું ન હતું. પ્રચોત મહાસેનના પિતાએ અમાત્ય થઈ આર્હદ્રથ વંશના રાજા રિપુંજયને

૭૧ જે ગિરિવ્રજ જણવામાં છે, રામાયણનું અને મહાભારતનું પહેલું કેકય દેશમાં અને બીજું મગધ દેશમાં આવ્યું હતું. અહીં બીજું ગિરિવ્રજ અભિપ્રેત છે.

૭૨ જુઓ મહાભારત । ૨।

૭૩ જુઓ Modern Review III, Rajagriha, Its History and Shrines.

૭૪ જુઓ કાન્હડદેવવન્ધા ૧૧૩૦ ઉપરનું ટિપ્પણ.

મારી નાંખી પ્રદોતને એ જ રીતે અવંતિનું રાજ્ય અપાવ્યું હતું^{૭૫}. મહા-
પ્રતાપી ચંદ્રશુભ પણ પિતાને ગળે પગ દેઈ મગધના અને ભરતખંડના સિંહા-
સને ચડ્યો હતો^{૭૬}. શુંગોની ગાદી શુંગભૂત્યો પણ આગળ ઉપર આવા
જ અત્યાચારથી હાથ કરે છે^{૭૭}. વાસુદેવીનો વેષ લેવરાવી અમાત્ય વસુદેવ
દાસીને હાથે લંપટ દેવભૂતિનો ઘાટ ધડી રાજ્ય અને છે^{૭૮}. રાજ્યકાંતિ બહુધા
રાજ્યનો ભોગ શોધી જ લે છે. વળી મૌર્યવંશ પડવાના આળસે જ ઊભો
હતો^{૭૯}. નળળા મનનો છેલ્લો મૌર્ય રાજપદને નાલાયક હતો^{૮૦}. શૈશુનાગ
વંશનો હોવાથી પુષ્પમિત્ર એક રીતે મગધરાજ્ય ઉપર પોતાનો હક સમજતો
હતો. તેથી તેણે જમાનાની નીતિ કે અનીતિના વહેણમાં તણાઈ એક

૭૫ જુઓ Pargiter's Dynasties of the Kali age માં વાયુપુરાણ-
માંથી આપેલો નીચેનો ફક્કો-ચોડ્યં રિપુંજયો નામ બાર્હદ્રથોઽન્યસ્તસ્ય
શુનિકો નામામાત્યો ભવિષ્યતિ । સ ચૈનં સ્વામિનં હત્વા સ્વપુત્રં
પ્રદોતનામાનમભિષેક્યતિ । આ અમાત્યનું નામ અન્યત્ર શુનક, સનક, પુલક
ને પુલિક આપ્યું છે.

૭૬ જુઓ 'મેળની મુદ્રિકા'નો ઉપોદ્ધાત.

૭૭ જુઓ Pargiter's Dynasties of the Kali age.

૭૮ જુઓ હર્ષચરિત । ૬ । અતિહર્ષસઙ્ગરતમનઙ્ગપરવર્શ શુક્લમમાત્યો
વસુદેવો દેવભૂતિં દાસીદુહિત્રા વાસુદેવીવ્યઙ્ગનયા વીતર્જીવિતમકાર-
યત્ । અહીં ઉપલબ્ધ પાઠ દેવભૂતિદાસીદુહિત્રા દેવીવ્યઙ્ગનયા છે. એક
પ્રતમાં દેવભૂતિ બદલ દેવભૂમિ પાઠ મળી આવે છે. સંકેતકાર શંકરનો પણ
દેવીવ્યઙ્ગનયા પાઠ છે, જેનો એ મહિષીવ્યઙ્ગનયા પર્યાય આપે છે. પરંતુ
પુરાણોમાં દેવભૂતિ છેલ્લા શુંગ રાજનું નામ છે અને તેને તેમાં કામી ન વ્યસની
હોય છે; જુઓ Pargiter's Dynasties of the Kali age. હર્ષચરિતમાંના
ઊતારામાં છેલ્લા શુંગ રાજનું નામ અપેક્ષિત છે, જ્યારે દાસીના નામની જરૂર નથી.
પ્રક્રમ પણ શુંગનું નામ માગી લે છે. આથી મં દેવભૂતિ પાઠ કલ્પ્યો છે. રાજને
પોતાની રાણી [દેવી] નો માહ લાગે, તેટલા માટે તેનું ખૂન થયું હોય નહિ.
લંપટ દેવભૂતિએ અમાત્ય વસુદેવની પુત્રી [વાસુદેવી] ઉપર કુદૃષ્ટિ કરી હોવી
જોઈએ, જે કારણથી અમાત્યે કોઈ જવાન દાસીને વાસુદેવીનો વેષ લેવરાવી તેને હાથે
એકાંતમાં રાજનું ખૂન કરાવ્યું હોય. આવી સમજથી દેવીવ્યઙ્ગનયા બદલ મં
વાસુદેવીવ્યઙ્ગનયા પાઠ કલ્પ્યો છે.

૭૯-૮૦ જુઓ આ ક્ષત્રુ લેખનો આરંભનો ભાગ.

અકૃત્ય કર્યું ખરું. પણ તે એનું છેલ્લું જ અકૃત્ય હતું. તે પછી નિંદાની દૃષ્ટિએ જોવાય એવું કોઈ કામ એનું જાણવામાં નથી. ક્ષીપાંતરમાં કાલાંતરે થયેલા બૌદ્ધો એને જીલમી લખે છે^૧. પરંતુ સત્કાર કરનાર હર્ષ રાજાને બૌદ્ધ કહેવો તે જેવું ખોટું છે, તેવું જ સત્કાર ન કરનાર પુણ્યમિત્રને જીલમી કહેવો તે ખોટું છે. પરધર્મીને તેણે કનડયા હોત, તો હસ્તિગુપ્તાના લેખમાં તેનું સહેજ પણ સૂચન હોત. નંદ રાજા રાજગૃહમાંથી ઋષભદેવ ભગવાનની મૂર્તિ ઝપાડી લાવ્યાનું એ લેખમાં લખ્યું છે, પણ પુણ્યમિત્રે એવો કોઈ અત્યાચાર કર્યાનો એક શબ્દ સરખો તેમાં છે નહિ. જૈન ભિક્ષુપુરાજ એને બૌદ્ધ^૨ અરહંતની ચડાઈઓમાં ધર્મવિગ્રહનો ગંધ પણ ફારતો જોવામાં આવતો નથી. પુણ્યમિત્રને સનાતન ધર્મ ઉપર મમત્વ હતું. તેની સંસ્કૃત-

૮૧ જીઆ અશોકાવદાન.

૮૨ પૂર્વે કહેલો ગ્રીક રાજા મીનેંડર. એને બૌદ્ધ પુસ્તકમાં ચોનરાજ મિલિંદ કહ્યો છે. મીનેંડર એને મિલિંદની એકતા Rhys Davids કબૂલ રાખે છે. મિલિન્દપ્રશ્નની સમાપ્તિએ મિલિંદે અરહંતપદ પ્રાપ્ત કર્યાનું લખ્યું છે. Questions of Milindaના ઉપોદ્ધાતમાં Rhys Davids મીનેંડરને બૌદ્ધ કહેવા ના પાડે છે. પરંતુ મીનેંડર અંતરવેદિમાં યુદ્ધ કરતાં મરાયો અને પછી તેને અગ્નિદાહ દેવામાં આવ્યો, ત્યારે તેના ભસ્મરાશિની અનેક શહેરોએ માગણી કરી હતી, જે ઉપરથી સ્તૂપ બાંધવાની સરતે તેના સરખા ભાગમાંથી એકેક ભાગ એકેકને આપવામાં આવ્યો હતો; એમ ખુટાર્ક લખે છે. આ હકીકત મહાપરિનિવ્વાણસુત્તમાં બુદ્ધ ભગવાનના ભસ્મરાશિની હકીકતને અદ્ભુત રીતે મળતી આવે છે. જે માન બુદ્ધની ભસ્મને આપવામાં આવ્યું હતું, તે મીનેંડરની ભસ્મને અપાય છે ઉપરાંત મીનેંડરના એક સિક્કામાં ધર્મચક્ર કહેલું છે તે ખ્રિસ્તી ધર્મના Crossની પેઠે બૌદ્ધ ધર્મનું ચિહ્ન છે. બીજામાં પાલી લિપિમાં Maharajasa Tradatasa Menendrasa એવા બોલ કોતરેલા છે, જેમાંના બીજા બોલનો અર્થ હું વ્રાતાત્મનઃ એટલે 'જેણે પોતાનો ઉદ્ધાર કર્યો છે એવો' કહે છે. બીજા એક વિરલ સિક્કામાં Maharajasa Dhramakasa Menendrasa એવો પાલીમાં લેખ છે. ખુટાર્ક મીનેંડરને Just વિશેષણ લગાડે છે, તે માત્ર આમાંના બીજા પદનો અનુવાદ છે. જેમ ઇંગ્લેશ Faithful

સાહિત્ય ઉપર પ્રીતિ હતી. ભાષ્યકાર પતંજલિ અને નાટકકાર ભાસ તેના આશ્રિત હતા. એ અબ્યુદયમાં ઉદાર અને સંકટમાં પરમ ધૈર્યવાન નર હતો; અને રાજનીતિમાં પૂરો પ્રવીણ હતો. શુંગવંશના સારા રાજા એ જ, પિતા-પુત્ર પુણ્યમિત્ર ને અગ્નિમિત્ર.

ને ગુરુરાત્રી વિચારી શબ્દથી ગ્રિસ્તી સમજાય છે, તેમ ત્રાતાત્મન્ કિંવા ત્રાત્ત અને ધાર્મિક પદથી ગૌદ્ધનો બોધ થાય છે. આ બધા ઉપરથી માનેડર ગૌદ્ધ હતો તે અર્થાપત્ર છે. પ્રો. રોલિન્સન પણ એમના Bactria નામે સ્વતંત્ર લેખમાં એ જ તિર્ણય ઉપર આવે છે. સ્થવિર નાગસેનના ઉપદેશથી માનેડરે ગૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો; જુઓ મિલિન્દ્રપપ્પ.

परिशिष्ट.

वृद्धगर्गसंहितानां युगपुराणभांथी उक्तांशः.

.....शालिशूको भविष्यति ।

अनार्याश्चाप्यधर्माश्च भविष्यन्ति नराधमाः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव युगक्षये ।
समवेष्टाः समाचारा भविष्यन्ति न संशयः ।
पाषण्डैश्च समायुक्ता नरास्तस्मिन् युगक्षये ।
स्त्रीनिमित्तं च मित्राणि करिष्यन्ति न संशयः ।
धर्मभीततमान् वृद्धान् जना^१ भोक्ष्यन्ति निर्भयाः ।*

स^२ राजोत्तिष्ठमसुतो^३ धृष्टात्मा प्रियविग्रहः ।
स्वराष्ट्रमर्दने घोरोऽधर्मवादी^४ ह्यधार्मिकः ।
स ज्येष्ठं भ्रातरं^५ साधुकेतीति^६ प्रथितं गुणैः ।
स्थापयिष्यति^७ मोहात्मा ल्युक्त्रियं^८ नाम धार्मिकम् ।
ततः साकेतमाक्रम्य पाञ्चालान् माथुरांस्तथा ।
यवना युद्धविक्रान्ताः प्राप्स्यन्ति कुसुमध्वजम् ।
ततः पुष्पपुरे प्राप्ते^९ मगधे मथितेऽहितैः ।
आकुला विषयाः सर्वे भविष्यन्ति न संशयः ।
^{१०}तत्रोद्दामं महायुद्धमुद्भविष्यति पश्चिमम् ।
यवना^{११} अपयास्यन्ति वराहं पञ्च पार्थिवाः ।
मध्यदेशे न स्थास्यन्ति यवना युद्धदुर्मदाः ।
तेषामन्योन्यसंमर्दि^{१२} भविष्यति न संशयः ।
आत्मचक्रोत्थितं^{१३} घोरं युद्धं परमदारुणम् ।

१ धर्मभीततमा वृद्धा जनं, २ राजा कर्ममसुतो, ३ अधार्मिकः,
४ साधुकेतीति, ५ मोहात्मा विजयं, ६ कर्दमे प्रथिते हि तैः, ७
शस्त्रद्रुममहायुद्धं तद्भविष्यति, ८ यवना ज्ञापयिष्यन्ति, ९ अन्योन्य-

તતો ૧^૦યુગ્મવશાત્ તેષાં યવનાનાં પરિક્ષયે ।
સાકેતે સત્ત રાજાનો ભવિષ્યન્તિ મહાવલાઃ ।

સંભાવા ભવિષ્યન્તિ અને ૧૦ યુગ્મવશાત્, એવા ઉક્ત કૉલેજની પ્રતના પાઠ છે. ઉપર મેં આપેલા પાઠ કલ્પિત છે.

* પંક્તિ ૨-૭ ઉક્ત કૉલેજની પ્રતમાં પંક્તિ ૮-૧૬ પછી છે.

† ઋતિદમસુત તે પહેલા યૂથિરમોસના વંશનો મીનેંડર. ગ્રીક ઐતિહાસકો મીનેંડરને પહેલા યૂથિરમોસના પુત્ર ડેમેટ્રિયસ સાથે સંબંધ ધરાવતો કહે છે.

§ સાલુકેતિ અલયુક્તી તે સીરિયાના મહાન ઍન્ટિઓકસના વંશને લેવાવતો સેલ્યુકિડ હેલિઓકલેસ [Seleucid Helioeles].

સાચું સ્વપ્ન.

પાત્ર.

રાજા ઉદયન કિંવા વત્સરાજ.વત્સ દેશનો રાજા; રાજધાની કૌશાંબી.
યૌગંધરાયણ...વત્સરાજનો અમાત્ય, જે ભમતા ભિક્ષુ- કનો વેષ લે છે.
વિદૂષક વસંતક...વત્સરાજનો નર્મસચિવ.
કંચુકી રૈભ્ય....અવંતિરાજ પ્રદ્યોત મહાસેનનો કંચુકી.
વાસવદત્તા.....વત્સરાજની પહેલી રાણી, અવંતિના રાજા પ્રદ્યોત મહાસેનની પુત્રી, જે લાવાણુકમાં બળી ગઈ કહેવાઈ અવંતિકા નામથી પદ્માવતી પાસે ગુપ્ત રહે છે.
પદ્માવતી.....મગધના રાજા દર્શકની બહેન, જેની પાસે વાસવદત્તાને યૌગંધરાણુ મૂકી જાય છે અને જે પાછળથી વત્સરાજને પરણે છે.

મધુકરિકા. }

પદ્મિનિકા. }

પદ્માવતીની દાસીઓ.

ધ્રુવ વસુંધરા. ... , વાસવદત્તાની ધાવ.

ઉપરાંત મગધરાજ દર્શકનો કંચુકી, પદ્માવતીની ધાવ, દાસી, પ્રતીહારી,
ભટ્ટ, તપોવનની તાપસી, વટેમાર્ગુ અહ્યાચારી વગેરે.

સ્થળ.

પહેલાં અંકમાં રાજગૃહ પાસેનું તપોવન; બીજા, ત્રીજા, ચોથા ને
પાંચમામાં રાજગૃહ; અને છઠ્ઠામાં કૌશાંબી.

[સૂત્ર૦] અરે ! હું પ્રેક્ષકોને વીનતી કરતો હતો, તેટલામાં કોઈ બોલ્યું ! કોણ હશે એ ? જોઈયે.

[પડદા પાછળ] માગ મૂકો, તપસીઓ, માગ મૂકો.

[સૂત્ર૦] હાં, સમજ્યો.

[અનુષ્ટુભ.]

ભાવધેલા, ભૂલી ભાન, ભટો મગધનાથના

આ તપોવનમાં સૌને હાંકે, કુંવરી સાથના. ૨

હું પણ ત્યારે ખસી જાઉં^૧.

[જાય છે.]

૧ મૂળમાં નિષ્ક્રમણરૂપ આંગિક અભિનય ઉપરથી આ અર્થ સમજી શકવાનો શક્યો છે. અહીં પ્રસ્તુત વાક્ય બિચેરી તે ઉક્ત કર્યો છે.

સાચું સ્વપ્ન.

અંક ૧.

[ભટ્ટ પ્રવેશ કરી] માગ મૂકો, તપસીઓ, માગ મૂકો.

[પછી ભમતા ભિક્ષુકના વેષમાં યૌગંધરાયણ અને આવંતિકાના વેષમાં વાસવદત્તા પ્રવેશ કરે છે.]

[યૌગંઠ] આ શું ? અહીં પણ 'માગ મૂકો, માગ મૂકો' ?

[શાર્દૂલવિકીરિત.]

વીંટી વલ્કલ, કંદ મૂળ ફળથી સંતોષ માની મને,
ખાંધી પર્ણકુટી વસે સુનિવરો; કાં ત્રાસ આ તેમને ?

મર્યાદા તણ માણસાઈ વીસરી સત્તાતણા જોમમાં
હાંકે હાંકર્યો ને તપોવનતણું કે હા કરે ગ્રામ આ ? ૧

૧ મૂળમાં આ સ્થળે અને આગળ ઉપર સાધારણો કિંવા મટૌ એવા પ્રયોગથી ઉત્સારણા કરનાર બે જણાવ્યા છે. પરંતુ સંભવક ન ચલ્લુ ન ચલ્લૂત્સારણા કાર્યો । ઇત્યાદિ ઉપરથી એકનો જ ભાસ થાય છે. બે જણ સાથે બોલી ઉત્સારણા કરતા હોત, તો બેનું સૂચન ઉદાહૃત ઉક્તિમાં કર્યું હોત. રંગભૂમિગત સમીપચર ભટ્ટ તો એક જ છે. અલ્પત બીજા પુરસ્ચર ભટ્ટ ઉત્સારણા કરનારા સ્થાપના [પ્રસ્તાવના]ના અંતભાગમાં મૃત્યૈઃ પદ્યથી કહ્યા છે; પરંતુ તે પુરસ્ચર ભટ્ટ, સમીપચર રંગભૂમિગત ભટ્ટ નહિ. આવી સમજથી મેં એકવચન વાપર્યું છે.

૨ મૂળમાં પરિવ્રાજક શબ્દ છે. તેનો સંન્યાસિન્ અર્થ કરવામાં આવે છે. પરંતુ નવા ધારણ કરેલા વેષમાં યૌગંધરાયણે કંઈ સંસારનો ત્યાગ કર્યો ન હોતો. આ કારણથી 'ભમતો ભિક્ષુક' એવો અર્થ અહીં કર્યો છે.

૩ મૂળમાં વિનયાદપેતપરુષો એવો બ્રષ્ટ પાઠ છે. તેને ઠેકાણે હું વિનયવ્યપેતપરુષો એવો કલ્પિત પાઠ લેજો છું. તેના સમર્થનમાં ન પરુષમાશ્રમવાસિષ્ઠ પ્રયોજ્યમ્ । એ પંક્તિ વિચારવા વીનતી છે. વ્યપેત ક્રિયાવાચક નામ હોઈ વ્યપાયને સ્થાને છે.

[વાસં] આર્ય ! કોણ આ 'માગ મૂકો, માગ મૂકો' કરે છે?

[યૌગં] હશે કોઈ ધર્મનો માર્ગ મૂકનારો.

[વાસં] અહો હું માગ મૂકાવનારી, તેને પણ માગ મૂકવાનો !

[યૌગં] હોય. ખાસાહેળ ! અન્નણ્યો ને આંધળો^૧ દેવને

પણ ઠેળે ચડાવે.

[વાસં] એમાં^૨ પરિશ્રમ કાંઈ નથી, આર્ય, ને એનો ખેદ નથી. જો કહિયે, તો આ ન્હાનમભર્યા વચન જ ખેદ ઊપજાવે છે.

[યૌગં] છતો વૈભવ પોતે જ પોતાનો તજ્યો છે. તો ખાસાહેબને આ વાતે લગારે એાછું આણવા જેવું નથી. જુઓ.

[વસંતતિલકા.]

એવો જ વૈભવ હતો પૂરવે તમારો,

ને નાથના ઉદયથી ફરી છે થનારો.

જેવી અરાવલિ^૩ ફરે રથ ચક્રેરી,

તેવી દશીવી^૪ શીતણી પણ હેરફેરી.

૨

[ભટ] માગ મૂકો, માગ મૂકો.

[એવે કંચુકી પ્રવેશ કરે છે.]

[કંચુકી] બસ કર, સંભવક, માગ મૂકાવવો બસ કર.

જો, ભાઈ,

[પુષ્પિતાગ્રા.]

હૈભવ ન મુનિને કઠોર કહેણે;

શિર નૃપનો ઠપકો ન ંહોર વેણે.

પરિભવ^૪ પુરવાસના મનસ્વી

પરહુરવા વન એ વસે તપસ્વી.

૩

[ભટ] જી, બહુ સાફ, તેમ કંઈ છું. [ખરી જાય છે.]

૧ 'અન્નણ્યો ને આંધળો, જે બરાબર' એ લોકોક્તિની પુષ્ટિ રહાઈ 'ને આંધળો' પદ વધારાનાં ઊમેર્યાં છે.

૨ એમાં એટલે માગ મૂકવામાં.

૩ આંરાની હાર.

૪ દ્વભવણી, અપમાન.

[યૌગંઠ] અહો, આ કોઈ સુજ્ઞ પુરુષ જણાય છે. એમને, બાસાહેબ, પૂછિયે કે આ શું છે ?

[વાસંઠ] હા, એમ કરિયે.

[યૌગંઠ પાસે જઈ] કહો, ભાઈ, શું છે તે આ 'માગ મૂકો, માગ મૂકો' કરે છે ?

[કંચુકી] તપોધન ! સાંભળિયે.

[યૌગંઠ સ્વગત] તપોધન સંયોધન બહુ માન લરેલું છે. પરંતુ ટેવાયાના અભાવે મનને તે જાણે અતડું અતડું લાગે છે.

[કંચુકી] એમ છે, કે અમારા રાજા મહારાજ દર્શકનાં માતૃશ્રી આ તપોધનમાં આવીને રહ્યાં છે; તેમનાં કુંવરી રાજ-કુમારી પદ્માવતી ગુરુજનની આજ્ઞા લેઈ^૧ મહારાણી માતૃશ્રીનાં દર્શને પધાર્યા છે. એ આજનો દિવસ આશ્રમમાં રહેનાર છે ને કાલે રાજમાતાની રચનુજ્ઞાથી રાજગૃહ સિધાવનાર છે. દરમ્યાન તમે તમારે

[વસંતતિલકા.]

આણો સુખે સમિધ પુણ્ય કુશો વનોનાં
ને ઝતીર્થનાં ઉદક અર્થ તપોધનોના.
ધરૂંછે ન વિદ્ય કરવા કુંવરી લગારે;
ધર્મિષ્ઠ એહ કુલધર્મ જ ધર્મ ધારે.

૪

૧ મૂળમાં ગુરુમિરમિહિતનામધેયસ્ય પાઠ છે, તે ખરાખર બંધ બેસતો ન હોવાથી ગુરુમિરમિહિતા એવો પાઠ કહ્યો છે. વળી મૂળમાં પદ્માવતી નામ । એ શબ્દથી પહેલા વાક્યની સમાપ્તિ કરી સૈષા નો શબ્દથી બીજા વાક્ય આરંભ્યું છે. આ રીતની રચનામાં શિયલતા આવે છે. યૌગંધરાયણના પ્રશ્નનો ઉત્તર બીજા વાક્યમાં છે. પહેલું વાક્ય વચ્ચે આવી બીજા વાક્યની અવતરણિકારૂપે અંતેવાળિયે ચડે છે આથી સુત્તિલક્ષતા સાંઝે સૈષા નો તથા દૈર્ઘ્ય બે વાક્યનું એક વાક્ય રૂપે અનવાદ આપ્યો છે.

૨ રજા.

૩ સમર્પિતીર્થ વગેરે.

[યૌગેંડ સ્વગત] એમ ? આ જ ત્યારે મગધની રાજકુમારી પદ્માવતી ! એ પ્રભુ વત્સરાજની રાણી થશે, એમ પુષ્પભદ્ર^૧ આદિ સિદ્ધોએ ભાખેલ છે.

[અનુષ્ટુભ.]

ધન્યું રાણી થવી, તેથી ઊપજે માન એ પ્રતિ;

હોયે અભાવ ને ભાવ, માનું, મનની રૂખથી. પ

[વાસંડ સ્વગત] મગધની રાજકુમારી^૨ છે, એ સાંભળી એના પ્રત્યે મારા મનમાં બહેનનો ઊભળકો ઊભરાય છે.

[એવે દાસી સાથે પદ્માવતી પ્રવેશ કરે છે.]

[દાસી] પધારિયે, ખાસાહેબ, આ આશ્રમમાં પધારિયે.

[એવે આશ્રમના આંગણમાં બેઠેલી તાપસી નજરે પડે છે.]

[તાપસી] લલે પધાર્યા, રાજકુમારી !

[વાસંડ સ્વગત] આ જ એ રાજકુમારી કે ? રાજકુળને છાજતું જ એનું રૂપ છે^૩.

[પદ્માંડ] ભગવતી ! વંદન કરું છું.

[તાપસી] વત્સા ! ચિરં જીવ. તપોવન^૪ તે આતેથિનું પોતાનું જ ઘર છે. પધારિયે.

[પદ્માંડ] ઠીક, ઠીક, હું ઘર જ બાણું છું. આ તમારાં ઊભળકા ભરેલાં વચનથી હું આભારી બનું છું.

[વાસંડ સ્વગત] કેવળ રૂપ જ નહિ, પણ વાણી એ મધુર છે.

૧ મૂળમાં પુષ્પકમદ્રાદિ છે, તે બદલ પુષ્પમદ્રાદિ પાઠ લીધો છે.

૨ મૂળમાં રાજદારિઅત્તિ પાઠ છે. પરંતુ ભગિનીસ્તેહનું નિદાન સામાન્ય રાજદારિકાત્વ નહિ, પણ વિશિષ્ટ સગાઈ જ સંભવે છે. આથી કલ્પિત મગહરાજદારિઅત્તિ પાઠ લીધો છે. મગધ દેશનો રાજા અવંતિના રાજા પ્રયોત મહાસેનનો સગો યતો હતો; જુઓ પ્રતિજ્ઞાયૌગેંડ ૧૨૧ અસ્મત્સંવદ્ધો માગધઃ ।

૩ અર્થાત્ રૂપ બેઈ કોઈ પણ માણસ કહી શકે, કે એ રાજકુમારી છે.

૪ મૂળમાં તપોવણાણિ...સઅગેહં છે. અન્વય ધ્યાનમાં બેઈ તે બદલ તપોવણં...સગેહં એવો પાઠ કલ્પ્યો છે.

[તાપસી] અરે બાઈ! રાજજીનાં આ બહેનનું સગયણ કયાં થયું છે? ?

[દાસી] ઉજ્જયિનીના રાજા પ્રદોત છે, તે પોતાના ૨કુંવરને માટે દૂત મોકલી કુંવરીનું માગું કરે છે.

[વાસંત સ્વગત] ઠીક, ત્યારે તો એ મારી બહેનજ.

[તાપસી] આ દિવ્ય સ્વરૂપ એવા ઉજ્જવલ સંબંધને યોગ્ય છે. ઉભય રાજકુળ ઉત્તમ સંભળાય છે.

[પદ્માવતી] આર્ય! મુનિજનો મારા ઉપર અનુગ્રહ કરે ને હું એમને જે જોઈએ તે આપું, એટલા માટે તેમને તેડો તો.

૧ મૂળમાં કોવિ રાજા જ વરેદિ । છે. પરંતુ નિષેધવાક્યની કંઈ ઉપપત્તિ નથી. તે કારણથી કો વિઅ રાંજાં જં વરેદિ । એવો કલ્પિત પાઠ લેવો પડે છે.

૨ ‘કુંવર’ શબ્દે મહાસેનના મનમાં જમાઈ વત્સરાજ જ અભિપ્રેત છે. જુઓ અંક ૬ નો ચિત્રગત વિવાહનો પ્રસંગ.

૩ મૂળમાં મોદુ મોદુ । એસા અ અત્તળીઆ દાર્ણિ સંવુત્તા । એવો પાઠ છે. અહીં જેમ આ શબ્દો પદ્માવતીને ઉદ્દેશીને વાસવદત્તાના મુખમાં મૂક્યા છે, તેમ અહીંથી ઝોગણીસમી ઉક્તિમાં મોદુ મોદુ । અચ્ચા અત્તળીઆ દાર્ણિ સંવુત્તા । એવા શબ્દો આવંતિકાવેપધારી વાસવદત્તાને ઉદ્દેશીને પદ્માવતીના મુખમાં મૂક્યા છે. જંને સ્થળે એક મોદુ નિરર્થક છે. પ્રથમ ઉક્તિમાં અ પણ વધારે પડતો છે. જંને ઉક્તિમાં આત્મીયતા કરતાં સખ્યનો ભાવ વધારે સારી રીતે ધટે છે. આથી એક મોદુ તથા અ તથા દેઈ અત્તળીઆને ઠેકાણે ‘બહાલી સખી’ના અર્થનો અત્તઆ પાઠ કલ્પ્યો છે. જુઓ દે. ના. મા. । માઈપિઝચ્છાસાસૂસહીસુ અત્તા ।

૪ મૂળમાં અહીં અચ્ચ કિં દિદ્ધો મુણિજનો અત્તાજં અણુગહીદું (અમિપ્પેદ્પદાણેણ તવસિસજ્જણો ઉવણિમન્તીઅદુ દાવ કો કિં ઇત્થ) ઇચ્છદિત્તિ । એવો, અર્ધચંદ્રવાળા ભાગ રહિત અને સહિત, એમ બે પ્રકારનો પાઠ છે. એમાંથી પુનરુક્તિ બિપજ્જવનારો ભાગ ગાળી નાંખી અચ્ચ અમિપ્પેદ્પદાણેણ અત્તાજં અણુગહીદું તવસિસજ્જણો ઉવણિમન્તીઅદુ દાવ । એવો કલ્પિત પાઠ અનુવાદને માટે સ્વીકાર્યો છે.

[યૌગંદ્ર] મોટી કૃપા. હું એમનો બહુ આભારી છું ! બહેન, જાઓ શ્રીમતીની પાસે.

[વાસંદ] સાહે, આ જાણો છું.

[પદ્માંદ્ર] આવો, બેસો, તમને અત્યારથી હું મારાં બહેન ગણું છું.

[તાપસી] શી આની લબ્ય આકૃતિ છે ! એ કોઈ રાજવંશી હોય એમ મને લાગે છે.

[યૌગંદ્ર સ્વગત] અહા, કાર્યનો અર્થો ભાર આછો થયો ! મંત્રીઓએ અને મેં ધાર્યું હતું, તેવું જ બની આવ્યું. હવે જ્યારે સંકટપત્ર સિદ્ધ થશે અને મહારાણી વાસવદત્તાને છતાં કરવાનો અવસર આવશે, ત્યારે શ્રીમતી મગધરાજપુત્રીની સાક્ષી અપાશે ને એ વિશ્વાસ ઊપજાવનારી નીવડશે.

[વસંતતિલકા.]

પદ્માવતી કહોં હતી થવોં રાણી જેણે,
વર્તી હતી વિપત આ પડવાની તેણે.

૧ મૂળમાં (આત્મગતમ્) કા ગઈ । एसा आअच्छामि मन्दमाआ એવી ઉક્તિ છે. આ કાર્પણ્યના શબ્દો સ્વામીનો અભ્યુદય ઇચ્છી દુઃખમય અજ્ઞાતવાસ ખુશીથી સ્વીકારનારી ઉદાર ભાવવાળી વાસવદત્તાના મુખમાં શોભતા નથી. એ કોઈ સામાન્ય નટ કે વાચકના ખોલ છે. ભાસના સત્પાત્રના નથી. આથી વાંધા ભરેલા કા ગઈ અને મન્દમાઆ શબ્દ તથા દેઈ, પૂર્વની યૌગંધરાયણની ઉક્તિના જવાબમાં વાસવદત્તાની પ્રકાશોકિન ગણી ઉપર અનુવાદ આપ્યો છે.

૨ પૂર્વે ટિપ્પણી ૧૩ માં જણાવ્યા પ્રમાણે અહીં પણ મૂળના અત્તર્ણીઆ બદલ કલ્પિત અત્તઆ પાઠ લીધો છે, તેમ જ એક મોટું ખોલ તથા દીધો છે. અન્યત્ર પણ વિનાશરણ બેવડાવેલા શબ્દ અનુવાદમાં તથા દીધો છે.

૩ ઉદયનનું રાજ્ય નિષ્કંટક થાય એવી યૌગંધરાયણની ઇચ્છા.

૪ મૂળમાં આ વાક્ય પછી કુતઃ વધારે બેવામાં આવે છે. એવી જ રીતે અન્યત્ર પણ કુતઃ અને તતઃ વધારે પડતા ગણી આવે છે.

આ માર્ગે એ જ પરચે લઈ છું છું; વાણી
સિદ્ધોત્થા ન વિધિએ ઉલટાવી જાણી. ૯

[એવે એક બ્રહ્મચારી પ્રવેશ કરે છે.]

[બ્રહ્મં ઉચે જોઈ] ખરા ખપોર થયા છે; અને હું બહુ
થાકી ગયો છું. ક્યાં વીસામો ખાઉં ? [નજર ફેરવી] હાં, જોયું.
આ બધું જણાય છે તો તપોવન. કેમકે

[શાર્દૂલવિક્રીડિત.]

સ્વચ્છંદે વનનાં હળેલ હરિણા નિર્ભીંત^૧ સૌ સંચરે.
રે'વા દીધ દયા લોધે ફળ ફૂલો વૃક્ષે સમસ્તે સ્પુરે^૨.
ભોંચે છે અણુખેડી. ઘેનુ કપિલાકેરાં ધણા એ ફરે.
ધૂમે મિષ્ટ મચે. તપોવન જ છે. શંકા ન રંચે ઉરે. ૧૦

જાઉં આ આશ્રમમાં. [પ્રવેશ કરી] અરે ! અહીં તો આશ્રમ-
વાસીથી અન્ય કોઈ છે ! [ખીજી તરફ નજર ફેરવી] ચિંતા નહિ,
તપસ્વી જન પણ છે. પણ રહો, સ્ત્રીઓ છે ને!

[કંચુકી] આવો, ભાઈ, સુખે આવો. આશ્રમનાં દ્વાર સર્વને
માટે ખુલ્લાં છે.

[વાસુઠ ચમકી] હં. [નયન નીચાં ઢાળે છે.]

[પદ્માઠ સ્વગત] અહો, પર પુરુષનું દર્શન ન થાય એટલા
માટે આર્યાએ નયન નીચાં ઢાળ્યાં. સોંપરત સંભાળવી ભારે
નહિ પડે.

[કંચુકી] ભાઈ ! અમોઝ અતિથ્ય સ્વીકારશો. અમે અહીં
પહેલા આન્યા છિયે, એટલે તમે અમારા અતિથિ છો. [અર્ધ
પાદ આદિથી સત્કાર કરે છે.]

[બ્રહ્મં સ્વીકારી] બસ, બસ^૩.

૧ બેઘડક. ૨ ઝળકે છે. ૩ મૂળમાં અહીં વધારામાં નિવૃત્તપરિશ્રમો-
ડસ્મિ. એવું વાક્ય છે. તે યાક ખાધા પહેલાં અસ્થાને છે. તેથી તે તજ
દીધું છે. યાક ખાઈ બ્રહ્મચારી જવાની રજા માગે છે, ત્યાં એવું યોગ્ય સ્થાન છે.

[યૌગંદ્ર] ભાઈ ! તમે ક્યાંથી આવો છો ?

[બ્રહ્મં] સાંભળો, આર્ય ! હું રાજગૃહનો વતની છું. અહીંથી હું વેદવિદ્યાની સમૃદ્ધિને અર્થે, વત્સ દેશમાં લાવાણુક કરીને ગ્રામ છે, ત્યાં ગયો હતો.

[વાસંદ સ્વગત] ઓ રે ! લાવાણુકનું નામ સાંભળીને કરીને જાણે આગના ભડકા જેવું છે.

[યૌગંદ્ર] તમે ત્યારે વિદ્યા ભણી રહી આવતા હશે.

[બ્રહ્મં] ના, જી, વિદ્યા તો અધૂરી રહી ગઈ.

[યૌગંદ્ર] કેમ વિદ્યા અધૂરી મૂકી આવવું પડ્યું ?

[બ્રહ્મં] ત્યાં અતિ દારુણ ઉત્પાત થયો તેથી.

[યૌગંદ્ર] શો ઉત્પાત થયો ?

[બ્રહ્મં] ત્યાં મહારાજા ઉદયન આવીને રહ્યા હતા;

[યૌગંદ્ર] હા, એમનું નામ સાંભળ્યું છે. તેમની શી હકીકત છે ?

[બ્રહ્મં] અવંતિના રાજાનાં કુંવરી રાણી વાસવદત્તા તેમની સાથે હતાં. તે એમને પ્રાણ સમાન બહાલાં હતાં.

[યૌગંદ્ર] ખરું પછી ?

[બ્રહ્મં] તેઓ, રાજાજી શિકારે ગયા હતા તે દરમિયાન ગામે લાહ્ય લાગી, તેમાં બળી ગયાં !

[વાસંદ સ્વગત] ખોટું છે. આ રહી હું જીવતી.

[યૌગંદ્ર] પછી શું થયું ?

૧ મૂળમાં અહીં ક્વ ગન્તવ્યમ્ । અને ક્વાધિષ્ઠાનમાર્યસ્ય । એ બે વાક્ય વધારે છે. પરંતુ બ્રહ્મચારીની હકીકતમાં ક્વ ગન્તવ્યમ્ । પ્રશ્નનો ઉત્તર નથી અને યૌગંધરાયણના કુત્ત આગમ્યતે । એવા સામાન્ય પ્રશ્નમાં ક્વાધિષ્ઠાનમાર્યસ્ય । એ પ્રશ્નનો સમાસ થાય છે. આથી એ બે વાક્યો તથા હીમાં છે.

૨ આ ઉદ્દગાર પછી મૂળમાં લાવાણકં જામં । એટલું વધારે છે.

૩ મૂળમાં કિં સઃ । પાઠ છે. તેને ઠેકાણે કલ્પિત કિં તસ્ય । પાઠ લીધો છે.

[અક્ષૃં] તેમની વાંસે યૌગંધરાયણ નામે અમાત્યે આગમાં ઝંપલાવ્યું.

[યૌગંં] ખરે જ ! આગમાં ઝંપલાવ્યું ! પછી ?

[અક્ષૃં] પછી રાજાજી શિકાર કરી પાછા આવ્યા. તેવા જ તેમને રાણી અને અમાત્યના દારુણ સમાચારની ખબર થઈ. એમના વિયોગનું દુઃખ ન ખમી તેઓ પણ એ આગના લડકામાં ઝંપલાવવા ગયા. તેમને મહા મહા પ્રયત્ને અમાત્યે વારી રાખ્યા^૧.

[વાસં સ્વગત] બાણું છું આર્યપુત્રની મારે માટે કેવી તીવ્ર લાગણી છે તે.

[યૌગંં] પછી પછી ?

[અક્ષૃં] પછી રાણીજીના શરીરનાં આભૂષણ આગમાંથી મળી આવ્યાં, તે તેમણે લેઈ છાતી સરસાં ચાંખ્યાં. તેની જ સાથે તેઓ મૂર્છાગત થઈ ગયા ને ઢળી પડ્યા !

[સર્વે] હરિહરિ !

[વાસં સ્વગત] આ દહાણ કાઢ્યું આર્ય યૌગંધરાયણે !

[દાસી] બાસાહેબ ! આ બહેનની આંખમાં, જુઓ, ઝળઝળિયાં આવે છે.

[પદ્માં] એમનું હૃદયું બહુ કુમળું જણાય છે.

•• [યૌગંં] એમ જ છે. મારાં બહેન બહુ કુમળા હૃદયનાં છે. [અક્ષૃં પ્રત્યે] વાડું, પછી શું થયું ?

[અક્ષૃં] પછી કેટલીક વારે રાજાજી શુદ્ધિમાં આવ્યા.

[વાસં સ્વગત] હાશ, લલૂં થયું શુદ્ધિમાં આવ્યા તે. મૂર્છાગત થઈ ઢળી પડ્યા સાંભળી મારે તો જીવ ઊડી ગયો હતો.

[યૌગંં] પછી શું, લાઈ ?

૧ મૂળમાં તદ્દત્તાન્તં શ્રુત્વા તયોર્વિયોગં છે, તેને કેકાણે તયોર્વિ-
ત્તાન્તં શ્રુત્વા તદ્વિયોગં પાઠ લીધો છે.

૨ મૂળમાં છેવટ હોદુ છે, તે રાખ્દ અહીં તજ દીધો છે.

[પ્રહ્લ૦] પછી લોંચમાં ઢળી પડયાથી ધૂળે ભરાયલા શરીરે એકદમ બેઠા થઈ ‘ક્યાં ગઈ રે ઠહાલી વાસવદત્તા ? ક્યાં ગઈ અવંતિરાજકુમારી ? ક્યાં ગઈ મારી પ્રિય શિષ્યા ?’ એમ કહી કહી બહુ બહુ વિલાપ કરવા લાગ્યા. વધારે શું કહું ?

[શાલિની.]

ના કેા એવું, જોઈ સ્ત્રીરત્ન^૧, રોયા.

દુઃખી એવા ચક્રવાકે ન જોયાર.

શોચે^૩ સ્વામી જેહને, ધન્ય સોઈ !

ઠહાલાની એ ઠહાલી મુઈ ન મુઈ.

૧૦

[યૌગં૦] અરેરે ! કેઈ અમાત્ય ત્યારે રાજાજીની આસના-વાસના કરતો નથી ?

[પ્રહ્લ૦] નથી કેમ કરતો ? અમાત્ય રુમણવાન છે, તે રાજા-જીને ઘડી એ ઠહીલા મેલતો નથી.

[શિખરિણી.]

ભૂલી ખાવું પીવું, સજળ નયને, ક્ષીણ વદને,

પડી ઊંડા સોસે, ઠઠવઠ તજી દુઃખિત તને,

અરેચો આઠે જામે રહી જતન એ એમનૂં કરે;

નથી ને એ પામે મરણ, ન જ જીવે નૃપવરે^૪.

૧૨

[વાસં૦ સ્વગત] સારા ભાગ્યે આર્યપુત્ર માટેની ચિંતા ટળી. યોગ્ય પુરુષના જ હાથમાં છે એ.

૧ ઉત્તમ સ્ત્રી.

૨ મૂળમાં નૈવેદાનીં દુઃખિતાઃ અને નૈવેદાનીં તાદૃશાઃ પાઠો છે. તે ઉપરથી અહીં નૈવેતાદૃગ્ દુઃખિતાઃ એવો કલ્પિત પાઠ ઊપજાવ્યો છે.

૩ સંભારીને રહે, શોક કરે.

૪ મૂળમાં નૃપઃ પ્રાણાન્ સદ્યસ્યજતિ યદિ તસ્યાણ્યુપરમઃ । એવું છેલ્લું ચરણ છે. તેને બદલે નૃપઃ પ્રાણાન્ સદ્યસ્યજતિ યદિ તસ્યાસ્યુપરમઃ । એવો કલ્પિત પાઠ લીધો છે; અર્થાત્ અપિને બદલે અસ્તિ પદ મૂક્યું છે.

[યૌગેન્દ્ર સ્વગત] અહો, રુમણવાન શો જખખર ભાર^૧ ઊઠાવી રહ્યો છે !

[અનુષ્ટુભ.]

વીસામું ભાર હું; એ તો સદા ભારે મર્યો રહે.

રાજભાર શિરે હોઈ મોલો એ મોલોનો વહે ! ૧૩

[પ્રગટ] તેથી હવે રાજજીએ ધીરજ પકડી હશે, નહિ વાંડે ?

[પ્રશ્ન૦] હાલ શી સ્થિતિ છે તે હું જાણતો નથી. એઓ તે તે પરિચિત સ્થાન જોતા, અને “અહીં એ બેઠાં ’તાં, અહીં રીસાયાં ’તાં, અહીં હસ્યાં ’તાં, અહીં બોલ્યાં ’તાં ”^૨ એમ સંભારી સંભારી કલપાંત કરતા. તેથી અમારો મહા પ્રયત્ને એમને બીજે દોઈ ગયા. રાજજી સિધાવતાં કરી તે ગામ ચંદ્ર વિનાના^૩ આકાશ જેવું શૂન્ય બની ગયું. તેથી હું ત્યાંથી નીકળી આવ્યો.

[તાપસી] પરાયા પણ^૪ જેના ગુણ ગાય, તે તે રાજ ગુણવાન.

૧ મૂળમાં મહદ્ધારં છે, તેને બદલે વૃહદ્ધારં પાઠ લીધો છે, તાડ-પત્રમાં મૂળ વૃ બવાઇ જતાં કોઇએ વધારે પરિચિત મહત્ત્વનો મ મૂક્યો જણાય છે. કલ્પિત પાઠથી વ્યાકરણની મુશ્કેલી દૂર થાય છે.

૨ મૂળમાં इह तया सह हसितम्, इह तया सह कथितम्, इह तया सह पर्युषितम् इह तया सह कुपितम् એમ કઠંગો પાઠ છે. હસવું, બોલવું, બેસવું ઊઠવું ને રીસાવું જે રાજ સંભારે છે, તે વાસવ-દત્તાનાં સંભારનો હોવો જોઈયું. આ સમજથી ચારે સહ અવ્યય તજ દીધા છે.

૩ મૂળમાં અહીં પ્રોષિતનક્ષત્રચન્દ્રમ્ પાઠ છે. પરંતુ પ્રધાન પાત્ર અર્થાત્ વત્સરાજ જ અહીં ઉદ્દિષ્ટ હોવાથી વધારે પડતો નક્ષત્ર બોલ ગાળી નાંખી પ્રોષિતચન્દ્રમ્ એવો કલ્પિત પાઠ લીધો છે. આ સંબંધમાં નક્ષત્ર-તારાગ્રહસંકુલાપિ ય્યોતિર્મતી ચન્દ્રમસૈવ રાત્રિઃ । એ રઘુકારની પં-ક્તિઓ વિચારવા વીનતી છે.

૪ મૂળમાં અહીં इमिणा एवં બોલ વધારે છે.

સાચું સ્વપ્ન.

વિષ્કંભક ૧.

[દાસી પ્રવેશ કરે છે.]

[દાસી] બહેન કુંજરિકા ! બાસાહેબ પક્ષાવતી ક્યાં છે, અબર છે ? શું કહ્યું ?—‘ માધવીમંડપને પડખે દડો રમે છે. ’ ઠીક. હું જઈ છું ત્યાં. એ આવજે, બહેન ! [કેટલાંક ડગલાં આગળ વધી નજર ફેરવતાં] અહો, પમ્મુબાસાહેબ તો આ બિરાજે. દડો રમતાં શી એમની મુખકળા શોભે છે ! કાને કર્ણકૂલ ઝોલા ખાઈ રણુ-ઝણુ છે; અને કપાળે લમ્મરે ને ગાંઠે કસરત પહોચવાથી પર-સેવાનાં મોતી બાઝ્યાં છે. એ થાક્યાં જણાય છે. એમને મળું.

[જાય છે.]

૧ કેવળ પ્રાકૃતમાં હોવાથી આ અર્થોપસેપકને મૂળમાં પ્રવેશક સંજ્ઞા આપી છે. સંસ્કૃતપ્રાકૃત જોવા ભાષાભેદ ગૂંજરાતીમાં ન હોવાથી અનુવાદમાં પ્રવેશકને વિષ્કંભક સંજ્ઞા આપવી પડી છે.

૨ મૂળમાં કીલન્દી હ્રદો एव्वा आअच्छदि [એમ પાઠ છે, તેને ઠેકાણે કીલન્દી અચ્છદિ [સં. ક્રીડન્ત્યાસ્તે] । એવો પાઠ કલ્પ્યો છે. સર-ખાવો અમરુશતક, શ્લોક ૫૧, લિખન્નાસ્તે ।

સાચું સ્વપ્ન.

અંક ૨.

[દડે રમતી પદ્માવતી, આવંતિકાના વેષમાં વાસવદત્તા અને દાસી પ્રવેશ કરે છે.]

[વાસ૦] પરમુખડેન, લેજો આ દડો.

[પદ્મા૦] બસ થયું, આર્યા, રહેવા દો હવે.

[વાસ૦] કેમ ના પાડો છો, બહેન? દડે આટલી વાર રમ્યાં, તેની ખુબી તો જુઓ. તમારી હાથેળીઓ કંકુએ પીળી હોય એવી લાલચોળ^૧ બની છે ! જાણે એ હાથેળીઓ જ ન હોય !

[દાસી] ખેલો, ખેલો, ખાસાડેબ. રૂડો કન્યાકાળ છે, તે ખેલમાં ગાળવાનો છે.

[પદ્મા૦] આર્યા, શું જોયા કરો છો^૨ ?

[વાસ૦] કંઈ નહિ બહેન, તમારું મનોહર મુખડું ઝળાંઝળાં થઈ રહ્યું છે, તે હું જોઉં છું^૩.

૧ મૂળમાં બહુ લાલ એવા અર્થનું અહિંસંજાદરાઆ પદ છે. ‘કંકુએ પીળી હોય એવી’ એ ખોલ તો આગામી વિવાહનો ધ્વનિ ઉપજાવવાના લોભે વધારાના ઉમેર્યા છે.

૨ મૂળમાં કિં દાર્ણિં મં ઓહસિદું વિઅં ણિજ્ઞાઅસિ । એવો પાઠ છે. એમાંતો ઓહસિદું વિઅ અંશ પદ્માવતીની હવે પછીની ઉક્તિએ નકામો બને છે. તેથી તે તથા દીધો છે.

૩ મૂળમાં અહીં ણહિ ણહિ, હલા, અધિઅં અજ્જ સોહસિ (પાકાંતર સોહદિ) । અમિદો વિઅ દે, અજ્જ વરમુહં પેક્ખામિ । એવી ઉક્તિ છે. એ પદ્માવતી જે પૂછે છે તેનો પાંશરો જવાબ નથી. પૂર્વની ઉક્તિ સાથે એને પરાણે ઘટાવી શકાય છે; અને એ રીતે ઘટાવેલો અર્થ પાછો જોઈએ તેવો રચિકર નથી. ણહિ ણહિ કહી પોતે ઉપહાસ કરવા માગતી નથી એમ જણાવી મસ્કરી કરવાની હોય નહિ. વળી વરમુહંતો ગણપતિ શાસ્ત્રી જે અર્થ કરે છે, તે બહુ કિત્તણ છે. અજ્જ પદ ખાલી ખેવડાવ્યું છે. આથી હેપક લાગતા શબ્દો ગાળી નાંખી બ્રષ્ઠ ભાગ સુધારી લેઈ હલા અધિઅં અમિદીવિઅં દે વરં મુહં પેક્ખામિ [સં. સચિ અધિકમમિદીપિતં તે વરં મુલં પ્રેક્ષે] એવો પાઠ રહ્યો છે.

[પદ્મા૦] જાઓ. જાઓ, આર્યો, મને હસો નહિ.

[વાસ૦] હો, નહિ જોલું, મહાસેનના માગાવાળાં મોઢાં બહેન^૧, નહિ જોલું.

[દાસી] એ મહાસેન વળી કોણુ^૨ ?

[વાસ૦] ઉજ્જયિનીના^૩ રાજા જે પ્રદ્યોત, તેમનું બીજું નામ મહાસેન છે. તેમની મહાન સેનાને લીધે તેમને એ ઉપનામ મળ્યું છે.

[દાસી] બાસાહેબ એમની સાથે સંબંધ નથી ધર્યોતાં.

[વાસ૦] કેની સાથે ત્યારે ધર્યો છે^૪ ?

[દાસી] વત્સ દેશના રાજા ઉદયન છે, તેમની સાથે^૫.

[વાસ૦ સ્વગત] હાં, આર્યપુત્રમાં એમનું મન વસ્યું છે.

[પ્રગટ] કેમ વાફું ?

૧ મૂળના મવિસ્સમહાસેનવહૂ પદ્મો ભાવાર્થ લેઈ 'મહાસેનના માગાવાળાં મોઢાં બહેન' એ સંબોધન યોજ્યું છે. પ્રા. વહૂ શબ્દ સં. સ્તુષાના અર્થમાં છે. મહાસેન ઉદયનને પુત્રવત લેખવતો હતો, તે બાબત જુઓ અંક ૧ ની ટિપ્પણી ૧૨.

૨ આ ઉક્તિ મૂળમાં પદ્માવતીનાં મુખમાં મૂકી છે. પરંતુ એને મુખે એ પ્રશ્ન પૂછાવવો એ ભાસની મર્યાદા વિરુદ્ધ છે; અને ઉચિત પણ નથી. આથી કરીને તે દાસીના મુખમાં મૂકી છે. દાસીને પ્રદ્યોત નામ જ પરિચિત છે. જુઓ અંક ૧ ની ટિપ્પણી ૧૨ વાળી ઉક્તિ. મહાસેન ઉપનામ એને અબળણ્યું હોવાથી એ પ્રશ્ન કરે છે.

૩ મૂળમાં ઉજ્જઈણીઓ પાઠ છે, તે બદલી ઉજ્જઈણીઅં [સં. ઉજ્જયિન્યામ્] પાઠ રાખ્યો છે.

૪ મૂળમાં અહ કેણ ચ્ચુ દાણિં અમિલ્લસદિ । એમ છે. પૂર્વ ઉક્તિની રચનાને અનુગુણુ ઉત્તર ઉક્તિની રચના હોવી જોઈએ, એવી સમજથી એમાંના ચ્ચુ દાણિં અમિલ્લસદિ જોલ વધારે પડતા તજ દીધા છે.

૫ સંબદ્ધ ઉક્તિઓની સમાનતા બળવવા અતિથિ વચ્છરાઓ ઉદઅણો ણામ । તેણ । એવાં પાઠ સ્વીકાર્યો છે; અને તસ્સ ગુણાણિ મદ્દિદારિઆ અમિલ્લસદિ । એ વાક્ય પૂર્વ ઉક્તિના ચ્ચુ દાણિં અમિલ્લસદિ આંશની જેમ તજ દીધું છે.

[દાસી] એ બહુ ઠંડાલસોયા છે તેથી.

[વાસં સ્વગત] જાણું છું. આવી જ દહે લગાડી એ સોજથી મને પણ આર્યપુત્રે ગાંડી બનાવી હતી.

[દાસી] પણ તે કદાચ કદ્રૂપા હશે તો ?

[વાસં] ના રે ના. રૂપ રૂપના ભંડાર છે.

[પદ્મા] તે તમે કેમ જાણ્યું, આર્યા ?

[વાસં સ્વગત] આર્યપુત્ર પ્રત્યેના પક્ષપાતને લીધે વધારે પડતું બોલાઈ ગયું ! હવે શું કરવું ? હાં, આમ કહું. [પ્રગટ] ઉજ્જયિનીમાં એ પગે હીકે છે, તે સૌ એમ કહે છે.

[પદ્મા] ખરાબર, એ ઉજ્જયિનીમાં હતા, ત્યારે લોકે જોયેલા ખરા. અદ્ભુત રૂપ જોવાને સૌએ આકર્ષાય.

[એવે પદ્માવતીની ધાવમા પ્રવેશ કરે છે.]

[ધાવ] ઘણી ખમ્મા મારાં પરમુખાને. તમારો વિવાહ મળ્યો.

[વાસં] ધાવમા, કેની સાથે ?

[ધાવ] વચ્ચે દેશના રાજા ઉદયન સાથે.

[વાસં] એમની પ્રકૃતિ ઠીક છે હવે ?

[ધાવ] ‘ઠીક છે’ પૂછે છે ? અરે એણે અહીં આંખ્યા છે; અને પરમુખાના પાણિધરણ માટે થોભ્યા છે.

[વાસં] અહો, ન-બનવાનું બન્યું !

[ધાવ] ‘ન-બનવાનું બન્યું’ કેમ ?

[વાસં] એક વાર એ ઝુરી મરતા હતા, અને અત્યારે નથી લેવા કે દેવા ! એ જ, બીજું કંઈ નહિ.

[ધાવ] આર્યા ! મહાપુરુષની વાત ન્યારી છે. એમનાં હૃદય શોકથી શૂન્ય બની જાય છે ખરાં; પણ તે શાસ્ત્રનાં જાણ હોય છે, તેથી આપોઆપ પાછાં સ્વસ્થ થાય છે.

૧ અહીં મૂળમાં મદ્વિદારિણ બોલે વધારે છે. તેથી કરીને એ ઉક્તિ પદ્માવતી પ્રત્યેની બને છે. પરંતુ વાતચીત પદ્માવતી ને વાસવદત્તા વચ્ચે નહિ, પણ દાસી ને વાસવદત્તા વચ્ચે ચાલે છે. પ્રસ્તુત પ્રશ્ન વાસવદત્તાને પૂછેલો વધારે ઉચિત છે. આથી મદ્વિદારિણ શબ્દ તથા દીધો છે.

[વાસં] ધાવમા, ત્યારે એમણે પોતે પચ્ચુળદેનનું મારૂં કયું ?

[ધાવ] ના, એમ નથી, કંઈક ખીબ કામે એઓ અહીં આવ્યા હતા. એમનું ખીલતું ચાવન, અલૌકિક રૂપ અને અદ્ભુત કળાકૌશલ્ય જોઈ એમના ઉન્નવળ કુળથી પ્રસન્ન થઈ મહારાજ-સાહેબે જ પચ્ચુળા એમને દીધાં.

[વાસં સ્વગત] એમ છે, ત્યારે તો આર્યપુત્રનો દોષ નહિ.

[એવામાં ૧ખીબ દાસી એકાએક પ્રવેશ કરે છે.]

[દાસી] ચાલો ચાલો, ખાસાહેબ ! ‘આજે જ વિવાહના મંગળ શણુગારનો આચાર કરવાનો છે. નક્ષત્ર ઉત્તમ છે.’ એમ રાણીસાહેબ કહે છેર.

[વાસં સ્વગત] આમ ઊતાવળ થાય છે, ને આમ મારા હૃદયમાં અંધકાર છવાય છે !

[દાસી] પધારિયે ભીંતર, ખાસાહેબ ! ઘણી ખમ્મા !

[સઉ જાય છે.]

૧ વિષ્કંભક ૧ માં પદ્માવતીને શોધતી જે દાસી આવે છે, તે જ આ દાસી છે; અને પ્રયોજન પણ આ જ વિવાહના મંગળ શણુગારનું છે.

૨ મૂળમાં અજ્ઞ એવ્વ પુનરુક્ત છે અને સૌમણં ણક્ખત્તં તથા કોદુઅમજ્ઞલં કાદવ્વં એ બેની વચ્ચે સંયોજક નથી. આ ખામીઓ દૂર કરવા અજ્ઞ એવ્વ કોદુઅમજ્ઞલં કાદવ્વં । સૌમણં કિલ ણક્ખત્તં ત્તિ મમ્હાણં મઠ્ઠિણી મણાદિ । એવો પાઠ લીધો છે.

સાચું સ્વપ્ન.

અંક ૩.

[ચિંતામાં ખૂડી ગયેલી વાસવદત્તા પ્રવેશ કરે છે.]

[વાસવ] રણુવાસના ચોકમાં પદ્માવતીને જોયાડી, હું ‘પ્રમ-

દવનમાં છું’ કહી ઠીક ચાલી આવી. ત્યાં વિવાહનો આનંદોત્સવ મચી રહ્યો છે, તે દરમ્યાન અહીં હું માફ દુઃખ હળવું કરીશ, સ્વપ્નમાં એ ન હતું કે આવો વસમો સમય મારે આવશે. એ ભાગ્યમાં લખેલો, ખીન્નું શું? [આમતેમ ધરતી] અહો, ન-ખનવાનું બન્યું! આર્યપુત્ર બદલાઈ ગયા! શું કહું? એ મારા આર્યપુત્ર જ ન હોય! અરે રામ! એક ઠેકાણે બેસું. [બેસીને] ધન્ય છે ચકવીને! તે પતિના વિભોગે જીવ કાઢે છે. અને હું, પ્રાણ ભાગવાનું કરે છે તેને તજતી નથી! ઓછા ભાગ્યની હું આર્યપુત્રના દર્શનના લોભે જીવું છું.

[એવે ફૂલ પત્રની છાજ લઈ એક દાસી આવે છે.]

[દાસી] કયાં હશે આર્યા આવંતિકા? [આમતેમ જોઈ વળી] જડયાં, જડયાં, આ બેઠાં એ પ્રિયંશુ વેલના કોટમાં. વગર

૧ મૂળમાં અહીં સિલાવટ્ટઅ બોલ છે. ચોથા અંકમાં પાછો એ બોલ સિલાવટ્ટઅ રૂપે મળી આવે છે. આ રૂપમાં માલવિકાગ્નિમિત્રના ત્રીજા અંકની ઉક્તિ ૭૯ માં એ વાપરેલો છે. એ ઉક્તિ ઉપરથી એનો અર્થ વિચારવો રહેલો હોવાથી તે અહીં આપું છું. નિપુ. મદ્રિણી ઓલોપદુ. પરિહાસણિમિત્તં કહિંવિ ગૂઢેણ મદ્રિણા હોદવ્વં. इमं पिअङ्गुलदापरि-
ક્खित्तं असोअसिलापट्टअं पविसम्ह. અહીં જોકે પાઠમાં સિલાવટ્ટક બોલ એવામાં આવે છે, તથાપિ કવિને ‘પથરાની છાટ [a stone-slab]’ ઇષ્ટ હોય એમ જણાતું નથી. કેમકે કટ્ટીકરટ ન્યાયે પથરની છાટમાં પ્રવેશ કરી શકાય નહિ, તેમ જ સંતાઈ પણ રહેવાય નહિ. આથી કલિદાસ અને ભાસ ઉભયને સંસ્કૃત ‘શિલાટ્ટક પુ. વાડો, વાડોલિયું, કોટ [a fence, an enclosure]’ શબ્દ પ્રયોજ્ય હોય એમ લાગે છે. આ કારણથી પિઅંગુલિલાટ્ટપ એવો પાઠ કદપી અનુવાદ કર્યો છે.

શણુગારે પણ એ કેવાં હીપે છે ? પડવેની ચંદ્રલેખા ધુમ્મસે
છવાય, તેમ એઓ ચિંતાએ ઘેરાઈ શૂન્ય બન્યાં છે. થાઉં ભેટાભેટ.
[પાસે જઈ] આર્યા ! તમે ક્યાં લરાઈ બેઠાં છો ? તમને ક્યારની એ
હૂં જોખું છે. આખું પ્રમદવન માથે કરી વળી.

[વાસંત] કેમ વાંડે ? શું કામ છે ?

[દાસી] રાણીસાહેબ કહે છે કે આવંતિકા સારા કુળનાં
છે, બહાલસોયાં છે અને કળાકુશળ છે; મારે એમને હાથે કૌતુક
માળા ગૂંથાવી જોઈયે ?

[વાસંત] કોને મારે ગૂંથવાની છે ?

[દાસી] એમ કેમ પૂછા છે ? કોને મારે તે આપણું
પરમુખાસાહેબ મારે.

[વાસંત સ્વગત] અહા, આ પણ મારે કરવા વારો આવ્યો !
દેવોને દયા નથી.

[દાસી] લો, વિચાર કરવા ન રહો, આર્યા, વરરાજા
મણિમંદિરમાં નહાવા બેઠા છે, જલદી ગૂંથો.

[વાસંત સ્વગત] ^૧અફસોસ, મન ખીજામાં વળતું જ નથી.
કરવું શું ? [પ્રગટ] ત્યારે વાંડે જોયા કે વરરાજાને ?

[દાસી] હા, જોયા, નેત્ર લરીને નિરખ્યા. અમારું હેતાળ
ને કૌતુકી હાથે જંપે કે ?

૧ મૂળમાં મહાકુલવપ્તસૂદા સિણિદ્વા ણિડણા આવન્તિઆ ત્તિ ।
इमं दाव कोदुअमालिअं गुह्यदु किल अय्या । એમ છે. તે બદલ કુલવ-
પ્તસૂદા સિણિદ્વા ણિડણાત્તિ અય્યા આવન્તિઆ કોદુઅમલિઅં ગુહ્યદુ ।
એવો પાઠ લીધો છે. એથી રચના સુશ્લિષ્ટ થાય છે.

૨ અહીં અલં દાણિં અણં ચિન્તિઅ । પાઠ લેઈ અનુવાદ આપ્યો છે.

૩ મૂળમાં અહીં કહં છે, તે બદલ કલ્પિત પાઠ કટ્ટું લીધો છે.

૪ મૂળમાં 'પરમુખાસાહેબ પ્રત્યેના હેતથી અને અગારા કૌતુકી સ્વ
ભાવથી પ્રેરાઈ અમે જોયા' એવા અર્થના શબ્દો છે. તેનો ભાવાર્થ લેઈ
ઉપર અનુવાદ આપ્યો છે.

[વાસં] કેવા છે એ ?

[દાસી] આર્યા ! ^૧કહૂં છું, તમે માળા ગૂંથવા માંડો પછી.

[વાસં] અલી, કહે ને, કહે ને, જોધને રીઝિયે એવા છે ?

[દાસી] રીઝિયે ? સાક્ષાત કામદેવ છે એમ કહિયે, તો

ચાલે. માત્ર એમણે કૂલનાં ધનુષ ને બાણ સજ્યાં નથી.

[વાસં] થયું, રહેવા દે હવે.

[દાસી] કેમ રહેવા દેવાનું કહો છો ?

[વાસં] પરપુરુષની કથા કાને જોણી સંભળાય, તેટલી ઠીક.

[દાસી] હવે ત્યારે આર્યા માળા ગૂંથી આપો ને. ઝટ કરો.

[વાસં] લાવ છાળ. આ માળા ગૂંથી જાણુ^૪. [ધારીને

૧ સમાચાર કહેવાના પછી રાખી દાસી કૌતુકમાળાની ઊતાવળ કરે છે, આથી જ ‘અલી, કહે ને, કહે ને’ ઇત્યાદિ શબ્દમાં વાસવદત્તાને ફરી પ્રશ્ન કરવો પડે છે. મૂળમાં અહીં અચ્ચે મળામિ દાવ । જ ઈદિસો [પાઠાંતર તાદિસો] દિટ્ટુપુવ્વો । એવો પાઠ છે. આમાંનો જ ઈદિસો [પાઠાંતર તાદિસો] દિટ્ટુપુવ્વો । એટલો અંશ પ્રકરણ વિચારતાં ક્ષેપક લાગે છે. વાસવદત્તાએ પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તર તરીકે જો એ અંશ કવિને ઇષ્ટ હોત, તો છેડે સ્તિ અવ્યય મૂક્યો હોત; જુઓ દાસીની હવે પછીની ઉક્તિ સર્કઃ મળિદું સ સરચાવહીણો કામદેવો સ્તિ । આ અને બીજા કારણને લાધે એ વધારાનો અંશ તથા દીધો છે.

૨ ‘એના મહો સામું જોવાય એવું નથી’ એમ કહેવામાં તબિયત છેક લથડી ગયાનો ભાવ છે. એથી ‘જીલટું ‘જોધને રીઝિયે’ કહેવામાં પ્રકૃતિ કંઈક ફેકાણે આવ્યાનો અર્થ સમાયો છે. દાસી એમ સમજે છે, કે વત્સરાજ કેવા રૂપાળો છે તે આ મને પૂછે છે.

૩ પોતે જાણવા ઇચ્છેલા વત્સરાજના કુશળસમાચાર ન મળવાથી વાસવદત્તા વાત ટુંકાવે છે.

૪ મૂળમાં અહીં આણેહિ । [આત્મગતમ્] इअं गुह्यामि मन्दभावा । એવો અને इअं गुह्यामि । આણેહિ દાવ । એવો, એ રીતે જો પાઠ છે.

જોતી] ? આ ૨ઔષધિનું નામ શું ?

[દાસી] સૌભાગ્યવર્ધની.

[વાસં] એ આઝી ગૂંથીશું [સ્વગત]—મારે એ ઠીક ને પ-
દ્ધાવતીને એ ઠીક^૩. [થોડીક વાર પછી પ્રગટ] વાડે, આ ઔષધિ
કઈ ત ?

[દાસી] શોક્યમર્દની.

[વાસં ૪તજ દેખ] એ નહિ ગૂંથિયે.

પહેલા પાઠમાં કોઈએ વગર સમજ્યે કાર્પણ્યનો મન્દમાઝા બોલ બોમેયો
છે, તે ઉદાર ભાવવાળી વાસવદત્તાના મુખમાં શોભતો નથી; જુઓ પૃષ્ઠ ૧૦ ની
ટિપ્પણી ૧. બીજા પાઠમાં વાક્યો બિલટપાલટ થયાં છે. આને લીધે વચ્ચે
ચેટી-ગહ્વણદુ અચ્યા । એવી કલ્પિત ઉક્તિ બોમેરી ગણપતિ શાસ્ત્રીને મૂળની
એક ઉક્તિની ત્રણ ઉક્તિ કરવી પડી છે. એ ક્ષેપક ઉક્તિ કાઢી નાંખી મેં
આણેહિ દાવ । इअं गुम्हामि । એવો અસલ પાઠ ચોખ્યો છે.

૧ મૂળમાં અહીં વર્જયિત્વા અને આવર્જયિત્વા એમ બે પાઠ વધા-
રામાં છે. તે પૈકી પરિત્યાગના અર્થનો વર્જયિત્વા પાઠ અહીં અગ્રાહ્ય છે;
શાથી કે વાસવદત્તા દાસીને પૂછ્યા વગર એકે પત્ર કે પુષ્પ તજ દેતી નથી.
બીજો પાઠ વ્યાકરણની કસોટીમાં ભૂલ ભરેલો માલૂમ પડે છે. એ બંને
નકામા ગણી તજ દીધા છે.

૨ મૂળમાં અહીં અને આગળ ઓસહં છે. પરંતુ ચમત્કારી શુણ્વને
માટે વિશલ્યા, સંજીવની, અપરાજિતા આદિ ઔષધિ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી
અનુવાદમાં નપુંસકને બદલે સ્ત્રીલિંગનો પ્રયોગ સ્વીકાર્યો છે.

૩ મૂળમાં इदं बहुसो गुम्हिदच्चं मम अ पदुमावदीप अ । એવું
સળંગ વાક્ય છે; ને તે એક હાથપ્રતમાં સ્વગત અને બીજામાં પ્રકાશ ગણેલું
છે. વાસ્તવિક રીતે એ વાક્યના બે ભાગ પડી જાય છે. इदं बहुसो गु-
म्हिदच्चं એટલો પ્રકાશ ભાગ છે; અને मम अ पदुमावदीप अ એટલો
સ્વગત ભાગ છે. આ અંશ ધીરે બોલવાનો હોવાથી કવિએ વાક્યના ઉત્તર
ભાગમાં મૂક્યો છે; સરખાવો મહાભારતનો સુપ્રસિદ્ધ અશ્વત્થામા હતો ગજઃ ।
એ પ્રસંગ. આ કારણથી इदं बहुसो गुम्हिदच्चं [સ્વગતમ્] મમ અ પ-
દુમાવદીપ અ । એવો કલ્પિત પાઠ લેઈ અનુવાદ કર્યો છે.

૪ ટિપ્પણી ૧ નો તજ દીધેલો નાટ્યસૂત્રિષ્ પાઠ વર્જયિત્વા
અહીં જરૂરનો હોઈ દાખલ કર્યા છે.

[દાસી] કેમ વાઈ?

[વાસં] શોકય તો, કહે છે, મરી ગયાં છે, એટલે એનું કામ નથી.

[એવે બીજી દાસી શ્વાસભરી પ્રવેશ કરે છે.]

[દાસી બીજી] આર્યા ! ઝટ કરો, ઝટ કરો. વરરાજ સુવાસણના સાથમાં રણવાસના ચોકમાં પધારે છે.

[વાસં] આ ઝટ. [માળા પૂરી કરી બીજી દાસીને] લે, બાઈ, આ કૌતુકમાળા.

[કૌતુકમાળા લેઈ બીજી દાસી ચાલતી થાય છે.]

[દાસી પહેલી] આર્યા ! હૂં પણ જઈશ. મારે વરરાજને માટે રવસ્ત્રજોડી લેઈ જવાની છે.

[પહેલી દાસી જાય છે.]

[વાસં] ગઈઓ જાને^૩. હવે હૂં માફ દુઃખ હળવું કરૂં. સ્વપ્નમાં એ ન હતું કે આવો વસમો સમય મારે આવશે. એ ભાગ્યમાં લખેલો, બીજાં શું ? અહો, ન-બનવાનું બન્યું ! આર્ય-પુત્ર બદલાઈ ગયા ! શું કરૂં ? એ મારા આર્યપુત્ર જ ન હોય ! પડું જઈ પથારીમાં. આંખ મીંચાવા પામે, તો દુઃખ હળવું થાય.

[જાય છે.]

૧ મૂળની ઉમે નિષ્ક્રાન્તે । એ નાટ્યસૂચિના મેં પ્રકરણને અનુસરી અનુવાદમાં એ નોંખા ભાગ પાડી દીધા છે.

૨ વરરાજ લગનના દિવસથી માંડીને દસ દિવસ સાસરે રહે, ત્યાં સુધી કન્યાની માએ પરણેલા જોડાને પહેરવાને એ એ રાતાં વસ્ત્ર રોજ મોકલવાનો રિવાજ હતો; જુઓ નાગા. ૪ । વિષ્કમ્મક । એ રિવાજનો અહીં નિર્દેશ છે. મૂળમાં વાસો ઓળઅઘ્વે એમ છે. તે વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ દૂષિત છે. આથી વાસોજુઅં ઓળેદઘ્વં [સં. વાસોયુગમુપનેતઘ્યમ્] એવો અસલ પાઠ કલ્પ્યો છે. ગણપતિ શાસ્ત્રી પહેલા સંસ્કરણનું વાસો ઓળઅઘ્વે । બદલી બીજા સંસ્કરણમાં સોહણં । અગ્ચે એવો કલ્પિત પાઠ ઓડવે છે.

૩ મૂળમાં ગદા ઇસા । એવો એક વચનવાળો પાઠ છે. પરંતુ જનારી દાસી એ છે, તેથી ગદા ઇદા [સં. ગતે ઇતે] । એવો પાઠ કલ્પ્યો છે.

સાચું સ્વપ્ન.

વિષ્કંભક ૨.

[વિદ્વપક વસંતક પ્રવેશ કરે છે.]

[વિદ્વ૦] ધન્ય ભાગ્ય કે વત્સરાજના વિવાહના આ માંગ-લિક અને રળિયામણા દિવસો દીઠા ! હાથેવાળો પણ, વાહ, જેની સાથે મળવો ઇચ્છતા હતા તેની જ સાથે મળ્યો ! કેના ખ્યાલમાં પણ આવે કે એવા ભારે દુઃખના વમળમાં સપડાઈ જઈ તેમાંથી નીકળવા પામીશું અને આવા સુખી થઈશું ? આજ-કાલ હું મહેલોમાં મહાલું છું, રણવાસની વાવોમાં ઝીલું છું અને મહેલોમાં મૂકવાની સાથે મોરમોર થઈ જાય ને ? ગળે ટાઢો શેયડો પડે એવાં મિષ્ટાન્ન ઊડાવું છું; એટલે કે અપ્સરાના વળગાડ વિના ઉત્તર કુરુના ભોગ ભોગવું છું. એક જ મોટો દોષ છે; ખાઈ છું તે ખરાખર પચતું નથી. પેટમાં ઊંડાળાંઊંડાળાં^૩ વળે

૧ મૂળમાં અહીં મરડ છે, તેને બદલે મહુર પાઠ લીધો છે. મરડ પાઠ લેખકદોષથી માથે ભાગ્યો છે.

૨ મૂળમાં સુપચ્છદનાય સચ્યાય નિદં ન લભામિ, જહ વાદસો-નિદં અભિદો વિથ વત્તદિત્તિ પેક્ખામિ । મો સુહં નામયપરિભૂદં અકલ્લવત્તં ચ । એવો પાઠ છે. તેને ઠેકાણે વાદસોનિદં અભિદો વત્તદિ-ત્તિ સુપચ્છદાય સચ્યાય વિ નિદં ન લભામિ । પેક્ખામિ મો સુહં નામયપરિભૂદં અકલ્લવત્તં ચ । એવો કલ્પિત પાઠ લીધો છે. આદરના અર્થમાં પ્રચ્છદનાં નહિ, પણ પ્રચ્છદ ખેલ છે; જુઓ અંક ૫, શ્લોક ૪, શર્યા.....ન વ્યાકુલપ્રચ્છદા. વળી જહા ખેલ ત્તિ અવ્યયે પુન-સ્કત અને છે. ગૌણું ને મુખ્ય વાક્ય ઊલટપાલટ થયાથી વિ ખેલ પણ સ્થાનબ્રષ્ટ અને રૂપબ્રષ્ટ થયો છે.

૩ મૂળમાં અહીં વાદસોનિદં [સં. વાતશોણિતમ્] છે. અભ-ણુંને લીધે જે વાયુની અને લોહીની વિક્રિયા, તેને માટે એ હોય એમ લાગે છે. પેટમાં ઊંડાળાં વળે વગેરે વાયુની વિક્રિયા. શરીરે ઢીમણું થઈ ચૂંટ આવે વગેરે લોહીની વિક્રિયા. વિશેષ હકીકત માટે જુઓ શબ્દકલ્પદ્રુમ.

છે, તેથી હાથ મૂકીએ ને સરી જાય એવાં બિછાનાં છે છતાં પણ અણુમીંચી આંખે જ નહાણું વાય છે. 'અકસોસ, રોગના ઝડાકા અને અત્તના કડાકા એ વેઠવા, એ તો ભૂંડું !

[એવે પદ્માવતીની દાસી પ્રવેશ કરે છે.]

[દાસી] આર્ય વસંતકુંકયાં ? એમનો કેમ કંઈ પત્નો નથી લાગતો ? [આમતેમ જોળતી] અહો, આ રહ્યા. [પાસે જઈ] આર્ય ! ક્યારની એ હું તમને જોણું છું.

[વિદ્વૃં] કેમ, બાઈ, મને શા માટે જોળો છો ?

[દાસી] તમે ન્હાયા ? પરમુખાસાહેબે પૂછાવ્યું છે.

૧ મૂળમાં અહીં મો [સં. મો:] બોલ છે; તે વિષાદવાચક છે; જુઓ મૈદિની । મોસ્તુ સંબોધનવિષાદયોઃ ।

૨ મૂળમાં અહ્માણં મટ્ટિણી મળાદિ । અવિ હૂણાદો જામાદુઓ ત્તિ । એવી ઉક્તિ છે. અહીં પીરસેલો થાળ આણુવા બાબત પ્રશ્ન છે. એ થાળ કોણ મોકલે છે ને કોના માટે ? રાણી પૂછાવે છે તેથી રાણી મોકલનાર છે, અને પૂછપાછ જમાઈ ન્હાયા કે નહિ તેની છે તેથી થાળ જમાઈને માટે છે, એમ ઉક્તિ ઉપરથી સમજાય છે. જમાઈ તે અલબત્ત વત્સરાજ; અને રાણી તે મહારાજ દર્શકનાં પત્ની હોવાં જોઈએ. આ રીતે જો જમાઈ માટે પ્રશ્ન હોય, તો સ્વં આણેદુ મોદી વજ્જિઅ મોઅણં એમ વિદ્વપકે બાધે-ભારે ભોજનનો નિષેધ કરવો વાજબી નથી. 'ભલે, વત્સરાજ માટે આણો, મારે માટે ન આણશો' એમ કહ્યું હોત, તો હરકત ન હતી. ખરું જોતાં વિદ્વપક સંબંધમાં જ ન્હાયા ને-ન્હાયાનો પ્રશ્ન છે, અને ભોજન આણવાનું છે તે પણ તેના જ માટે. જો વત્સરાજ માટે અથવા વત્સરાજ અને વિદ્વપક બેને માટે તે આણવાનું હોત, તો 'કેમ તમે જમાઈ માટે ભોજન આણવાની ના પાડો છો ?' એવો દાસીએ પ્રશ્ન કર્યો હોત. ભોજન મોકલનાર દર્શકની રાણી નથી, પણ પદ્માવતી છે. આગળ ચોથા અંકમાં અં અ મહન્તો ગુણો, કહિં ણુ રુ ગદો અચ્ચવસન્તઓ ત્તિ સિણિ-લ્લેણ મોઅણેણ મં પચ્ચુગ્ગચ્છદિ । એમ જો પદ્માવતીના વખાણમાં વિદ્વપક કહે છે, તેના પૂર્વસંયન માટે કવિએ મૂળમાં પ્રવેશક મૂક્યો છે. પ્રેક્ષક જનની ગમ્મત માટે પદ્માવતીએ મોકલેલી મીઠાઈ ખાઈ ખાઈ વિદ્વપકને અણુવિકાર થયેલો વર્ણવ્યો છે. એ વિક્રિયાને લીધે વિદ્વપક લાચારીએ

સાચું સ્વપ્ન.

વિષ્કંભક ૨.

[વિદ્વંસક વસંતક પ્રવેશ કરે છે.]

[વિદ્વંસ] ધન્ય ભાગ્ય કે વત્સરાજના વિવાહના આ માંગ-લિક અને રળિયામણા દિવસો દીઠા ! હાથેવાળો પણ, વાહ, જેની સાથે મળવો ઇચ્છતા હતા તેની જ સાથે મળ્યો ! કેના ખ્યાલમાં પણ આવે કે એવા ભારે દુઃખના વમળમાં સપડાઈ જઈ તેમાંથી નીકળવા પામીશું અને આવા સુખી થઈશું ? આજ-કાલ હું મહેલોમાં મહાલું છું, રણવાસની વાવોમાં ઝીલું છું અને મહેલોમાં મૂકવાની સાથે મોરમોર થઈ જાય ને ? ગળે ટાઢો શેયડો મૂકે એવાં મિષ્ટાન્ન ઊડાવું છું; એટલે કે અપ્સરાના વળગાડ વિના ઉત્તર કુરુના ભોગ ભોગવું છું. એક જ મોટો દોષ છે; ખાહી છું તે ખરાખર પચતું નથી. પેટમાં ઊંડાળાંગૂંડાળાં^૩ વળે

૧ મૂળમાં અહીં મરુર છે, તેને બદલે મહુર પાઠ લીધો છે. મરુર પાઠ લેખકદોષથી માયે ભાગ્યો છે.

૨ મૂળમાં સુપચ્છદનાય સચ્યાય ણિદં ન લભામિ, જહ વાદસો-ણિદં અભિદો વિચ વત્તદિત્તિ પેક્ખામિ । મો સુહં નામયપરિભૂદં અકલ્લવત્તં ચ । એવો પાઠ છે. તેને ઠેકાણે વાદસોણિદં અભિદો વત્તદિ-ત્તિ સુપચ્છદાય સચ્યાય વિ ણિદં ન લભામિ । પેક્ખામિ મો સુહં નામયપરિભૂદં અકલ્લવત્તં અ । એવો કલ્પિત પાઠ લીધો છે. ચાદરના અર્થમાં પ્રચ્છદના નહિ, પણ પ્રચ્છદ ખોલ છે; જુઓ અંક ૫, શ્લોક ૪, શર્યા.....ન વ્યાકુલપ્રચ્છદા. વળી જહા ખોલ ત્તિ અવ્યયે પુન-રુક્ત અને છે. ગોણુ ને મુખ્ય વાક્ય ઊલટપાલટ થયાથી વિ ખોલ પણ સ્થાનભ્રષ્ટ અને રૂપભ્રષ્ટ થયો છે.

૩ મૂળમાં અહીં વાદસોણિદં [સં. વાતશોણિતમ્] છે. અણ-હોને લીધે જે વાયુની અને લોહીની વિક્રિયા, તેને માટે એ હોય એમ લાગે છે. પેટમાં ગૂંડાળાં વળે વગેરે વાયુની વિક્રિયા. શરીરે ઢીમણાં થઈ મૂટ આવે વગેરે લોહીની વિક્રિયા. વિશેષ લક્ષીકત માટે જુઓ શબ્દકલ્પદ્રુમ.

છે, તેથી હાથ મૂકિયે ને સરી જાય એવાં બિછાનાં છે છતાં પણ અણુમીંથી આંખે જ નહાણું વાય છે. 'અફસોસ, રોગના કડાકા અને અન્નના કડાકા એ વેઠવા, એ તો ભૂંડું !

[એવે પદ્માવતીની દાસી પ્રવેશ કરે છે.]

[દાસી] આર્ય વસંતકનક્યાં ? એમનો કેમ કંઈ પત્નો નથી લાગતો ? [આમતેમ બોળતી] અહો, આ રહ્યા. [પાસે જઈ] આર્ય ! ક્યારની એ હું તમને બોળું છું.

[વિદ્વં] કેમ, બાધ, મને શા માટે બોળો છો ?

[દાસી] તમે ન્હાયા ? પરમુખાસાહેબે પૂછાવ્યું છે.

૧ ભૂજમાં અહીં મો [સં. મોઃ] બોલ છે; તે વિષાદવાચક છે; બુદ્ધિ મેદિની । મોસ્તુ સંવોધનવિષાદયોઃ ।

૨ ભૂજમાં અહ્માણં મદ્વિણી મળાદિ । અવિ હ્નાદો જામાદુઓ સ્તિ । એવી ઉક્તિ છે. અહીં પીરસેલો થાળ આણવા બાબત પ્રશ્ન છે. એ થાળ કોણ મોકલે છે ને કોના માટે ? રાણી પૂછાવે છે તેથી રાણી મોકલનાર છે, અને પૂછપાછ જમાઈ ન્હાયા કે નહિ તેની છે તેથી થાળ જમાઈને માટે છે, એમ ઉક્તિ ઉપરથી સમજાય છે. જમાઈ તે અલખત વત્સરાજ; અને રાણી તે મહારાજ દર્શકનાં પત્ની હોવાં જોઈએ. આ રીતે જો જમાઈ માટે પ્રશ્ન હોય, તો સ્વં આણેદુ મોદી વજ્જિઅ મોઅણં એમ વિદ્વપકે બાધે-ભારે ભોજનનો નિષેધ કરવો વાજબી નથી. 'ભલે, વત્સરાજ માટે આણો, મારે માટે ન આણશો' એમ કહ્યું હોત, તો હરકત ન હતી. ખરું જોતાં વિદ્વપક સંબંધમાં જ ન્હાયા ને-ન્હાયાનો પ્રશ્ન છે, અને ભોજન આણવાનું છે તે પણ તેના જ માટે. જો વત્સરાજ માટે અથવા વત્સરાજ અને વિદ્વપક બેને માટે તે આણવાનું હોત, તો કેમ તમે જમાઈ માટે ભોજન આણવાની ના પાડો છો ? એવો દાસીએ પ્રશ્ન કર્યો હોત. ભોજન મોકલનાર દર્શકની રાણી નથી, પણ પદ્માવતી છે. આગળ ચોથા અંકમાં અં અ મહન્તો ગુણો, કહિં ગુ રુ ગદો અવ્યવસન્તઓ સ્તિ સિણિ-દ્વેણ મોઅણેણ મં પચ્ચુમ્મચ્છદિ । એમ જે પદ્માવતીના વખાણમાં વિદ્વપક કહે છે, તેના પૂર્વસૂચન માટે કવિએ મૂળમાં પ્રવેશક મૂક્યો છે. પ્રેક્ષક જનની ગમ્મત માટે પદ્માવતીએ મોકલેલી મીઠાઈ ખાઈ ખાઈ વિદ્વપકને અર્ચુવિકાર થયેલો વર્ણવ્યો છે. એ વિક્રિયાને લીધે વિદ્વપક લાગ્યારીએ

[વિદ્વં] શા માટે ^૧ખાસાહેબે પૂછાવ્યું છે !

[દાસી] ^૨મિષ્ટાન્નનો થાળ તમારે ખાવા આણું, એટલા માટે.

[વિદ્વં] હા, ^૩હું નહાયો છું. સઉ કંઈ લાવો, ભલે, ભોજન સિવાય.

દાસીને ભોજન લાવવાની ના પાડે છે. આવી સમજથી પ્રસ્તુત અને પછીની ઉક્તિના પાઠ ફેરવવા પડ્યા છે. અહીં અહ્માણં મદ્વિદારિઆ મળાદિ અવિષ્ણદો મવંતિ । પાઠ લીધો છે. ગણપતિ શાસ્ત્રીએ છાપ્યા છે તે પાઠ કબૂલ રાખવાથી મૂળનો પ્રવેશક અર્થોપદેશક મટી જાય છે. કેમકે વત્સરાજ અને પદ્માવતી પરણ્યાં, તે તો ત્રીજા અંકથી નિર્દિષ્ટ જ છે. વત્સરાજ પુષ્પચંદન ધારણા કરનાર છે તેનું સૂચન પ્રવેશકથી કર્યું છે એમ કોઈ કહે, તો એ સૂચન ઘટ જ નથી; શાથી જે ચોથા અંકના સંવિધાનમાં તે કંઈ પણ ઉપયોગી ભાગ ભજવતું નથી. આથી કલ્પિત પાઠ લીધા વગર સિદ્ધિ નથી.

૧ મૂળમાં મોદી છે, તે બદલ તત્તમોદી [સં. તત્રમવતિ] પાઠ લીધો છે,

૨ મૂળમાં સુમળાવળ્લખં આણેમિત્તિ । છે. ચેટ્ટીની પૂર્વગત ઉક્તિમાં મવંને ઠેકાણે ભૂલ ભરેલો જામાદુઓ પાઠ મૂકાયો તેના પરિણામે આ અપપાઠ ઉત્પન્ન થયો જણાય છે. નહાય પછી રાજ ચંદન ચર્ચે છે અને ફૂલના હાર ધારણ કરે છે, તે વાત સારી રીતે જણીતી છે. જુઓ ચિન્ક્રમો । અઙ્ક ૫ । પ્રવેશક । પરંતુ અહીં રાજનાં અનુલેપન અને માલ્યનો પ્રશ્ન જ નથી. સવાલ તો વિદ્વપકને માટે મિષ્ટાન્નનો છે. આથી સુસમિદ્ધં અણ્ણં [સં. સુસમૃદ્ધમન્નમ્] એવો કલ્પિત પાઠ લેવો પડ્યો છે. સરખાવો દરિદ્રચારુદત્તની સ્થાપનાના સમાપ્તિશ્લોકમાં સુસમિદ્ધં મત્તં.

૩ મૂળમાં હ્લાદો તત્તમવં । છે, તે ભૂલ છે. અસલ પાઠ હૂં પ્ણદોમવં [સં. સ્નાતોડમવમ્] । લેઈ છું. એમાંથી હ્લાદો તત્તમવં । અપપાઠ શી રીતે ઉત્પન્ન થયો, તે સમજી શકાય એમ છે. પૂર્વની વિદ્વપકની ઉક્તિમાં તત્તમોદીને બદલે હાયપ્રતમાં મોદી લખાયું હશે; ને તત્ત એ બે અક્ષર પડી ગયા હશે, તે પછીથી બાબુ ઉપર કોરા ભાગમાં લખવામાં આવ્યા હશે. આ બે અક્ષર ભૂલથી પ્રસ્તુત ઉક્તિમાં ઊભેરાયા હશે. તત્ત સ્થાનક-બ્રષ્ઠ થઈ તત્તમવં પાઠ અસ્તિત્વમાં આવતાં દાસીની અહ્માણં મદ્વિદારિઆ મળાદિ । અવિષ્ણદો મવંતિ । એ ઉક્તિમાં મવં [સં. મવાન્] બદલાઈ જામાદુઓ અને મદ્વિદારિઆ [સં. મર્ત્વદારિકા] બદલાઈ મદ્વિદારિઆ પાઠ પ્રગટયા જણાય છે.

[દાસી] આ તો આર્ય ખાવાની ના પાડો છો ! એમ કેમ ?

[વિદ્વં] અરે બાઈ ! ^૧કાગડાનો ડોળો જેમ જમણી આંખથી ડાબીમાં અને ડાબીથી જમણીમાં ફરે છે, તેમ હુલાંચે કાંક પેટના જમણા પાસાથી ડાબામાં અને ડાબાથી જમણામાં ગબડ્યા કરે છે ! એવું રે ?

[દાસી ^૨આડું જોઈ અલગ] સદા ય એવું હજો. એ જ દાવના છો તમે.

[વિદ્વં] માટે જાઓ, બાઈ, આજે કંઈ ન જોઈયે. હું મહારાજની હજીરમાં જાઉં છું.^૩

[અંતે જાય છે.]

૧ મૂળમાં કોહલાણ પાઠ છે. પરંતુ કોકિલને તો બે આંખના બે ડોળા હોય છે; એકનો એક ડોળો કંઈ એક આંખથી બીજી આંખમાં ફરતો નથી. એક જ ડોળો તો માત્ર કાગડાને છે એમ કહેવાય છે. રામચંદ્ર પંચવટીમાં રહેતા હતા ત્યારે કાગડાએ સીતાજીની છાતીએ ચાંચો મારી હતી. તે વખતે રામચંદ્રે તેને ધણિકાનો પ્રહાર કર્યો હતો. તેનાથી કાગડાનો એક ડોળો ફૂટી ગયો હતો. આ કારણથી કાગડાને એક જ ડોળો હોય છે તે તે જરૂર પડે તેમ જમણી ડાબી આંખમાં ફરવે છે, એવી ખ્યાતિ છે. આથી કાગડાને *एकदृश* [જુઓ હેમાચાર્યકૃત અભિધાનચિન્તામણિ] કહે છે. હંકીકત આમ હોવાથી કાઓલાણ, કાઅલાણ કિંવા કાઅઆણ એવો કલ્પિત પાઠ યોજ્યો છે. કાગડાને કાક અને હૂમકાગડાને સંસ્કૃતમાં કાકોલ કે કાકલ કહે છે.

૨ મૂળમાં આ પ્રકાશોક્તિ છે. પરંતુ દર્શક મહારાજની દાસીએ જમાફના મિત્ર સાથે બે ત્રણ દિવસના જ સહવાસમાં આટલી છૂટ લેવી કદાચ યોગ્ય ન ગણાય. આથી પ્રસ્તુત ઉક્તિને અપવારિત્તકની કોટિની ગણી નાટ્યસૂત્રિ ગાંડની ઊમેરી છે.

૩ ‘આજે કંઈ ન જોઈયે’ એટલે અંશ અતુવાદમાં વધારાનો છે, તે અર્થની સ્પષ્ટતા સાફ ઊમેર્યો છે. મૂળમાં અહં વિ છે. તે બદલ માત્ર અહં પાઠ સ્વીકાર્યો છે.

સાચું સ્વપ્ન.

અંક ૪.

[રાજકુમારી પદ્માવતી, આવંતિકાના વેપમાં વાસવદત્તા અને દાસી પ્રવેશ કરે છે.]

[દાસી] કેમ પ્રમદવન પધાર્યા, બાસાહેબ ?

[પદ્મા] સખી ! આ શેફાલિકાના છાડ ફૂલ્યા ન-ફૂલ્યા જેવા આવી છું.

[દાસી] ઓહો, બાસાહેબ, એના ઉપર તો ફૂલની માંજરો ઝુકી રહી છે, જાણે પરવાળાની માળાસ્તો ? !

[પદ્મા] અલી, ફૂલો ઝુકી રહ્યાં જુએ છે ને લાવતી તો છે નહિ !

[દાસી] અબઘડી વીણી લાવીર. આ આરસની બેઠકે બાસાહેબ જરા વિશ્રામ લો.

[પદ્મા] આર્યા ! અહીં બેસીશું ?

[વાસ] ભલે, બહેન, બેસિયે.

[બંને બેસે છે.]

[દાસી હાથમાં ફૂલસાથે] જુઓ, જુઓ, બાસાહેબ, આ

૧ મૂળમાં તાણિ કુસુમિદાણિ જામ, પવાલન્તરિદેહિં વિઅ મોત્તિ-
આલ્લસ્વર્ણિ આદ્દાણિ કુસુમેહિં । એવો પુતરુક્તિત્રસ્ત ને બ્રહ્મ પાઠ છે.
શેફાલિકા એટલે નગોડને ઝીણાં રતુમડાં ફૂલની માંજર બેસે છે; જુઓ
૫૫૪ ૨૧ની ટિપ્પણી. એ ફૂલને હર્ષ પરવાળાં સાથે સંરખાવે છે; જુઓ
પ્રિયદર્શના ॥૨॥ શ્લોક ૨ ॥ આગળ દાસીની ઉક્તિ આવે છે, તેમાં
એ ફૂલ મનુશીળના કકડા જેવાં કહ્યાં છે; એ જોતાં મોતી સાથે સર-
ખામણી અનુગતી છે. આમ હોવાથી તાણિ પવાલાલસ્વર્ણિ વિઅ આ-
દ્દાણિ કુસુમેહિં એવો કલ્પિત પાઠ યોજ્યો છે.

૨ મૂળમાં અહં વિ છે, તે બદલ માત્ર અહં પાઠ લીધો છે જુઓ
૫૫૪ ૩૧ ની ટિપ્પણી ૩:

ખોખો ભરીને ફૂલ લાવી. સાચે, જાણે એ મનશીળના કટકા^૧
હોય એવાં દેખાય છે !

[પદ્મા] અહાહા ! ફૂલોની શોભા કંઈ અનેરી જ છે !
જુઓ, જુઓ, આર્યા !

[વાસ] અહો ! શાં સુંદર દીપે છે એ !

[દાસી] વધારે વીણી લાવું, ખાસાહેબ ?

[પદ્મા] ના, નથી વીણવાં^૨.

[દાસી] કેમ ના પાડો છો ?

[પદ્મા] આર્યપુત્ર આવનાર છે, તે આ ફૂલનો ખહાર
જુએ અને વખાણે^૩ એટલા માટે.

[વાસ] બહેન, તમને ભર્તા બહુ બહાલા છે.

[પદ્મા] આર્યા ! મને એમના વિના જાણે ચેન જ પડતું નથી^૪.

૧. મૂળમાં મળસિલાવટ્ટપ્પહિં [સં. મનઃશિલાવટ્ટકૈઃ] પાઠ છે. પરંતુ મનશીળની પાટો કે છાટો જાણવામાં છે નહિ. વળી નગોડની માંજ-રતી સરખામણી છાટ કે છીપર સાથે ઘટે પણ નહિ. આ સંજોગમાં મળ-સિલાવટ્ટપ્પહિં [સં. મનઃશિલાવટ્ટકૈઃ] પાઠ લીધો છે. કડકાના અર્થમાં વટ્ટક ખાખત જુઓ અમરકોશ ૧૨૧૧૯૧. જુકારના બદલાનું અનુ-સ્વાર ભડી જવાથી અવશિષ્ટ મળસિલાવટ્ટપ્પહિં નો કોઈએ અજ્ઞાનથી મળસિલાવટ્ટપ્પહિં પાઠ ધડી કાઢ્યો હશે.

૨ મૂળમાં અવચિણુઅ [સં. અવચિત્ય] છે. તે બદલ અવચિણુ [સં. અવચિનુ] પાઠ લીધો છે.*

૩ મૂળમાં અચ્ચત્તો રૂહ આગચ્છિઅ રૂમં કુસુમસમિદ્ધિં પેક્કિઅ સંમાણિદા મહેઅં । એવો પાઠ છે. તેમાં વ્યાકરણદોષ અને અર્થદોષ પણ છે. આથી અચ્ચત્તેણ રૂહ આગચ્છિઅ રૂમં કુસુમસમિદ્ધી પેક્કિઅ સંમાણિદા મહે [સં. આર્યપુત્રેણ રૂહ આગત્ય રૂમં કુસુમસમૃદ્ધિઃ પ્રેક્ષ્ય સંમાનિતા મહેત્] । એવો કલ્પિત પાઠ યોજ્યો છે.

૪ મૂળમાં જ્ઞં આણામિ । અચ્ચત્તેણ વિરહિદા ઉક્કણ્ઠિદા હોમિ । એવો પાઠ છે, તે બદલ જ્ઞં આણામિ અચ્ચત્તેણ વિણા ઉક્કણ્ઠિદા હોમિ [સં. નનુ આણામિ આર્યપુત્રેણ વિના ઉત્કણ્ઠિતા મવામિ] । એવો કલ્પિત પાઠ લીધો છે.

[વાસં સ્વગત] ખરે જ, આર્યપુત્રના વિના હું જે મહાકપ્ટે રહું છું, તે માફ મન બાળે છે. તેથી એ કહે છે, તે સત્ય જ કહે છે.

[દાસી] બાસાહેબે ઠીક કહ્યું. એમને ભત્તી બહુ બહાલા છે.

[પદ્મા] મારા મનમાં રહેજે એક વિચાર આવે છે,

[વાસં] શો ?

[પદ્મા] કે આર્યપુત્ર મને જેટલા બહાલા છે, તેટલા જ શું એ આર્યા વાસવદત્તાને પણ બહાલા હશે ?

[વાસં] તેટલા જ નહિ, વધારે.

[પદ્મા] તમે શા ઉપરથી કહો છો કે વધારે ?

[વાસં સ્વગત] અરે ! આર્યપુત્રના સ્નેહે વધારે પડતું બોલાઈ ગયું ! હશે. છાવરી વાળું છે. [પ્રગટ] એાછા બહાલા હોય, તો એમના માટે એ માબાપને તજે નહિ.

[પદ્મા] બરાબર.

[દાસી] તો, બાસાહેબ, તમે પણ વીણા શીખવવા એમને કહો ને.

[પદ્મા] મેં કહ્યું હતું.

[વાસં] ત્યારે એમણે શું કહ્યું ?

[પદ્મા] કંઈ નહિ. ઊંડો નીસાણો મૂકી મહો સીવી બેસી રહ્યા.

[વાસં] શાથી એમ કર્યું હશે ? તમે શું ધારો છો ?

[પદ્મા] એ જ કે આર્યપુત્રને આર્યા વાસવદત્તા સાંભરી

૧ મૂળમાં इयं वि णाम एवमं मन्तेदि । છે, તે બદલ इयं सूचं एवमं मन्तेदि [સં. इयं सत्यमेव मन्त्रयते] એવો પાઠ લેઈ અનુવાદ આપ્યો છે.

૨ મૂળમાં पित्रो मे भत्ता त्ति । છે, તે બદલ पित्रो से भत्ता [સં. प्रियः अस्याः भर्ता] એવો પાઠ લીધો છે.

૩ મૂળમાં किं किं । પાઠ છે. એમાં બાકરણદોષ છે. તેથી કો વિચ [સં. क इव] । પાઠ લેવો પડ્યો છે.

આન્યાં તેને લીધે દૂમો ભરાયો, તે મારા સમક્ષ એમણે દક્ષિણ-
પણે દાખી રાખ્યો.

[વાસંત સ્વગત] અહા, એમ હોય^૧, તો તો ખરેખર હું પો-
તાને ધન્ય ગણું છું.

[એવે રાજા વિદૂષક સાથે પ્રવેશ કરે છે.]

[વિદૂ] આમ પધારિયે, મિત્ર ! અહાહા ! માર્ગમાં રેતાળ
ખીલેલાં બપોરિયાં ખરી વેરાયાથી પ્રમદવન શું સરસ શોભે છે !

[રાજા] આવું છું, મિત્ર, ઝખેચાયો જ આવું છું.

[શાર્દૂલવિકીરિત.]

પૂર્વે ઉજળયિની જવું થયું હતું ફંદે ફસી; ત્યાં સ્મરે,

વીંધ્યો^૨તો કુંવરીતણા દરસને પાંચે શરે અંતરે.

સાલે છે હજી એહઃ ને અવ થયો ઘા આ અનેરો ઉરે.

એ શું ? છે રતિરાજ પંશચર ને આ કેમ છટો શરે ? ૧

[વિદૂં] રાણીસાહેબ હવે ક્યાં હશે ? મોતિયા મોગરાની
વેલના માંડવામાં બિરાજતાં હશે ? ભમરાએ ભરચક ફૂલોવાળા,
વાઘચંમરે છાયેલા શા ખીયાના કોટમાં^૩ બેઠાં હશે ? મહમહ

૧ મૂળમાં જિદિ એવં સચ્ચં મવે । એવો પાઠ છે. તેમાં એવં અને
સચ્ચં સાથે વાપર્યાં છે, તે ભૂલ છે. તે સુધારી જિદિ એવં મવે । એમ
પાઠ લીધો છે.

૨ મૂળમાં નવવિવોહિયં પાઠ છે. તે લેખકદોષથી દૂષિત છે.
ભૂલ સુધારી નવવિવોહિય [સં. નવવિવોધિત] પાઠ લીધો છે. પચ્ચિ-
પહિય પાઠાંતર નિકૃષ્ટ હોવાથી સ્વીકાર્યું નથી.

૩ 'ખેચાયો જ આવું છું' એટલો અંશ આગામી શ્લોક ઉપર
દક્ષિ, રાખી વધારાનો ભર્યો છે.

૪ મૂળમાં લદામણ્ડવં ગદા મવે, ઉદાહો અસળકુસુમસંચિદં
વગ્ધચમ્માવગુણિદં વિઅ પવ્વદતિલઅં નામ સિલાપટ્ટઅં ગદા મવે,
એવો પાઠ છે. અસુક વેલનો માંડવો કહેવા બદલ વેલનો માંડવો કહેવો
એ દેખીતી ભૂલ છે. પ્રમદવનમાં તો ઘણા એ વેલના માંડવા હશે. તે પૈકી
કય વેલનો માંડવો, તે કહેવાની જરૂર છે. વળી સિલાહઅં [સં. શિલાટકમ્]
ને બદલે સિલાપટ્ટઅં [સં. શિલાપટ્ટકમ્] નો પ્રયોગ છે, તે પણ ભૂલ

થતી? સાદડની કુંજમાં પધાર્યો હશે? કે કૈરી કાઢેલાં અનેક
પશુપંખીવાળા કાષના કીડાપર્વતે સિધાબ્યાં હશે? [ઉઘે આકાશ
તરફ દષ્ટિ ખેંચાતાં] અહો! આ શું? સારસની લાંબી હારની હાર
લાગી રહી છે? શરદ ઋતુના સ્વચ્છ શ્યામ આકાશમાં, જાણે
જમુનાજીને લેટવા - બળદેવ ભગવાને હાથે લાંબા કર્યા હોય
તેવી એ શી મઝાની દેખાય છે? જુઓ તો, જુઓ તો.

[રાજા] બેઈ, ભાઈ. અહાહા!

ભરેલો છે; જુઓ પૃષ્ઠ ૨૩ ની ટિપ્પણી ૧. પળી માધવીના મંડપનું વિશેષ-
નામ નથી, સાદડની ફૂંજનું નથી અને કાષના કીડાપર્વતનું પણ નથી; તે જોતાં
કવિએ ખીયા [અસન]ના કોટનું વિશેષનામ આપ્યું સંભવતું નથી, એટલે
પદ્મવદતિલકં પાઠ પણ ભ્રમમૂલક છે. ખીયાનો કોટ વેગળેથી જાણે વાધર્યમરે
છાઈ લીધો હોય એવો દેખાય છે એમ જે કહ્યું છે, તે ઉત્પ્રેક્ષાના એ અંશ
છે:—પીળો ભોંય ને કાળા પટા. ખીયાનાં ફૂલ પીળા રંગનાં હોવાથી તે
પીળા ભોંયને ઠેકાણે છે. કાળા પટાને ઠેકાણે, હોય તો, ભરરા હોઈ શકે.
આવી વસ્તુસ્થિતિમાં માહવીલદામણ્ડવં ગદા ભવે, ઉદાહો કુસુમસંચિદં
મહુવ્વદકલિદં વગ્ધચર્માવગુણિદં વિઅ અસળસિલાડઅં ગદા ભવે
[સં. માધવીલતામણ્ડપં ગતા ભવેત્, ઉતાહો કુસુમસંચિતં મધુવતક-
લિતં વ્યાઘ્રચર્માવગુણિતમિવાસનાશિલાટકં ગતા ભવેત્], એવો ક-
લ્પિત પાઠ થોજ્યો છે. પ્રમદવનનો પ્રસિદ્ધ માંડવો જાણુવા પ્રમાણે માધવી-
મંડપ જ છે.

૧ મૂળમાં અધિઅકડુઅગન્ધસત્તચ્છદવળં એવું સળંગ પદ છે. તે
બદલ અધિઅકડુઅગન્ધ સત્તચ્છદવળં પાઠ લીધો છે.

૨ મૂળમાં સમાહિદં પદ છે, તેના ઉપરથી સળંગપણાનો ભાવ
આણ્યો છે.

૩ મૂળમાં પસાઅ પાઠ છે. તે અર્થરહિત છે. તેને ઠેકાણે ગણપતિ
શાસ્ત્રી પસાદિઅ [સં. પ્રસાદિત] અને નારાયણ તથા શ્યામસુંદર મૈથિલ
પસાધિત [સં. પ્રસાધિત] પાઠ દ્રષ્ટે છે. ઉપરના અતુવાદમાં પસારિઅ

[વસંતતિલકા.]

સમર્પિના શકટ તુલ્ય વર્ણતી વાંકી,
 ઊંચી ચડંતી, નમતી, સુમસૂત્ર પાંખી,
 નિર્મુક્ત નાગ સમ શ્યામલ અંતરિક્ષે
 એ છેદની ધવળ લીક શી દીર્ઘ દીસે ! ૨

[દાસી] જુઓ, જુઓ, બાસાહેબ, આ પુંડરીકની માળા સરખી સારસની લાંબી લાંબી હાર. [રાજ ઉપર દષ્ટિ પડતાં] બાસાહેબ, બાસાહેબ, ભર્તા પધારે છે.

[પદ્મા] હા ને, સખી, આર્યપુત્ર પધારે છે. પણ, બહેન, તમારે લીધે છતાં નથી થવું. માટે આવો આ માધવીમંડપમાં.

[વાસ] હા, ચાલો.

[ત્રણે માંડવામાં પેસી જાય છે.]

[વિદૂ] રાણીસાહેબ અહીં આવી આટલામાં કહીંક ગયાં જણાય છે.

[રાજ] તું શા ઉપરથી કહે છે કે આવી ગયાં છે ?

[વિદૂ] જુઓ આ શેફાલિકાના છાંડ. એનાં ફૂલ તાજાં ચૂંટી લીધાં છે.

[રાજ] અહાહા, વસંતક, ઝૂલોની શોભા કંઈ અનેરી જ છે !

[વાસ] સ્વગત] વસંતકનું નામ લેતાં, જાણે હું અત્યારે ઉજ્જયિનીમાં જ છું, એમ થાય છે.

૧ ઝેર મૂકતા પહેલાં લાકડે ખડીની કે રંગીની દોરી મારવાના રિવાજનો અહીં નિર્દેશ છે. ઝેર [છેદ] મૂકવાને કાળા આકાશમાં ધોળા ખડીની લીટી દોરી હોય, તેવી સારસની હાર લંબાય છે ત્યારે દેખાય છે.

૨ મૂળમાં કોકળદમાલાપણ્ડરમણીઅં છે, તે બદલ પુણ્ડરીઅમાલારમણીઅં પાક લીધો છે. અહીં પુણ્ડરીઅમાલાનું કદાચ માલાપણ્ડર થઈ ગયું હોય. પરંતુ કોકળદ શબ્દ શી રીતે ધુસ્યો, તે કહી શકાતું નથી.

૩ મૂળમાં અહો વિચિત્રતા કુસુમસ્ય । એમ છે; તેને પૂર્વગત અહો વિચિત્તદા કુસુમાણં સાથે સરખાવી કુસુમસ્યતે દેખાણે કુસુમાનામ્ વાંચી અતુવાદ કર્યો છે.

[રાજા] મિત્ર, આ આરસની બેઠકમાં જ પદ્માવતીની વાટ જોઈએ.

[વિદ્વં] હા, જી, તેમ કરિયે. [જરાક બેસી બોલો થઈ] આ શરદ ઋતુનો સખત તાપ ખમવો મુશ્કેલ છે. આવો પેલા માંડવામાં.

[રાજા] ભલે, થા આગળ.

[વિદ્વં] તૈયાર.

[આગળ વિદ્વં અને પાછળ રાજા, એમ બંને બેઠક છોડી માંડવા તરફ ચાલવા માંડે છે.]

[પદ્મા] અરે ! આર્ય વસંતક તો ગોટાળો કરવા બેઠા ? શું કરીશું ?

[દાસી] હું ? એમને રોકું, બા સાહેબ ? આ ભમરાના ભારથી નમેલી^૨ ડાળી હલાવું, એટલી વાર.

[પદ્મા] હા, હા, એમ કર.

[દાસી ડાળી હલાવી ભમરા બિડાડે છે.]

[વિદ્વં] ઓ બાપ રે ! જોજો મિત્ર આવતા.

[રાજા] કેમ ? શું છે ?

[વિદ્વં] ^૩ભૂત જેવા ભમરા વળગે છે !

[રાજા] ખસ, આવતો રહે, આવતો રહે. એ ભમરાને છેડ નહિ.

[ગાથા.]

મધુમદમત્ત મધુપ છે. મધુપી વળગી રહી વિવશ તેને.

૧-૨ મૂળમાં **एदं महुअरपरिलीणं ओलम्बलदं ओधूय भट्टारं वारइस्सं ।** એમ છે. અહીં દાસી વેલની ડાળ હલાવી ભમરા બિડાડે છે તે વિદ્વંકને જ ભડકાવવાને અને રોકવાને. **वारइस्सं**નાં કર્મ તરીકે કવિએ **एदं** પદ આરંભમાં જ મૂક્યું છે, ને તે વિદ્વંકને માટે છે. તેને કોઈએ **लदंतूं** વિશેષણ ગણ્યું લાગે છે, અને **वारइस्सं**ના કર્મ તરીકે મટ્ટારં પદ પોતાની તરફથી બોલે જણાય છે. આથી અહીં **एदं** પરિલીણમહુઅરં **ओलम्बमानं लदं ओधूय वारइस्सं** [સં. एतं परिलीणमधुकराम् अवलम्बमानाम् लताम् अवधूय वारयेयम्] એવો પાઠ થોજી અનુવાદ આપ્યો છે.

૩ મૂળમાં ગાળના બોલ છે, તે ન મૂકતાં 'ભૂતના જેવા' એ શબ્દ અહીં વાપર્યા છે.

આગે નહીં પ્રિયાનો વિલોગ ન કરાવ તું એનેર. ૩
અહીં જ બેસીશું.

[વિદ્વં આ આવતો રહ્યો. હાશ.

[બંને બેસે છે.]

[દાસી સ્વગત] આ તો અંતરાયાં ! વસમું થયું.

[પદ્મા સ્વગત] આર્યપુત્ર બેઠા. ઠીક થયું.

[વાસુ સ્વગત] આર્યપુત્રની પ્રકૃતિ સુધરી. સારું થયું.

[વાસવદત્તાની આંખમાં હર્ષનાં આંસુ આવે છે.]

૧ આગે એટલે મંડપમાં આગ કરીને, પ્રવેશ કરીને, પેસીને. આગ શબ્દનો ખીન્ને અર્થ લાલ થાય છે. એ અર્થમાં લાવાણુકના અગ્નિદાહનો વૃત્તાંત અહીં ગર્ભિત છે. શ્લેષબળે, 'જેમ લાવાણુકની આગે મને વાસવદત્તાનો વિયોગ પડાવ્યો, તેમ તારા આગે તું ભમરાને ભમરીનો વિયોગ ન પડાવ', એવી ઉપમાનો ધ્વનિ બપજે છે. મૂળમાં ઉપમા ઉક્ત છે.

૨ દાસી એમ ધારતી હતી, કે વત્સરાજ અને વિદૂષક પાછા બેઠકમાં જઈને બેસશે. પણ તેમ ન કરતાં તેઓ તો માંડવાના મારગમાં જ બેઠા. આથી દાસીના મુખમાંથી ઉપર પ્રમાણે વચન નીકળે છે. 'વસમું થયું' એ બોલ વિષાદનો ભાવ સ્પષ્ટ કરવા અનુવાદમાં ગાંઠના બિંદુઓ છે. મૂળમાં આ ઉક્તિ અહીં નથી; પરંતુ દાસીની આગામી ઉક્તિ સાથે નીચે પ્રમાણે જોડાયલી માલૂમ પડે છે : ચેટી—મદ્વિદારિણ રુદ્ધા રુ વચં । મદ્વિદારિણ સસ્સુપાદા રુ અચ્ચાણ દિદ્વિ । આ પાઠ પ્રમાણે બંને વાંચ્યો દાસીએ પદ્માવતી પ્રત્યે કહ્યાં કરે છે. પરંતુ પદ્માવતી ઉત્તરમાં કંઈ કહેતી નથી, તેથી પહેલું વાક્ય ખાસ કરીને પદ્માવતી પ્રત્યે કહ્યું લાગતું નથી. ભયના ઝડકાટમાં દાસીએ એ વાક્ય મન સાથે કહ્યું જણાય છે. ક્ષુદ્ર પાત્રની એ ભયની ઉક્તિને આ કારણથી અનુવાદમાં પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે તે યારપછી પદ્માવતીના પરિતોષની અને વાસવદત્તાના હર્ષની ઉક્તિઓ મૂકી છે. કલ્પિત પાઠ ચેટી (આત્મગતમ્) રુદ્ધા રુ વચં । એવો લીધો છે. મુદ્રિત પાઠમાંનું ખીન્નું વાક્ય પણ દાસીએ પદ્માવતી પ્રત્યે કહ્યું હોય એમ નથી જણાતું. ઉત્તર વાસવદત્તા વાળે છે, તેથી તે વાસવદત્તા પ્રત્યે કહ્યું હોવું જાણ્યું. આ કારણથી પહેલાં મદ્વિદારિણ પદનો પેઠે ખીન્નું મદ્વિદારિણ પદ પણ તથા દેવું પડે છે.

[દાસી] કેમ વાઈ આર્યાની આંખમાં ઝળઝળિયાં આંખ્યાં ?

[વાસુ] કંઈ નહિ, એ તો ઉત્પતિયા^૧ ભમરા ઊડ્યા ને રૂલની રજ પડી. તેથી જરા આંખ ડોળાઈ ને પાણી આંખ્યાં.

[પદ્મા] ખરાખર.

[વિદૂ] મિત્ર ! પ્રમદવનમાં અત્યારે ચકલૂં એ છે નહિ. તેથી કંઈક પૂછવાનું મન થાય છે. પૂછું ?

[રાજા] ખુશીની સાથે.

[વિદૂ] કહો, વાઈ, તમને ક્યાં રાણી વધારે બહાલાં, પહેલાં કે બીજાં, વાસવદત્તા કે પદ્માવતી ?

[રાજા] શા માટે તું મને મોટા ઈશ્વરસંકટમાં નાંખે છે, ભાઈ ?

[પદ્મા] આર્યપુત્રને^૫ આમણે ભારે ભ્રમસંકટમાં નાંખ્યા જો.

૧ હવે પછી આવનાર વાક્ય ઉપર નજર રાખી આ નાટ્યસૂચિ નવી ઊમેરી છે.

૨ મૂળમાં અવિણઆદો નામ છે, તેનો ભાવ આ વિશેષણ મૂકી જણાવ્યો છે.

૩ મૂળમાં કાલકુસુમરેણુના પદ છે. પરંતુ માધવીમંડપમાં કાશના ફૂલની રજ ક્યાંથી આવે ? માંડવામાં ફૂલની રજ તો હોવાનો સંભવ છે ખરો. આથી કાસ બોલ તણ દીધો છે. વાસવદત્તાની પ્રીતિ સંભારી વત્સરાજની આંખોમાં આંસૂ આવે છે. તેના સંબંધમાં વામાં ઊડતી કાશ ફૂલની રજ આંખમાં પડ્યાનું બહાનું કાઢવામાં આવે છે: તે ધ્યાનમાં રાખી કોઈએ કાસ શબ્દ અહીં ઊમેર્યો હશે.

૪ મૂળમાં અહીં વહુમાનસંકટે પાઠ છે. પરંતુ આ ઉક્તિના પ્રતિ-ધ્વનિરૂપ પદ્માવતીની ઉક્તિમાં માત્ર સંકટે [સં. સંકટે] છે. તેથી વહુમાન બોલ તણ દેઈ અનુવાદ આપ્યો છે.

૫ મૂળમાં હલા જાદિસે સંકટે નિષ્કિચત્તો અચ્ચત્તો । એમ છે. આ ઉક્તિ ખાસ વાસવદત્તા પ્રત્યે કે દાસી પ્રત્યે કહી નથી. એ તો વત્સરાજના હૃદયની પ્રતિભૂતિરૂપ પદ્માવતીના હૃદયનો ઉર્જાર છે. વળી સાપેક્ષ જાદિસે શબ્દથી ઉક્તિ અધૂરી હોવાનો ભાસ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી વધારે પડતો હલા બોલ તણ દેઈ પૂર્વની ઉક્તિના મહત્તિ પદને મળતો અર્થ [સં. અતિ] બોલ જાદિસેને ઠેકાણે અનુવાદને અંગે કબૂલ રાખ્યો છે.

[વાસં સ્વગત] તેવી જ મને પશુ^૧.

[વિદૂં] સાંસતે સાંસતે કહો^૨.

[રાજા] ના, નથી કહેતો. તું તો, મિત્ર, વાંચાળ છે.

[પદ્માં] સમજે, તો સાનમાં કહી દીધું આર્યપુત્રે.

[વિદૂં] હું સમ ખાઉં છું કે કોઇને નહિ કહું. જો કહું, તો માફ સત્ય હાફ. આ ઝોઠ જ સીવી લેઉં છું.

[રાજા] મિત્ર, માફ હૃદય કહેવા ના પાડે છે.

[વિદૂં] હેં, નથી કહેતા ને ! જોઉં છું, કહ્યા વગર અહીંથી ડગલું એ ઓસકવું કેવું થાય છે તે. આ ઊભો હું આડો.

[પદ્માં] કેવી ધૃષ્ટતા^૪!

૧ મૂળમાં મન્દમાઝા બોલ છે, તે વધારે પડતો તેમ જ અનુગતો હોવાથી તથા દીધો છે; જુઓ પૃષ્ઠ ૧૦ ની ટિપ્પણી ૧ અને પૃષ્ઠ ૨૫ ની ટિપ્પણી ૪.

૨ ‘છાતી ભરાઈ આવતી હશે, તેથી રહી રહીને-વીસામો ખાઈને કહો’. આવો ભાવ છે. મૂળમાં એકા ઉવરદા અવરા અસંખ્યાહિદા । એટલો અંશ અધિક છે, પરંતુ પૂર્વે સુણં ચુ રૂં પમદવણં એમ કહેલું જ છે, તેથી નિમિત્તાંતરની જરૂર રહેતી નથી. એ કારણથી અનુવાદમાં તે તથા દીધો છે. મૂળમાં સેરં [સં. સ્વૈરમ્] અવ્યય છે. તેનો ખીજો અર્થ ‘યથેચ્છ [at will, as one likes]’ થાય છે. આ અર્થ સ્વીકારી કોઈએ એકા ઉવરદા વગેરે બોલ ઊભેર્યાં સંભવે છે. અહીંથી ત્રેવીસમી ઉક્તિ જે આ ઉક્તિના પડછંદાસ્પ છે, તેમાં ઉપર ક્ષેપક ગણી કાઢેલા શબ્દો છે નહિ.

૩ મૂળમાં ગમિતું છે; વ્યાકરણદોષના કારણથી તે બદલ ગન્તું પાઠ સ્વીકાર્યો છે.

૪ આ ઉક્તિ લાગલી ‘મિત્ર, માફ હૃદય કહેવા ના પાડે છે’ એ વત્સરાજની ઉક્તિ પછી મૂકી છે. એમાં વિદૂષકની વર્તણૂકને ધૃષ્ટતા ભરેલી ‘કહી’ છે. તેથી ખરું જોતાં વિદૂષકની વાંધા ભરેલી ઉક્તિ પછી લાગલી જ એ આવવી જોઈએ. વિચારીશું તો એ આડો પડી રાજાને રોકવાની ધમકી આપે છે, તે જ એની ધૃષ્ટતા ભરેલી વર્તણૂક અને વાંધા ભરેલી ઉક્તિ છે. આ કારણથી અનુવાદમાં પછીની ઉક્તિ પહેલી મૂકી ક્રમ બદલી નાંખ્યો છે. મૂળમાં પદ્માવતીની આ ઉક્તિમાં પત્તણ હિમ્મત આપીઆદિ । એટલો

[રાજા] કેમ, બેળે કહેવરાવવું છે ?

[વિદ્વં] હા, હા, બેળે.

[રાજા] બેઠશું, ત્યારે, તું કેવો કહેવરાવે છે ?

[વિદ્વં] ના, ના, કૃપારૂપે કહો. ન કહો, તો તમને આપણી મૈત્રીના સમ. સાચે સાચું કહેજો હો.

[રાજા] હવે કહ્યા વગર નહિ ચાલે. જો, ભાઈ,

[ગાથા.]

પદ્માવતી સ્વરૂપે માધુર્યે ગુણગણે છતાં બહાલી

નવ વાસવદત્તામાં લાગેલું મન શકું વાળી. ૪

[વાસં સ્વગત] થયું. વેઠેલાં વીતકનો બદલો વળી ગયો. અહો, ગુપ્ત વાસ પણ બહુ ગુણકારી નીવડ્યો !

[દાસી] ભત્તા દક્ષિણપણું ભૂલી જાય છે !

[પદ્માં] ના, સખી, આર્યપુત્ર દક્ષિણપણું ભૂલ્યા નથી. આર્યા વાસવદત્તા ગત થયા છતાં હજુ પણ, જો ને, જો તેમના ગુણ રટ્યા કરે છે.

[વાસં] રવાહ, બહેન, જેવી તમારી લાયકી છે, તેવાં જ તમારા મુખમાંથી વચન નીકળે છે.

[રાજા] મેં કહ્યું. હવે તું કહે, ભાઈ, તને કયાં રાણી વધારે બહાલાં, પહેલાં કે બીજાં, વાસવદત્તા કે પદ્માવતી ?

[પદ્માં] ઓહો ! આ તો આર્યમુત્ર વસંતક થયા !

અંશ પણ વધારામાં મળી આવે છે. તે પદ્માવતીના મુખની પૂર્વગત વક્તવ્ય ભાણિદં અચ્ચત્તેણ । ઉક્તિથી ગતાર્ય હોવાથી તથા દીધો છે.

૧ મૂળમાં પ્રશ્નઃ શબ્દ અધ્યાહાર લેઈ રાજાની આ સંસ્કૃત ઉક્તિનો અને આવી જ બીજી વિદ્વપક્તી પ્રાકૃત ઉક્તિનો અનુવાદ ભાવાર્થરૂપે આપ્યો છે.

૨ મૂળમાં મદ્દે (સંપ્રોધન) છે, એ બદલે કલ્પિત મદ્દ પાઠ લીધો છે.

[વિદ્વં] 'ઝીણુવટ કરી કહ્યો શું વધારે છે ?' બંને રાણી બહાલાં.

[રાજા] કેમ રે ? મારી પાસેથી બેળે સાંભળી લેઈ તું હવે નથી કહેતો ?

[વિદ્વં] તમારે, કેમ, બેળે કહેવરાવવું છે ?

[રાજા] હા, બેળે.

[વિદ્વં] સાંભળી રહ્યા ત્યારે. જાઓ, નથી કહેતા.

[રાજા] ના, ના, ભૂદેવ, કૃપારૂપે કહો. સાંસતે સાંસતે કહો.

[વિદ્વં] ત્યારે કહું છું. સાંભળો. જેવાં રાણી વાસદત્તા, તેવાં જ રાણી પદ્માવતી ઠંડા સ્વભાવનાં, મોટાઈ રહિત, મધુર વચ્ચનનાં અને મીઠાશવાણાં છે^૨. પણ એક વાતે રાણી પદ્માવતી ચડે^૩. 'આર્ય વસંતક કયાં ?' એમ એઓ મને સંભારે છે અને સ્વાદિષ્ઠ ભોજનથી મારો સત્કાર કરે છે^૪.

૧ મૂળમાં 'કિં મે વિપ્પલવિદેણ । પાઠ છે. પરંતુ 'ફલાણાએ કહેવાથી શું વધારે છે !' એવું કહેવું નથી. પણ 'ભાવનું ન્યૂનાધિકપણું કહી બતાવવાથી શું વધારે છે ?' એવો સામાન્ય પ્રશ્ન છે. આથી મેં પદ તજ દીધું છે. વિપ્પલવિદેણ પદ વિશેષેણ તારતમ્યનિર્દેશપૂર્વકં પ્રલપિતેન એવા અર્થમાં છે. આ તારતમ્યનો અર્થ 'કયાં વધારે બહાલાં ?' એ ઉક્તિથી 'ભીતર્યો આવે છે. તેથી અતુવાકમાં બુદ્ધો શબ્દ ભ્રેમરી દર્શાવ્યો નથી.

૨—૪ મૂળમાં તત્તમોદી વાસવદત્તા (વિ) મેં બહુમદા । તત્તમોદી પદુમાવદી તરુણી દસ્સણીઆ અકોબળા અણહંકારા મધુરવાચા સદક્ષિણના । અહં ચ અવરો મહન્તો ગુણો, સિણિદ્ધેણ મોખણેણ મં પચ્છુગ્ગચ્છહ કાહિંણુખુ ગદો અચ્ચવસન્તમો ત્તિ । એવો પાઠ છે. અહીં વિદ્વંશક પૂર્વભાગમાં બંને રાણીને સમાન વર્ણવતો હોય એમ જણાય છે. ઉત્તર ભાગમાં તે પદ્માવતીનો એક મોટો ગુણ આગળ કરે છે. આ રીતે વિચારતાં પૂર્વભાગમાં વસવદત્તા સાથે પદ્માવતીનું સરખાપણું કહી બતાવ્યું હોવું જોઈએ. ઉત્તર ભાગમાં પ્રકારાર્થ ગૌણ વાક્ય તાત્કાલિક અર્થસ્ફૂર્તિની ખાતર મુખ્ય વાક્યના પૂર્વે આવવું જોઈએ. આ મુદ્દે નીચે પ્રમાણે દર્શિત પાઠ લીધો છે:—તત્તમોદી વાસવદત્તા વિઅ તત્તમોદી પદુમાવદી .

[વાસુ ૦ સ્વગત] યાદ રાખજો, વસંતક, તમે શું બોલ્યા છો તે. ઠીક છે, આગળ ઉપર તમારી વાત છે?

[રાજા] ઠીક છે, વસંતક, આ હું કહી દઈશ વાસવદત્તાને.

[વિદૂ ૦] વાસવદત્તા ? અફસોસ, હવે વાસવદત્તા કેવાં ? એ તો ગત થયાં છે, કચારનાં એ ગુજરી ગયાં છે.

[રાજા ખેદ સાથે] હા, ગત થયાં છે એ. અફસોસ !

[અનુષ્ટુભ.]

વિનોદે, મિત્ર, તેં માફ મનડું મુઘ વાહું આ;
અભ્યાસે પૂર્વના એણે મેં હા ! બોલી જવાયું આ. ૫

[પદ્મા ૦] હરિહરિ ! જુગતે જુગતી જોડી નિર્દય દેવે ખંડિત કરી ?

અકોવળા અણહંકારા મહુરવાઆ સદક્ષિણા અ । અં અ મહન્તો ગુણો કહિં ગુ રુ ગદો વસન્તઓ ત્તિ સિણિદ્ધેણ મોઅણેણ મં પચ્ચુ-ગ્ગચ્છદિ । તથ દીધેલા ભાગો પૈકી મેં बहुमदा વિદૂષકની ઉમે વિ તત્ત-મોદીઓ बहुमदाઓ એ ઉક્તિ જે પૂર્વે ગઇ છે, તેના આધારે પેઠો જણાય છે. તરુણી અને દસ્સણીઆ વિશેષણ નાયિકાના વર્ણનમાં જરૂરનાં ધારી કાઢએ જોમેયાં છે. પણ તે વિદૂષકના મુખમાં અજુગતાં જણાય છે.

૧ 'આગળ ઉપર તમારી વાત છે' એ શબ્દો અર્થની સ્પષ્ટતા સાફ જોમેયાં છે; મૂળમાં નથી.

૨ મૂળમાં રમણીઓ રુ કહાજોઓ ગિસંસેણ વિસંવાદિઓ । એવો પાઠ છે. પદ્માવતી એના ઉદાર સ્વભાવથી વાસવદત્તા અને વત્સરા-જનું સરખે સરખું જોડું વિધિએ ખંડિત કર્યા બાબત શોક કરે છે. કાઠના મનમાં આ ભાવ ન ઊતરતાં રાજા અને વિદૂષકનું સંભાષણ ખંડિત થયાનો ભાસ ઉત્પન્ન થયો હશે, તેણે મૂળમાં કહા શબ્દ જોઓ પૂર્વે જોડી દીધો ભાગે છે. તાડપત્રનો ભાગ ખરી પડવાથી કે પીળ કાઠ કારણથી ગિસં-સેણનું વિશેષ્ય જે વિહિણા, તે લુપ્ત થયું છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી છતાં રમણીઓ રુ જોઓ ગિસંસેણ વિહિણા વિસંવાદિદો । એવો કલ્પિત પાઠ થોજ્યો છે.

[વાસં સ્વગત] બસ, હવે જીવ નીચો બેઠો. આહા, આવાં પરોક્ષ વચનો હું સાંભળવા પામી ! ધન્ય ભાગ્ય જ કની !

[વિદૂં] હાઈયું કંઠણ કરો, મિત્ર, દૈવે કર્યું તે કંઈ ન કર્યું થવાનું નથી.

[રાજા] મિત્ર, તું મારા મનની સ્થિતિ કદપી શકતો નથી.

[શાલિની.]

પ્રીતિ પ્રૌઢી ના જ ટાળી ટળે^૧; એ
આવી આવી ચાલે ઘા ઊભળે છે.

રહે આ રસ્તો આંસુડાં માત્ર ઢાળી

થાયે ચોખ્ખું ચિત્તડું દેવું વાળી. ૬

[વિદૂં સ્વગત] અરે, મિત્રના ગાલે તો આંસૂના રેલા ચાલ્યા ! મ્હો ઘોવા પાણી લેઈ આવું. [જાય છે.]

[પદ્માં] આર્યા ! માંડવામાંથી નીકળી જવાનો સારો લાગ છે આ. ચાલો, ચાલો. આંસૂ ઊભરાવા આડે આર્યપુત્ર આપણને દેખશે નહિ^૩.

૧ મૂળમાં દુઃખં ત્યક્તં પાઠ છે, તે બદલ નાલં ત્યક્તું પાઠ કલ્પ્યો છે. કદાચ મૂળ પાઠ શક્યં ત્યક્તું વજ્રમૂલો ન રાગઃ એવો પણ હોય. ગણપતિ શાસ્ત્રીએ ત્રીજા સંસ્કરણમાં દુઃખં ત્યક્તું પાઠ કલ્પ્યો છે, પરંતુ તે પાઠથી દુઃખ શબ્દની પુનરુક્તિ થાય છે. બ્રહ્મ પાઠ તાડપત્રનો ભાગ ખવાઈ જતાં કોઈએ ગોઠવ્યો હશે.

૨ મૂળમાં યાત્રા ત્વેષ્ટા મુખ્ય વાક્ય છે, તેનો અનુવાદમાં પ્રકારાર્થ વાક્યખંડ [phrase] બનાવ્યો છે.

૩ મૂળમાં વપ્પપડલન્તરિદં અચ્ચત્તસ્સ મુહં । એવો પાઠ છે. પરંતુ અહીં આંસૂએ મુખનો નહિ, પણ દાંડિનો રોધ કહેવો ઇષ્ટ છે. તેથી વપ્પપડલન્તરિદા અચ્ચત્તસ્સ દિટ્ઠી । એવો અસલ પાઠ યોજવો પડ્યો છે. પહેલા પદનો કાનો અને છેલ્લું પદ આખું તાડપત્રમાં ખવાઈ ઊડી જતાં કોઈએ પૂર્વની ઉક્તિને આધારે છેલ્લા પદને ઠેકાણે મુહં મૂકી પહેલા પદમાં અનુસ્વાર ઊમેર્યું હશે.

[વાસં] એમ કરિયે. પણ, ના ના, તમે તો, બહેન, રહો. ભતોને વ્યાકુળ સ્થિતિમાં મૂકીને જવાય નહિ. હું એકલી જાઉં છું. દારી] આર્યા બરાબર કહે છે. પધારિયે ખાસાહેબ ભતો પાસે.

[પદ્મા] જાઉં જ ત્યારે ?

[વાસં] હા, જાઓ જ.

[એમ કહી વાસવદત્તા રસ્તે પડે છે.]

[વિદૂં કમળના પાંદડામાં પાણી લેખને આવતાં] અહો ! રાણી પદ્માવતી.

[પદ્મા પાણીના પડીયા સામે આંગળી કરી] કેમ, આર્ય વસંતક, શું છે ?

[વિદૂં] આ—એ તે—

[પદ્મા] કહો, કહો ને આર્ય ! એ તે ?

✓ [વિદૂં]—કાશ ફૂલની રજ કયાંથી એ વામાં ઊડતી આવી ને રાજાની આંખમાં પડી. તેણે કરીને પાણીની ધાર ચાલી એમનું મોઢો આંસૂમય થઈ ગયું છે. એમની આંખે છાંટવાને આ પાણી લાવ્યો છું, તે આપ એમને આપશો.

[પદ્મા સ્વગત] અહો, ચતુર પુરુષનાં પાસાં સેવનારા પણ કેવા ચતુર હોય છે ! [રાજા પાસે જઈ પહોંચતાં પ્રગટ] જય જય, આર્ય-પુત્ર ! આ પાણી, લો, આંખે છાંટો.

[રાજા] અહો ! પદ્માવતી, [વિદૂંકને અલગ સંજ્ઞાથી] આ શું કહે છે ?

૧ મુળમાં મુહોદય જોલ છે. તેનો પ્રકરણને અનુસરી અહીં ઉપર પ્રમાણે અર્થ આપ્યો છે. વિદૂંકે રાજાની આંખમાં ફૂલની રજ પડ્યાનું કહ્યું છે; તેથી અનુવાદમાં પદ્માવતીને મુખે ‘આ પાણી, લો, આંખે છાંટો’ કહેવરાવ્યું છે.

૨ ‘આ પાણી, લો, આંખે છાંટો’ એમ પદ્માવતીને કહેતાં સાંભળી રાજા મઝાય છે. ‘આ શું કહે છે ને એને મારે શું કહેવું ?’ એવી મૂઝવણીમાં તે મોઢો પાણી છાંટવા દરમ્યાન વિદૂંકને આંખની સંજ્ઞાથી ઉપર પ્રમાણે પૂછે છે. રાણીના સાંભળતાં મોઢાં જોલીને પૂછવાનો અવકાશ નથી. આવા સંજોગમાં ‘સંજ્ઞાથી’ જોલ નાટ્યશાસ્ત્રમાં ઊમેરવો પડે છે.

[વિદૂ ૦ રાજાને અલગ આંખ ચોળવાની સંજ્ઞાથી] આ^૧.

[રાજા વિદૂષકને અલગ સંજ્ઞાથી] ઠીકર. [પાણી છાંટી પ્રગટ]
પ્રિયે ! બેસો.

[પદ્મા ૦] આજ્ઞા આર્યપુત્રની. [બેસે છે.]

[રાજા]-આ તો

[અનુષ્ટુભ.]

ૐશરદિંદુ સમી શુભ્ર સુંદરી ! રજ કાશની
વાએ નેત્રે પડી. તેણે ધાર આ ગર્ભી આંસૂની. ૭

[સ્વગત] આમ કહ્યા વગર, શું કરિયે, છૂટકો નથી^૪.

૧ મૂળમાં (કર્ણે) આવી નાટ્યસૂચિ છે. પરંતુ પદ્માવતીના સમક્ષ કા-
નમાં કહેવાથી રાણીના મનમાં ઝેમ ઊપજવાનો ભય છે. આથી વિદૂષકે
પણ જાણે કંઈક અંદર પડ્યું હોય એમ આંખો ચોળી સાનમાં ઉત્તર વા-
ળ્યો હોવો જોઈએ. સખ્ય નાટ્યસૂચિ ઉપર પ્રમાણે બદલવી પડી છે.

૨ મૂળમાં સાધુ વસન્તક સાધુ । આવા વિદૂષકને શાખાશીના
ખેલ છે. ગણપતિ શાસ્ત્રી એ ઉક્તિની પૂર્વે (કર્ણે) આવા નાટ્યસૂચિનો
આક્ષેપ કરે છે. વાસ્તવિક રીતે રાજાનો ઉત્તર પણ સંજ્ઞાથી હોવો જોઈએ. એ
ઉત્તરમાં રાજા વિદૂષકને શાખાશી નથી આપતો, પણ તેણે સૂચવેલી યુક્તિના
સ્વીકારનો ભાવ સાનમાં દર્શાવે છે. આથી સાધુ । એટલી જ ઉક્તિ લેઈ તેની
પૂર્વે નવી નાટ્યસૂચિ ઊમેરી છે. ઉક્તિના પછી મૂળમાં (આચ્મ્ય) એવી
નાટ્યસૂચિ છે, તે પણ બદલી આખમાં કંઈ પડ્યું છે એ ચેષ્ટાથી ખતાવવાના
ઉદ્દેશથી નવી નાટ્યસૂચિ મૂકવી પડી છે. શોકના અશ્રુના પ્રસંગમાં આચ્મ્ય
સૂચિ મૂકેલી મળી આવે છે. પરંતુ અહીં તો અશ્રુનો જ અપલાપ કરવો
છે. આથી એ સૂચિનો અવકાશ નથી.

૩ કાવ્યાલંકારસૂત્રવૃત્તિ । ઠાકરજીમાં વામને આ શ્લોક અપુષ્પા-
ર્થતા દોષના ઉદાહરણ તરીકે ઊનાર્યો છે. એ શરચ્ચન્દ્રાંશુગૌરેણ પાઠ આપે
છે. તેથી અસલ પાઠ શો હશે, તેની શંકા રહે છે. જો તે શરચ્ચન્દ્રશાઙ્ગવદ્
ગૌરે હોય, તો તો દોષ ન કાઢી શકાય.

૪ અર્થની દૃઢતા સાર આગામી શ્લોકની ઉત્થાનિકારૂપે આ વાક્ય
વધારાનું ઊમેર્યું છે.

[અનુષ્ટુભ.]

પ્રિયા મુઘ્ધા નવોઢા છે; ખરૂં લાખ્યે હૂંભાય એ.
સધીરી શાણી છે; તોયે અળખાએ ખમાય શે ? ૮

[વિદૂં] મગધરાજે ઠરાવ્યા પ્રમાણે પાછલા પહોરે આપને એમની સાથે મળતિયા રાજાઓની મુલાકાત લેવાની છે^૧. સત્કારને સત્કારે વધાવી લીધાથી સામાને સાડું લાગે છે. માટે પધારિયે. સમય થયો છે.

[પદ્મા] હા, પધારો, આર્યપુત્ર ! અમે અંદર જઈયે છિયે^૨.

[રાજા બહાં] મિત્ર ! તેં ઠીક સૂચના કરી.

[અનુષ્ટુભ.]

કૈંક સત્કારકેરા ને ગુણના^૩ કરનાર છે,
વિરલા મળવા વિશ્વે, તેહના પ્રીછનાર જે. ૯

[સહ જાય છે.]

"

૧ આરુણિ સાથે યુદ્ધ માટે તેડેલા, તે તેડાનો તેમણે કરેલો સત્કાર.

૨ મૂળમાં અહીં પદ્માવતી-પદ્મં । ગच्छद्दु अय्यउत्तो । अम्हे त्रि
अवमन्तरं पचिसामो । એવી એક ઉક્તિ ગણત થઈ લાગે છે, તે ઐશિય
સાડું બમેરી છે.

૩ મૂળમાં ગુણનાં વા પાઠ છે. પરંતુ વાક્યમાં આગળ સત્કારાણાં
ચ છે. તેથી ઘા ને જદ્દે ચ પાઠ લીધો છે. આ શ્લોક તેડાનો સત્કાર
કરનાર મળતિયા રાજાઓને અને ગુણના કરનાર વિદ્વપકને એક સરખી
રીતે લાગુ પડે છે.

સાચું સ્વપ્ન.

વિષ્કંભક ૩.

[દાસી પદ્મિનિકા પ્રવેશ કરે છે.]

[પદ્મિં] મધુકરિકા, અલી મધુકરિકા ? આવ જલદી.

[મધું પ્રવેશ કરતી] આવી સખી ! શું કામ છે ?

[પદ્મિં]-જાણતી નથી, કે પરમુખાનું માથું ફૂળી આંચું છે ?

[મધું] ઓ માડી રે ?

[પદ્મિં]-જા ઝટપટ, આર્યા આવંતિકાને તેડી લાવ. એટલું કહેજે કે પરમુખાસાહેબનું માથું ફૂળે છે, એટલે એ આપો-આપ દોડ્યાં આવશે.

[મધું] અલી, એ આવીને શું કરશે ?

[પદ્મિં] એ મળની વાતો કહેશે, તેની જ સાથે ખાસાહેબનું માથું ઊતરી જશે.

[મધું] ઠીક. ક્યાં બિછાનું રાખ્યું છે ?

[પદ્મિં] જળમંદિરે ? જા તું હવે. હું આર્ય વસંતકને શોધી કાઢું ને એમની જોડે ભર્તાને સમાચાર કહાવું.

[મધું] ઠીક. આ ચાલી. [જાય છે.]

૧ મૂળમાં સમુદ્રગિહક [સં સમુદ્રગૃહ] છે, તેને માટે અતુવાદમાં જળમંદિર ખેલ વાપર્યો છે. સુંદર કમળવાળી વાવ કે કુંડને કાંઈ રચેલા મહેલને સમુદ્રગૃહ કહેતા, એમ માલવિકાગ્નિમિત્રના ચોથા અંક ઉપરથી સમજાય છે. ઇસવી ખ્રીસ્તી શતકમાં એનો અર્થ ભૂકાવા માંડે છે. હરવિ-જય રાજા ઉપરની ટીકમાં રાજનક અલક સમુદ્રં પ્રતીહારનિયન્ત્રિતં ગૃહમેવ ગૃહકમ્ । અન્યે ‘સમુદ્રગૃહકમિતિ દીર્ઘિકાલંકૃતવેદ્મનઃ સંજ્ઞા’ इत्याहुः । એમ ખેલ્યું વ્યાખ્યાન આપે છે; અને ત્રિકાણ્ડશેષ ૧૫૨૪ માં પુરુષોત્તમ જલયન્ત્રગૃહં ધીરૈઃ સમુદ્રગૃહમુચ્યતે । એમ લખી જઈ સમુદ્રગૃહને ધારાગૃહ ખનાવે છે.

[પદ્મિ૦] હવે આર્ય વસંતક ક્યાં લેગા થવાના ?

[એવે વિદૂષક વસંતક પ્રવેશ કરે છે.]

[વિદૂ૦] પદ્માવતીના પાણિયહણુનો? મહોત્સવ કંઈ દિવસથી મચી રહ્યો છે. એ પરમ સુખકારક અને માંગલિક પ્રસંગે વત્સરાજને આજે લાવાણુકનો અગ્નિદાહ સાંભરી આવ્યો છેર, અને તેઓ દેવી વાસવદત્તાના વિયોગે વ્યાકુળ થયા છે. જાણી એમની પાસે. [પદ્મિનિકને આવતી જોઈ] અહો બાઈ! તમે આ તરફ ક્યાંથી ?

[પદ્મિ૦] આર્ય ! પરમુખાસાહેબનું માથું દૂખી આવ્યું છે. તમે નથી જાણતા ?

[વિદૂ૦] ખરે જ, હું નથી જાણતો.

૧ મૂળમાં પદુમાવદીપાણિગહણસમીરિત્વસ્ત પદ છે. તેને વચ્છ-રાત્ત્વસ્તનું વિશેષણ ગણી ગણપતિ શાસ્ત્રી તેનો પદ્માવતીવિવાહેન સંપ્રતિ વિષયોન્મુખીકૃતસ્ય એવો અર્થ કરે છે. પરંતુ સમીરિતનો વિષયોન્મુખીકૃત અર્થ અશક્ય છે. એ સાધારણ રીતે પ્રેરિત, પ્રવર્તિતના અર્થમાં વપરાય છે. આ અને ખીજા કારણથી પદુમાવદીપાણિગહણસમીરિદે પાઠ કદપી મેં એનો મજ્જલોસ્સવે સાથે અન્વય કર્યો છે. નારાયણ અને શ્યામસુંદર મૈથિલ એને મદનદાહોનું વિશેષણ લેખે છે અને કલ્પિત પદુમાવદીપાણિગહણસમીરિદો પાઠ આપે છે. તે પણ પ્રસંગ વિચારવાથી ખોટો છે, એમ જણાઈ આવશે.

૨ મૂળમાં અહીં મદનગિદાહો [પાઠાંતર મદનદાહો] અહિં અદરં વદ્ધ [પાઠાંતર વદ્ધુ] એમ છે. પરંતુ પાંચમા અંકનો પહેલો જ શ્લોક વાંચીશ તો જણાશે, કે રાજ પદ્માવતીને પામી કામાતુર નથી, પણ વાસવદત્તાને સંભારી શોકાતુર છે. વત્સરાજને લાવાણુકની લાલ યાદ આવે છે. આ કારણથી લાવણઅગ્નિદાહો હિંચઅસ્મિં આવદ્ધદિ [સં. લાવાણકાગ્નિદાહઃ હૃદયે આવર્તતે] । એવો પાઠ લીધો છે. તાડપત્રમાં અક્ષરો ખવાઈ ગયા હોવાથી લાવાણઅગ્નિ બદલ મદનગિ અને હિંચઅસ્મિં આવદ્ધદિ બદલ અહિં અદરં વદ્ધુ પાઠ કોઈએ કદખ્યા છે.

૩ અર્થની સ્પષ્ટતા સારૂં ‘ જાણી એમની પાસે ’ એ શબ્દ ઊમેર્યા છે.

[પદ્મિં] જાઓ-વહેલા-ભર્તાને નિવેદન કરો. હું શીતળ દેવ વહેલી વહેલી ઘસાવી લાવું.

[વિદૂં] કયાં બિછાનું રાખ્યું છે રાણીસાહેબનું ?

[પદ્મિં] એ જળમંદિરે.

[વિદૂં] તમે ત્યારે તમારે કામે જાઓ. હું વત્સરાજની હાથરમાં જાઉં છું ને ખબર કરું છું.

[બંને જાય છે.]

સાચું સ્વપ્ન.

અંક ૫.

[રાજા વત્સરાજ પ્રવેશ કરે છે.]

[રાજા]

[વસંતતિલકા.]

દાંપત્યનો^૧ ફરો ધર્યો શિર ભાર હાવે;
પુત્રી અવંતિપતિની પણ ચાદ આવે.
લાવાણુકે બળી ગઈ મૃગલોચના^૨ એ
લાહો, હિમે કમલિની જળી જેમ જાયે !

૧

[એવે વિદૂષક વસંતક ઊતાવળો ઊતાવળો પ્રવેશ કરે છે.]

[વિદૂં] ચાલો, ચાલો, વહેલા ચાઓ.

[રાજા] કેમ, શું છે ?

[વિદૂં] રાણીજીનું માથું દૂખી આવ્યું છે.

[રાજા] કોણે કહ્યું ?

[વિદૂં] એમની દાસી પદ્મિનિકાએ.

[રાજા] મહા દુઃખની વાત !

[વસંતતિલકા.]

લાવણ્ય ને ગુણગણે પરિપૂર્ણ પામ્યો
પત્ની; અને વિપુલ શોક કંઈક વામ્યો.

આ તેનું એ શિર દૂખ્યું સુણતાં સવાયો
હું ફરફટી મરું ઉરે પૂરવે ઘવાયો^૩.

૨

૧ ગૃહસ્થાશ્રમ.

૨ મૂળમાં સદૃશી પાઠ છે, તે બદલ સુદૃશં વાંચી અનુવાદ આપ્યો છે.

૩ મૂળમાં અનુભૂતદુઃખઃ પાઠ છે. તે એના પહેલાના પૂર્વાભિધાત-
સરુજઃ પદ્ધી ગતાર્ય છે. આથી અનુભૂતદુઃખામ્ પાઠ લેઈ અનુવાદ આપ્યો
છે. જુઓ વિદૂષકની ઉક્તિ તત્તમોદી પંદુમાવદી સિસ્સવેદનાપ
દુઃખાવિદા !

ખબર છે પદ્માવતી ક્યાં છે તે ?

[વિદ્વ૦] જળમંદિરે, કહે છે, બિછાનું રાખ્યું છે.

[રાજા] ત્યારે ચાલો ત્યાં.

[વિદ્વ૦] પધારિયે.

[બંને ચાલવા માંડે છે.]

[વિદ્વ૦] આ જળમંદિર. પધારિયે, મિત્ર.

[રાજા] આગળ થા.

[વિદ્વ૦] તૈયાર. [ખારણેથી ગભરાયલો પાછો ફરી] ? આ બાપ રે ?
રહો, મિત્ર, રનથી જવાનું.

[રાજા] કેમ ? શું છે ?

[વિદ્વ૦] આડો સાપ પડ્યો છે ! આ લોંચ દીવાના અજ-
વાળામાં જણાય. એ હાલ્યો.

[રાજા પ્રવેશ કરી હસતાં] અહો ! શો સાપ પરખી કાઢ્યો છે ?

[વસંતતિલકા.]

મૂલંત તોરણતણો ફૂલહાર રહેજે
છૂટી પડી અવનિમાં ઋણુ દીર્ઘ આજે
વાંકોચૂકો રજનિએ અવ થાય વાએ,
તેને ભુજંગમ ગણી મૂરખો બહુવાયે ! ૩

[વિદ્વ૦ ધારીને જોઈ] ઠીક કહો છો. સાપ ન હોય. [પ્રવેશ
કરી દૃષ્ટિ ફેરવી] રાણીજી અહીં છે નહિ. આવીને ગયાં હશે.

[રાજા] હું તો કહ્યું છું, કે હજી આવવું જ થયું નથી.

[વિદ્વ૦] કેમ જાણ્યું ?

[રાજા] એમાં શું જાણવું હતું ? જો.

૧ મૂળમાં અહીં (પ્રવિશ્ય) છે. પરંતુ વિદ્વપદે જળમંદિરનો ઉપરો
એ ઝોળાંચો નથી. એ તો, રાજા પ્રવેશ કરે છે, ત્યારપછી જ અંદર પગ મૂકે
છે; જુઓ આ ઉક્તિથી ચોથી ઉક્તિની નાટ્યસૂચિ (પ્રવિશ્યાવલોકવ ચ).
આ 'ખારણેથી પ્રસ્તુત નાટ્યસૂચિ અનુવાદમાં બદલી છે.

૨ 'નથી જવાનું' બોલ અર્થની દૃઢતા સાહે ઉમેર્યા છે; મૂળમાં નથી.

૩ મૂળમાં પ્રથમ ઘસો વાપરી એના એ જ વાક્યમાં ફરી અર્થ
સર્વનામ વાપર્યું છે, તે વધારે પડતું છે. તેથી તે અનુવાદમાં તણ દીધું છે.

[શાદૂલવિક્રીડિત.]

ચૂંથાઈ નથી નામ આદર; નથી ચંપાઈ શર્યા કહી;
 ઊસીસૂં પણ શીશના ખરડથી ખડાચૂં દીસે નહિ;
 દેદે દૃષ્ટિ રમાડવા નવનવી ના યોજના છે કંઈ;
 સેવે જે અસુખેસખે ! શયન, તે સહેજે તજે ના સહી. ૪

[વિદૂં] ત્યારે, એઓ આવે, ત્યાં સુધી ઘડીક આપ આ
 બિછાનામાં વિરામ લો.

[રાજા] હા, એમ કહું. [આડા થઈ] મિત્ર ! કંઈક વાત કહે
 તો. મારી આંખો ઊંઘે ઘેરાઈ જાય છે.

[વિદૂં] કહું. પણ તમારે ? હુંકારો દેવો જોઈશો.

[રાજા] ખુશીથી.

[વિદૂં] ઉજ્જયિની કરીને નગરી છે. ત્યાં રૂપાળી રવાડી.
 આ છે.

[રાજા] તેં એ, મિત્ર, કાઠી કાઠીને ઉજ્જયિનીની જ વાત કાઠી !

[વિદૂં] તમને ન ગમતી હોય, તો રહી એ વાત. ખીણ કહું છું.

[રાજા] વાત નથી ગમતી એમ નથી. પરંતુ

૧ મૂળમાં હોન્તિ કરેદુ છે, તે બદલ હું તિ કરેદુ [સં. હુમ્ इति
 કરોતુ] પાઠ લીધો છે. શાથી જે હોન્તિ કે હોન્તી નામ પ્રાકૃતમાં જાણ-
 વામાં નથી. નારાયણ અને શ્યામસુંદર મૈથિલ મૂળ પાઠ કાયમ રાખી તેની
 હુંકૃતિ કરોતુ છાયા આપે છે. પરંતુ સંસ્કૃત હુંકૃતિ નો પ્રાકૃત હુંકિદિ
 ખોલ થાય, હુંતિ થઈ શકે નહિ. ગણપતિ શાસ્ત્રી ત્રીજા સંસ્કરણમાં કલ્પિત
 પાઠ હૌં ત્તિ કરેદુ [સં. હૌં इति કરોતુ] આપે છે. પરંતુ સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાં
 હૌં અવ્યય વપરાયલો જોયો નથી.

૨ મૂળમાં ઉદયજ્ઞાનાનિ પાઠ છે. તેની ઉદયજ્ઞાનાનિ છાયા આપી
 નારાયણ અને શ્યામસુંદર મૈથિલ વેધશાળાઓ [Observatories] અર્થ
 કરે છે. અલગત ઉજ્જયિની વેધશાળાને માટે પ્રખ્યાત છે. પરંતુ ગમ્મતની
 ખાતર વિદ્વપક વાત કહે છે, તેમાં તેના નિર્દેશનો અવકાશ નથી. ગણપતિ
 શાસ્ત્રી ત્રીજા સંસ્કરણમાં ઉદયજ્ઞાનાનિ કલ્પિત પાઠ લેઈ ઉદકસ્નાનાનિ
 ગયા આપે છે. આ પાઠમાં ઉદક ખોલ નકામો પડે છે અને સ્નાન-
 ના તીર્થ અર્થ લેવો પડે છે; એ સૌ વાંધા પડતું છે. આ સંજોગોમાં હું

[આખ્યાનકી.]

અવંતિથી ઊપડતાં સગાંને

સંભારી આંસૂ ઊલટત નેને

હાજ્યાં હતાં આ જ ઉરે પ્રિયાએ^૧

નેહિ; અહા એ અવ યાદ આવે.

૫

અરે એ ઉજ્જયિનીમાં^૨

[અનુષ્ટુભ.]

વીણા શીખવતાં સામું ડાહ્યે નેહ રે'તીં ને સળી

સરી પડી કરે સૂને હવા સારતીં સુંદરી !

૬

[વિદ્વં] હો, ખીજ વાત કહૂં છું. બ્રહ્મદત્ત કરીને એક નગર

ઉવઅણાણિ [સં. ઉપવનાનિ] પાઠ દેઈ છું. શોભાનો પ્રધાન અંશ હોઇ ઉપવનનું નગરના વર્ણનમાં સ્થાન છે. વકારને સ્થાને દકાર મૂકાઇ અને ભૂલથી વધારે લખાઇ ગયેલો જ અક્ષર છેકવાથી બેવડો વંચાઇ બ્રહ્મ પાઠ ઊભો થયો લાગે છે. ઉજ્જયિનીમાં વાડીઓ હોવાનું રઘુવંશદાદેવના માં પશુ વાંચિયે છિયે.

૧ મૂળમાં અહીં અવન્ત્યાધિપતે: સુતાયા: પાઠ છે, તે બદલ અવન્ત્યા નૃપતે: સુતાયા: પાઠ થોડો છે. તાડપત્રનો ભાગ ખરી પડવાથી નૃ નષ્ટ થતાં કોઇએ તેની જગા ધિ અક્ષરે પૂરી હશે; એ રીતે અવન્ત્યાધિપતે: પાઠ ઉત્પન્ન થયો જણાય છે.

૨ 'અરે એ ઉજ્જયિનીમાં' એ સંયોજક અંશ અર્થની સ્પષ્ટતા સાફ ઊભેયો છે; મૂળમાં નથી.

૩ મૂળમાં ચયા છે, તેને ઠેકાણે તયા પાઠ લીધો છે. અનુવાદમાં 'સળી' બોલ વાપર્યો છે, તે મૂળના કોણ શબ્દને માટે છે. એક વિદ્વાન એ કોણનો અર્થ વીણાદિવાદને ધનુરાકૃતિ: કાષ્ઠવિશેષ; ખીજે middle-stick અને ત્રીજે bow કરે છે. પરંતુ એ ત્રણમાંથી એકે વીણા વગાડવાનું ઉપકરણ ન હતું. એ તો વંશશલાકા એટલે વાંસની સળીએ વગાડાતી. તેને કાલિકા અને કૂણિકા પણ કહેતા; જુઓ અભિધાનચિન્તામણિ । રારંબા. કોણ શબ્દ વીણા વગાડવાની વાંસની સળીને માટે, તેમ જ ખીજ વાંચો વગાડવાના ગજ વગેરે સાધનને માટે વપરાતો હતો; જુઓ

છે. ત્યાં કાંપિલ્ય નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો^૧.

[રાજા] શું, શું ?

[વિદ્વ૦] પ્રહ્લદત્ત કરીને એક નગર છે. ત્યાં કાંપિલ્ય નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો.

[રાજા] અરે મૂરખા ! પ્રહ્લદત્ત રાજા અને કાંપિલ્ય નગર.

[વિદ્વ૦] શું ? પ્રહ્લદત્ત તે રાજા અને કાંપિલ્ય તે નગર, એમ કે ?

[રાજા] હા, એમ.

[વિદ્વ૦] એમ, ત્યારે તો ઘણીક થાભો. હું ગોખી લેઉં. પ્રહ્લદત્ત રાજા કાંપિલ્ય નગર, પ્રહ્લદત્ત રાજા કાંપિલ્ય નગર. [એમ સારા પેઠે ગોખી] હવે સાંભળો. અહો ! આ તો ઊઘી ગયા. રાત્રિ ઠરે છે. [રઊપવસ્ત્ર ખરાબર ઝોઢાડી] એમને માટે શાલડ લેઈ આવું. [જાય છે.]

અમરકોશ ૧૨૬૬ અને તે ઉપરની ક્ષીરસ્વામીની ટીકા. વંશશાલાકાંતી જગા હાલ પાંચસેંક વરસ થયાં તારતી નખીએ લીધી છે.

૧ પ્રહ્લદત્ત એટલે બ્રાહ્મણને આપેલું, તે નગર જ હશે; અને, યથા શાંડિલ્ય તથા કાંપિલ્ય, એ ન્યાયે કાંપિલ્ય રાજાનું નામ હશે. આવું કંઈક રમુજી બ્રમનું બીજ સમજી શકાય.

૨ મૂળમાં આ નાટ્યસૂત્રિ છે નહિ. પરંતુ પદ્માવતી સૂતાં છે એવી વાસવદત્તા ભૂલ ખાય, તેટલા માટે વત્સરાજનું બધું શરીર ઢંકાયલું હોવું જોઈએ. એ ઢાંકવાનું કારણ બિખવવાના હેતુથી કવિએ રાત્રિ ઠરવાની વાત આણી છે. વિદ્વષક રાજાને એમનું વૈવાહિક ઉપવસ્ત્ર ઠીક કરીને ઝોઢાડે છે તો ખરો; પણ, એ ઝીણા વસ્ત્રે ટાઢ ખળે નહિ, એમ મનમાં આણી તે શાલ લેવા જાય છે. દરમ્યાન વાસવદત્તા આવે છે. તે વખતે જ રાજાનું શરીર ઊઘાડું હોત, તો દીવાનાં અજવાળામાં વાસવદત્તા રાજાને ઝોળખ્યા વગર રહત નહિ. આ કારણથી નાટ્યસૂત્રિ બિમેરવી પડી છે. શરીર ઢાંકેલું હતું; બિછાનું ખાંસ પદ્માવતી માટેનું હતું; અને વસ્ત્રો પણ પદ્માવતીના જેવાં રાતાં હતાં; તેથી વાસવદત્તા ભૂલ ખાય છે. વિવાહના દસ દવસમાં વરવહૂએ રાતાં વસ્ત્ર પહેરવા બાબત જુઓ ખાંક ૩ ની ટિપ્પણી ૧૫.

૩ મૂળમાં અત્તજો પાવારઝં ગલ્લિજ આઝમિસ્લં । છે. પરંતુ પ્રાવા-કનો અર્થ ઉત્તરીય થાય છે; જુઓ અમરકોશ ૧૨૬૧૭. તે તો રાજાએ

[એવે આવંતિકાના વેષમાં વાસવદત્તા અને દાસી ઊતાવળાં પ્રવેશ કરે છે.]

[દાસી] પધારિયે, આર્યા. પમ્બુખાસાહેબનું માથું બહુ દુખે છે.

[વાસવ] મહા દુઃખની વાત ! એમનું ખિછાનું કયાં રાખ્યું છે ?

[વાસવ] કહે છે, જળમંદિરે રાખ્યું છે.

[દાસી] ચાલ, ત્યારે ત્યાં.

[અને જળમંદિર તરફ જાય છે.]

[દાસી] આર્યા, આ જળમંદિર. અંદર પધારિયે^૧. [રવાને થઈ જાય છે.]

[વાસવ] અરેરે ! દેવોને દયા જ નથી. મારા વિયોગે વિઠ્ઠળ બનેલા આર્યપુત્ર જેને જોઈ ધારણુ ધરતા, તે પદ્માવતીને પણ લીધાં દુઃખના સપાટામાં ! જાણ અંદર. [પ્રવેશ કરી.] અરે ! આ તે કેવું ખોટું કહેવાય^૧ ? પદ્માવતીનું શરીર અસ્વસ્થ છે, તે છતાં એકે દાસી અહીં છે નહિ^૨. હીવો માત્ર અગભગ બળ્યા

ઓઢેલું જ છે. વિશેષમાં ટાઢ ખાળવાને ગરમ લૂગડું અપેક્ષિત છે. એ લૂગડું રાખનું પોતાનું જ હોવું જોઈએ; ખીજને અંગે અડેલું વસ્ત્ર રાખને કામ આવે નહિ. વળી દરબારમાં જોઈએ તેવાં અને જોઈએ તેટલાં વસ્ત્ર છતાં વિદ્વષ્ટ પોતાનું લૂગડું લેવા દોડે, એ પણ અબુગતું છે. આથી અત્તમવદો પાવરઅં ગલ્લિઅ આગમિસ્સં [સં. અત્તમવતઃ પ્રાવરકં ગૃહીત્વા આગચ્છેયન્] પાઠ લીધો છે. પહેલું પદ બ્રહ્મ યઈ અત્તણો અને ખીજનું વિકાર પામી પાવારઅં પાઠ નિપજ્યા છે. પ્રાવરક પુ. તે મૃગરોમનું બનેલું કીમતી ઓઢવાનું વસ્ત્ર હતું; બુઓ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર ૧૧૧૧. અનુવાદમાં તેના બદલે પરિચિત શાલ શબ્દ વાપર્યો છે.

૧ મૂળમાં અહીં જાવ અહં વિ સીસાણુલેવણં તુવોરોમિ । એટલું વાચ્ય વધારે છે. પરંતુ શીતળ લેપ બ્હેલો ધસાવી લાવવા તો પ્રક્રિયા ગઈ છે; બુઓ પૃષ્ઠ ૫૩ ની પંક્તિ ૧-૨. આથી પ્રસ્તુત વાચ્ય ક્ષેપક ગણી તજ દીધું છે.

૨ મૂળમાં અહો પરિજનસ્સ પમાદો । અસ્સત્થં પદુમાવદિં કે-
ષલં દીવસહાઅં કારેઅ વિસજ્જિઅ ણિગગદા । એ રીતે છે. અહીં પહેલા

કરે છે. ઓ પદ્માવતી સૂતાં. ઓ જંપી ગયાં જણાય છે. હું અહીં બેસું. અથવા બુદ્ધા આસને બેઠાથી એમના મનમાં ઓછું આવશે? તેથી બિછાનામાં જ બેસું. [બેસી] ૨ એક આસને બેઠી, ત્યારે મારા મનને ક્યમ જાણે આનંદ થયો. અહો, નિરાંતે એકધારે લાંબો શ્વાસ લેઈ ઉઘે છે એ. માયું હ્રાપતું મટી ગયું હોવું જોઈએ. ૩ ખાસો માગ મૂકીને એ સૂતાં છે, તે શું એમ સૂચવે છે કે મારે એમને ભેટીને સૂવું? ભલે, તો હું તેમ કરું. [પડખામાં સૂઈ જાય છે.]

વાક્યમાં પરિજનસ્ત્ર બોલની ખાસ જરૂર નથી. બીજા વાક્યમાં, કેવલં દીવસહાઅં કરિઅની સમજૂતી તરીકે કોઈએ વિસાજ્જિઅ ટિપ્પણ લખ્યું હશે, તે મૂળમાં ભળી ગયું છે. આ વાક્યમાં ઉદ્દેશ્ય તરીકે પરિજનો પદની ખપતી છે. પુલ્લિંગનું ઉદ્દેશ્ય સ્ત્રીલિંગ બિગ્ગદા બદલ પુલ્લિંગ વિધેય માગી લે છે. આથી અહો પમાદો । અસ્સત્થં પદુમાવદિં કેવલં દીવસહાઅં કરિઅ ગદો પરિજનો । એવો પાઠ લીધો છે. પરિત્તજદિ પાઠાંતરથી ઉક્તિ બહુ દૂરકાંઈ જાય છે.

૧ અપ્પો વિઅ સિણેહો પડિમાદિ એ વાક્ય ‘મારો સ્નેહ એમના પ્રત્યે ઓછો છે એમ પદ્માવતીના મનમાં આવે’ એવા અર્થમાં સમજી અનુવાદમાં ભાવાર્થ આપ્યો છે. પ્રાકૃત પડિમાદિ સંસ્કૃત પ્રતિભાયાત્ના અર્થમાં છે.

૨ અહીં રોમાંચ નામે સાત્ત્વિક ભાવનું નિરૂપણ છે. એ રોમાંચ વત્સરાજના શરીરના સ્પર્શથી પ્રગટે છે. પણ વાસવદત્તા તો પદ્માવતી સૂતાં છે એમ સમજે છે, અને રોમાંચ સખી સાથે એક આસને બેસવાના હોવાથી પ્રગટ્યાં છે એમ માને છે. એના મનમાં શંકાનો ઉદય હજી સુધી થયો નથી; કેમકે તે સખીબુદ્ધિથી રાજ્યને ભેટીને સૂએ છે. આથી મૂળમાં કિં ગુ રુ અને અજ્જ બોલ પૃચ્છાના છે, તે અનુવાદમાં તજ દીધા છે.

૩ મૂળમાં અહવ [સં. અથવા] છે, તે બદલ અહ [સં. અથ] પાઠ લીધો છે. એ અવ્યય અહીં પ્રશ્નના અર્થમાં છે; જુઓ અમરકોશ । ૩ । ૧ । ૨૪૮ ।

૪ મૂળમાં આલિજ્ઞેહિ ત્તિ છે, તે બદલ આલિજ્ઞિઅ સુવિહિત્તિ । ૬ લીધો છે; જુઓ આગામી વાક્ય.

૫ મૂળમાં જાવ સદ્દસં છે, તે બદલ સંગતિ વિચારી તહ સદ્દસં । ૬ યોજ્યો છે.

[રાજા ઊંઘમાં] હા વાસવદત્તા !

[વાસવદત્તા] ચમકી બેઠી થઈ જઈ હા, આ તો પદ્માવતી ન હોય, આર્યપુત્ર છે. શું થશે ? એમણે મને દીઠી !

[રાજા] હા અવંતિરાજની પુત્રી !

[વાસવદત્તા] હાં, આ તો ઊંઘમાં બેઠે છે. સાચું થયું, કોઈ અહીં છે નહિ. હું મારાં નેત્રને અને હૃદયને સંતોષી લેઉં.

[રાજા] હા પ્રિયા ! હા બહાલી શિષ્યા ! બોલ, બોલ,

[વાસવદત્તા] બોલું છું, આર્યપુત્ર, બોલું છું.

૧ પદ્માવતી સાથે વત્સરાજનો વિવાહ થયાથી, યૌગંધરાયણ રુમ-ફુવાન વગેરેએ વાસવદત્તા સાથે સંતલશથી જે યોજના ધડી હતી, તેનો મુખ્ય ભાગ તો સિદ્ધ થઈ ગયો છે. હવે વાસવદત્તાનું પ્રગટ થવું જ બાકી છે. તેનો ઘાટ ઊતરે તે પહેલાં વાસવદત્તા રાજાની દૃષ્ટિએ પડે ને તે એને ઓળખે, તો રાજાના મનમાં કંઈકંઈ બેઠા આવે અને અનર્થ નીપજે. આ ભીતિ વાસવદત્તાના ‘શું થશે ?’ બોલમાં સમાઈ છે. આ સંજોગમાં કિં જુ રુ મહે । દિટ્ટહિ । એવો કલ્પિત પાઠ યોજ્યો છે. મૂળનો આ ભાવ ન સમજાયાથી એ પાઠમાં જળરી વધવટ થઈ છે. એ વધવટવાળો મુદ્રિત પાઠ નીચે પ્રમાણે છે:—કિં જુ રુ દિટ્ટહિ । મહન્તો રુ અચ્ચ-જોઅન્ધરાઅણસ્ય પહિણ્ણાહારો મમ દંસજેણ ણિપ્પલ્લો સંવુત્તો । (મન્દમાઆણ મણ કિં કિદં) । આમાં કહેલી યૌગંધરાયણની પ્રતિજ્ઞા વિશે આ નાટકમાં કોઈ એ ટેકાણે કંઈ છે નહિ. પ્રતિજ્ઞાયૌગંધરાયણ વાંચી સ્વપ્નવાસવદત્તામાં પણ કોઈકે પ્રતિજ્ઞા લીધાની વાત ઓઠવી દીધી જણાય છે.

૨ રાજાને લાવાણકની લાલ પહેલાના એક પ્રસંગનું સ્વપ્ન આવે છે. વાસવદત્તા જાણે રીસાઈ છે. તેણે અંજન આંજ્યું નથી, તિલક કર્યું નથી, પંત્રાવલી ચિતરી નથી, આભૂષણ પહેર્યાં નથી, ને અબોલા લેઈને બેઠી છે. રાજા જાણે તેને મનાવે છે. તે તેને પૂછે છે, કે ‘બોલ, તું શું રીસાઈ છે ? રીસાઈ ન હોય, તો શણગાર કેમ સજ્યા નથી ? શું તારા મનમાં એમ છે કે વત્સરાજ શણગાર સળવે ? લે, ત્યારે, તેમ કંઈ છું.’ આ રીતે રાજાની ઉક્તિઓ સર્ગ લીધાથી સ્વપ્નનો ખ્યાલ આવશે.

૩ વત્સરાજની પૂર્વગત સ્વપ્નોક્તિમાં અબોલા લીધાનો ભાવ હોવાથી વાસવદત્તા આ ઉક્તિથી તેનો ઇનકાર કરે છે અને પોતાના ભાવની શુદ્ધિ અને સ્તિગ્ધતા માત્ર પ્રગટ કરે છે. તે કંઈ ઊંઘતા રાજાને સંભળાવવા કહેતી નથી.

[રાજા] તૂ શું રીસાઈ છે ?

[વાસાં] ના રે ના ?

[રાજા] ના રીસાઈ હોય, તો શણુગાર કેમ નથી સજ્યા ?

[વાસાં] હવે હું મૂઝાઈ. આનો ઉત્તર શો અપાય ?

[રાજા] તારા મનમાં એમ છે, કે વત્સરાજ તને પહેલાંનં પેઠે શણુગાર સજવે ?

[વાસાં] જાઓ, રે, જાઓ. સ્વમમાં પણ શણુગાર સજવ વાની જ ઝંખના ?

[રાજા] લે, ત્યારે, પતારી ઘસ્યા એવી છે તો હું તને શણુગાર સજવું. [ઉંધમાં હાથ લાંબો કરે છે.]

[વાસાં] બહુ થોભી હું. વખતે કોઈ આવી ચડશે ને મને દેખશે. માટે, આર્યપુત્રે સ્વમમાં આ લાંબો કર્યો છે, તે હાથ

૧. અહીં રીસાવાનો નિષેધ છે. પોતાની હમેશની ભાવશુદ્ધિ પ્રગટ કરવા સિવાય ખીજો કંઈ ઉદ્દેશ વાસવદત્તાના પ્રેમાર્દ્ર હૃદયમાં છે નહિ, તે સમગ્ર પ્રસંગ ધ્યાનમાં લેવાથી પ્રતીત થશે. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં જાહિ જાહિ પછી મૂળમાં વધારાના દુર્લભદક્ષિ જોલ મળી આવે છે, તે અનુવાદ કરતાં ક્ષેપક ગણી તથા લીધા છે.

૨. જોલ્યાથી અજોલાની વાત જોટી પાડી, તેમ આ વખતે શણુગાર સજવા હોત તો 'આ મેં શણુગાર સજ્યા છે ને' કહી રસજ્ઞાની વાત વાસવદત્તા જોટી પાડી શકત. પરંતુ પ્રોષિતપતિકા તરીકે તે શણુગાર સજતી ન હતી. આથી તે મૂઝવણમાં પડે છે. મૂળમાં 'દ્વો ચરં કિં' છે. તેનો અનુવાદ કરતાં, પૃષ્ઠ ૪૨ ની ટિપ્પણી ૧ વાળી ઉક્તિમાં જેમ પ્રશ્નઃ અધ્યાહાર ગણ્યો હતો, તેમ અહીં ઉત્તરમ જોલ અધ્યાહાર લીધો છે.

અદ્ધર ઝઝૂમતો બિછાનામાં મૂકીને જાગ હવે. [અદ્ધર હાથ બિછાનામાં મૂકીને જાય છે.]

[રાજા જાગી ઊઠી] પ્રિયા વાસવદત્તા ! ઊભી રહે, અરે ઊભી રહે. અહા !

[અનુકુલ.]

ધાયો ને અથડાયો હું કમાડે આ લીંડાયલો,
સ્પષ્ટ એહ જણાવેર જે ઝંખના મુજ સત્ય છે. ૭

સ્તંભ. [તથા કૃત્વા નિષ્ક્રાન્તા] ૧. આમાંની ચોથી ઉક્તિમાં રાજાએ એક હાથ લંબાવ્યાનું કહ્યું છે. તેથી ત્રીજી ઉક્તિની નાટ્યસૂચિમાં હસ્તં જોધયે; હસ્તૌ ન હોઈ શકે. રાજા જે પાછલા પ્રણયભંગ માટે વાસવદત્તાને મનાવતો હોય, તો તેણે બે હાથ જોડવા જોઈએ; અને તે હાથ જોડેલા હોઈ બંને એક જ સપાટીમાં જોઈએ; નહિ કે એક લંબાવ્યો હોય ને બીજો જેમનો તેમ પડ્યો હોય. પરંતુ એક જ હાથ લંબાવેલો કહ્યો છે તેથી બે હાથ જોડેલા ન હોઈ શકે, એટલે રાજા મનાવતો પણ ન જ હોઈ શકે. એક હાથ લંબાવી કદાચ રાજા સ્વપ્નમાં વાસવદત્તાના શરીરે શણગાર સજવવાનું કરતો હોય. આ સંજોગમાં પહેલી ઉક્તિમાં વિરચિતં, બીજીમાં વિરચિન્ના અને ત્રીજીમાં વિરચિતાર્થો ભવર્તી પ્રસાધયામિ પાઠ કદચ્ચા છે. વિરચિત શબ્દ અહીં ક્રિયાવાચક નામ છે, અને તેનો અર્થ વિરચના એટલે 'શણગારવું' લીધો છે. ત્રીજી ઉક્તિના વિરચિતાર્થોમ્ પદનો વિગ્રહ વિરચિતેન વિરચનયા અર્થઃ યસ્યાઃ તામ્ એ રીતે કર્યો છે. ચોથી ઉક્તિમાં ગમિસ્સંની પુનરુક્તિ છે. અહવ [અથવા] વિયોજક [disjunctive] અસ્થાને છે અને સચ્યાવલ્લમ્બિઅં [પયારીમાંથી લટકતો] અને તેનું પાઠાંતર ગરબડિયા છે. તેથી તા સિવિણે લલ્લમ્બિદં [સં. તત્ સ્વપ્ને લલ્લમ્બિતમ્] પાઠ ચોખ્યો છે. અહવ, સચ્યાવ અને પચ્યાવિ વર્ણસમૂહ તાડપત્રનો ભાગ ખરી જવાથી નાશ પામેલા સિવિણેને સ્થાને ગોઠવ્યા જણાય છે; અને ગમિસ્સં બેવડાવાથી દાખલ થયો છે.

૧ મૂળમાં હા ધિક્ છે, તે બદલ માત્ર હા પાઠ લીધો છે.

૨ મૂળમાં તતો વ્યક્તં ન જાનામિ મૂતાર્થો મે મનોરથઃ. એ રીતની પંક્તિ છે. તેમાં ન જાનામિ [પાઠાંતર જાનાતિ] બદલ વિજાનામિ પાઠ લીધો છે. ગણપતિ શાસ્ત્રી મૂળ પાઠને વળગી રહે છે અને શ્લોકનું,

[એવે વિદ્વપક પાછો આવે છે.]

[વિદ્વ૦] અહો, વત્સરાજ જાગ્યા છે.

[રાજા] મિત્ર, મિત્ર, એક વધામણી. વાસવદત્તા જીવે છે.

[વિદ્વ૦] વાસવદત્તા ? અફસોસ, હવે વાસવદત્તા કેવાં ?
એ તો ગત થયાં છે, ક્યારનાં એ ગુજરી ગયાં છે.

[રાજા] અરે, ચૂપ, એમ માં બોલ.

[અનુષ્ટુભ.]

મિત્ર ! હું ઊંઘતાને એ જગાડી ગઈ આ ક્ષણે.

ઠહાયો પૂર્વે કમણવાને ‘બળી ગઈ’ કહી મને. ૮

[વિદ્વ૦] અફસોસ, મિત્ર, એ વાત જ અશક્ય છે. એ તો મેં ઉજ્જયિનીનું નામ લીધું હતું એટલે તમને વાસવદત્તા સાંભરી આવ્યાં હતાં; અને એમની ને એમની જ ઝંખનામાં તમે ઊઘી ગયા, તેથી તમે એમને સ્વપ્નામાં દીઠાં હશે ?

[રાજા]

[અનુષ્ટુભ.]

સ્વપ્ન એ હોય, તો સ્વપ્ને લલૂં ને લલોં નીંદડી !

બ્રમણ હોય, તો હોજો બ્રમણ એ સદાવડી ! ૯

અને એ સ્વપ્ને કે બ્રમણ પણ કેમ કહેવાય ?

[અનુષ્ટુભ.]

નવ કેશ સમારેલા, નવ આંજેલ અંજને,

શીયળે અડવું એવું સુખ મેં જોયું જાગીને. ૧૦

તાત્પર્ય અનિશ્ચયપરત્વે સમજે છે. પરંતુ વિદ્વપક સાથેના આગામી સંભાષણમાં ‘નક્કી મેં વાસવદત્તા જોઈ’ એવી રાજાની ખાતરીનું નિરૂપણ છે. આથી સંશયાર્થ પાઠ તજી દેઈ નિશ્ચયાર્થ પાઠ ચોજવો પડ્યો છે.

૧ મૂળમાં અવિહા અસંભવણીઅં एदं ण । आ उदअण्णाणसंकि-
त्तणेण तत्तहोदिं चिन्तअन्तणे सा सिविणे विट्ठा भवे । पाठ છે. તેને બદલે અનુવાદ માટે અવિહા અસંભવણીઅં एदं १ णं उज्जइणीए संकि-
त्तणेण तत्तमोदिं चिन्तअन्तेण सा सिविणे विट्ठा भवे । पाठ લીધો છે.

૨ આ વાક્ય પૂર્વ અને ઉત્તર શ્લોકને જોડવાના અંકાડા તરીકે અહીં લખેલું છે; મૂળમાં નથી.

[વિદૂં] ત્યારે તમે, અહીં દરબારમાં સુંદર સ્વરૂપની આવંતિકા બ્રાહ્મણી છે, તે દીઠો હશે?

[રાજા] મિત્ર ! જો તો ખરો,

[અતુલભ.]

દબાવ્યો બાહુ દેવીએ ખહીતાં લે અંક ઊંધમાં,

તેને જે પાંગર્યા સ્પર્શે રોમ તે ન હજી શમ્યાં ! ૧૧.

[વિદૂં] હવે આપ મૂકો એ વાત. લોક હસશે.

૧ રાજા જ્યારે એમ કહે છે કે મેં જંગીને વાસવદત્તાને જોઈ છે, ત્યારે વિદૂષક બીજો ખુલાસો આપે છે. તે કહે છે કે તમે જંગીને જોઈ તે ખરી વાત. પણ તે વાસવદત્તા ન હોવી જોઈએ-એ તો આવંતિકા હશે. મૂળમાં અહીં પાઠ બહુ ભ્રષ્ટ થયો છે. જયદવસ્થાનું નિરૂપણ કરનારા છેલ્લા શ્લોકને વિલાપરૂપ સમજી કોઈએ વિદૂષકની ઉક્તિમાં પ્રથમ મા દાર્ણિ મવં અદિમત્તં સંતપિઅ । એવું બોધવાડ્ય ઊમેર્યું છે. પછી ઇમરિંસ રાજ-ઉલે અવન્તિસુન્દરી નામ જક્ષિણી. પડિવસદિ, સા તુણ દિટ્ઠા મવે । એ વાડ્યથી રાજાની બ્રાંતિનો ખુલાસો આપવા યત્ન કર્યો છે. તે પછી યક્ષિણીએ જ્યાં દેખા દીધા ત્યાં રહેવું સલામત નથી, એવા ભાવથી વિદૂષક પાસે ઇદુ ઇદુ મવં ચડસ્સાલ્લં । કહેવરાવ્યું છે. અહીં સવાલ ઊઠે છે કે યક્ષિણીએ રાજાને શા માટે દેખા દેવા પડે ? બહુ વિચારતાં પ્રસ્તુત ઉક્તિ નીચે પ્રમાણે હોવી જોઈએ એમ માંડે માનવું છે. વિદૂષક:-તદો, ઇમરિંસ રાજઉલે આવન્તિઆ નામ સુન્દરી વહ્ણણી પડિવસદિ, સા તુણ દિટ્ઠા મવે [સં. તતઃ, અસ્મિન્ રાજકુલે આવન્તિકા નામ સુન્દરી વ્રાહ્મણી પ્રતિવસતિ, સા ત્વયા દૃષ્ટા મવેવ] । એમાંના આવન્તિઆ નામ સુન્દરી ઉપરથી અવન્તિસુન્દરી નામ પાડેલું થયો સંભવે છે. વળી તોડપત્રમાં વહ્ણણી ના પહેલા બે અક્ષર ખવાઈ જતાં કોઈએ પૂર્વગત ભ્રષ્ટ પાઠ સાથે બંધ બેસતો તેવો જ ભ્રષ્ટ જક્ષિણી પાઠ ગોઠવ્યો હશે. આસપાસનાં બોધ-વાડ્ય અને ભયવાડ્ય તો ક્ષેપક જણાઈ જ આવે છે.

૨ મૂળમાં ઇદુ ઇદુ મવં । એટલા બોલ વધારે છે. એ ભયવાડ્ય યક્ષિણીવાળા પાઠ ઉપર આધાર રાખતું હોઈ પૂર્વની ટિપ્પણીમાં આપેલા કારણ સર તજ દીધું છે.

[એવે એકાએક કંચુકી પ્રવેશ કરે છે.]

[કંચુકી] જય જય, આર્યપુત્ર. મહારાજ દર્શક કહે છે કે આપનો અમાલ્ય રુમણવાન આરુણિની પૂંઠ પકડી એનો ઘાટ ઘડવા મોટું સૈન્યલઈને આવ્યો છે. મેં પણ વિજયી ચતુરંગિણી સેના સજ્જ કરી છે. આપ હવે વજડાવો વિજયડંકો.

[શાર્દૂલવિકીરિત.]

કીધા પૌર ઝુરંત શાંત; અરિનો ભેલો ભૂંડો સાથ છે;
પાર્ણિણ્યાહ^૧ નડંત વિગ્રહ વિશે, તેને કર્યો મ્હાત છે;
દાવે દુશ્મનના નિકંદનતણો ગાઢો ઘડ્યો ઘાટ છે;
ગંગા ઊતર્યું સૈન્ય છે; રમુલક સૌ સંબંધીને હાથ છે. ૧૨.

૧ આ પાર્ણિણ્યાહ તે કોશલનો રાજ હોવો જોઈએ. કૌશાંબમંડળ અને કોશલ એ પાસપાસેનાં રાજ્યો હતાં; જુઓ Watters' Yuan Chwang, I. 367-368. મહારાજ દર્શકના પિતા અન્નતશત્રુના સમયથી કોશલ રાજ્ય ઉપર મગધ રાજ્યનું દબાણ હતું. આ દાખને લીધે કોશલનું નડતર મટી ગયાનું ઉપર જણાવ્યું છે; જુઓ Smith's Early History of India.

૨ ઉત્તરપાંચાલ અને દક્ષિણપાંચાલ, ઉત્તરવિદર્ભ અને દક્ષિણવિદર્ભ વગેરેની પેઠે વત્સ દેશ પણ ઉત્તરવત્સ અને દક્ષિણવત્સ એમાં દ્વિધા વિભક્ત હશે. અંતર્વેદિનો નીચાણનો પ્રદેશ, જેનો અગિયારમા શતકના લેખમાં કૌશામ્બમણ્ડલના નામથી નિર્દેશ કર્યો છે, તે જ ઉદયન રાજના તાબાનો વત્સ દેશ. એની રાજધાની કૌશાંબી યમુનાને કાંઠે હતી. એ ઉત્તરવત્સનો મોટો ભાગ આરુણિએ કબજે કર્યો હતો. માત્ર કૌશાંબી અને તેની પાસેનો પ્રદેશ દુશ્મનના હાથમાં ગયો ન હતો. સેનાપતિ રુમણવાને અવંતિના રાજની મદદથી તે બધો પાછો મેળવી આરુણિને હરાવી યમુનાને પેલે પાર હાંકી દાઢ્યો હતો. હવે તે મગધની સેના સાથે જોડાઈ આરુણિની પૂંઠ પકડવા ગંગા ઊતરી મગધ આવ્યો હતો. આ ઉપરથી આરુણિનું રાજ્ય મગધની પશ્ચિમે અને ઉત્તરવત્સ દિવા કૌશાંબમંડળની દક્ષિણે હશે એવી અટકળ થાય છે. મૂળમાં વત્સાશ્ચ હસ્તે તવ છે. તેમાં કહેલ વત્સ તે આ આરુણિની સત્તા નીચેનો દક્ષિણવત્સ દેશ. ઉદયનને આગળ કરી મહારાજ દર્શક અને સેનાપતિ રુમણવાનની ઉપરના શ્લોકમાં કહેલી તૈયારી આરુણિને

[રાજા ગાજી ભટ્ટી] ભલે ! હું તત્પર જ છું.

[આખ્યાનકી.]

બીહામણા બાણતરંગ માંહી
રણાર્ણવે તત્ક્ષણ અંપલાવી
તુરંગ માતંગથકી તરૂં એ
ને હું હીણા આરુણિને હણું એ?

૧૩.

[સૌ જાય છે.]

હણી આ વત્સ દેશ જીતી લેવા માટે છે. મુલક સૌ એટલે શત્રુ આરુણિનો
બધો મુલક, દક્ષિણવત્સ દેશ. જુઓ ૫૪ ૬૬ ની ટિપ્પણી ૧.

૧. મૂળમાં પહેલા, ચરણમાં નાગેન્દ્રતુરંગ્ગતીર્ણે ૫૬ છે, તેનો નાગેન્દ્રૈશ્વ
તુરંગ્ગૈશ્વ તીર્ણે તરણં यस્ય તસ્મિન્ એમ અનુવાદ માટે વિગ્રહ કર્યો છે.
ચોથા ચરણમાં મહાર્ણવામિ યુધિ નાશયામિને બદલે કદાચ રણાર્ણવે
સંપ્રતિ નાશયામિ એવો પાઠ હશે.

સાચું સ્વપ્ન.

વિષકંભક ૪.

[અવંતિનો કંચુકી રૈભ્ય પ્રવેશ કરે છે.]

[કંચુકી] કોણ છે કનકપોળની ચોકીએ ?

[પડદા પાછળથી પ્રતીહારી વિજયા પ્રવેશ કરે છે.]

[પ્રતી૦] આર્ય ! આ રહી હું વિજયા. શું કામ છે ?

[કંચુકી] ^૧દક્ષિણવત્સ રાજ્ય જીતી લેઈ જેમણે ઉદયનાં પગરણ માંડ્યાં છે એવા મહારાજા ઉદયનને નિવેદન કરો, કે મહારાજા મહાસેન તરફથી કંચુકી રૈભ્ય^૨ અને મહારાણી અંગારવતી તરફથી રાજકુમારી વાસવદત્તાનાં ધાવમા વસુંધરા દેવડીએ ઊભાં છે^૩.

[પ્રતી૦] આર્ય ! ^૪અવસર હાલ નિવેદનને અનુકૂળ નથી.

૧ મૂળમાં વત્સરાજ્યલાભપ્રવૃદ્ધોદયાય પાઠ છે. આમાં કહેલું વત્સરાજ્ય કૌશાંબમંડળ હોઈ શકે નહિ; કેમકે ખોયેલું પાછું મેળવવું એ કંઈ વાસ્તવિક રીતે લાભ ન કહેવાય. અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ, તે જ લાભ. આથી અહીં કહેલું વત્સરાજ્ય અને મૂળના અંક ૫ ના શ્લોક ૧૨ માં કહેલ વત્સાઃ એક સમજી દક્ષિણવત્સ અર્થે અનુવાદમાં આપ્યો છે; જુઓ પૃષ્ઠ ૬૪ ની ટિપ્પણી ૨.

૨ કાશ્યપ ગોત્રના રેભ ગણુનો, તે રૈભ્ય. એ ગોત્રનાં કશ્યપ, અવત્સાર અને રેભ, એ પ્રવર છે. કશ્યપ ઋષિનો પુત્ર અવત્સાર અને તેનો રેભ. જુઓ પ્રવરમંજરી અને પ્રવરદર્પણ [ગોત્રપ્રવરનિવન્ધકદસ્તક].

૩ ઉપસ્થિતૌ ઉપર નજર નાંખતાં મૂળમાં પ્રાપ્તઃ વધારાનો જણાય છે અને ચ જેવડાય છે. આથી એ ખોલ અનુવાદમાં તજ દીધા છે. પ્રતીહારી જે પ્રાકૃત હિંતીથી રાજાને કંચુકી અને ધાવુ આંબ્યાની ખબર કરે છે, તેમાં આ ક્ષેપક ખોલો છે નહિ.

૪ આમાં અને એ પછીની હિંતમાં મૂળમાં પ્રા. અદેશકાલો, સં. અદેશકાલઃ પાઠ છે. પરંતુ પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં ખાસ કરીને કાળ જ પ્રતીક

[કંચુકી] કેમ અતુકૂળ નથી?

[પ્રતીં] સાંભળો, આર્ય ! શય્યાસુખ મહેલના બહારના ચોકમાં કોઇકે આજે વીણા વગાડી. તે મહેલમાંથી સાંભળતાની સાથે મહારાજે કહ્યું:—‘ અહો, ઘોષવતીના સુર ક્યાંથી ? ’

[કંચુકી] પછી ?

[પ્રતીં] તે ઉપરથી દાસીઓ દોડી. તેમણે જઈવગાડનારને પૂછ્યું. ‘લાઈ ! આ વીણા તે ક્યાંથી આણી ?’ તેણે જવાબ દીધો, ‘નર્મદા નદીના કાંઠાના જંગલમાં ઝાડવાનાં લોથાંમાં પડી હતી’, ત્યાંથી અમને જડી છે એ. જો અપ હોય, તો મહારાજની જ છે. લેઈ જાઓ.’ તે લેઈને તેમણે મહારાજ આગળ રજુ કરી. મહારાજે તે ઝોળામાં લીધી, તેવા જ તેઓ મૂંઝિત થઈ ગયા. કેટલીક વારે મૂંઝી વળી, ત્યારે તેઓ બોલ્યા. ‘અરે, તને તો દીઠી, ઘોષવતી, પણ ક્યાં છે તારી સખી ? એને હું નથી જોતો.’ તે વખતથી એઓ ચોધાર આંસુએ રુદન કરે છે. રડી રડીને એમની આંખો સૂજી ગઈ છે. સમય એમ પ્રતીકૂળ છે. હું શી રીતે નિવેદન કરું ?

છે. અહીંથી ચોથી ઉક્તિમાં પણ અણવસરો બોલ વાપર્યો છે. આ કારણથી અકાલો પાઠ લીધો છે.

૧ મૂળમાં સુર્યામહા[પાદાંતર સુઆમુષ્ણ અને સુર્યામહા]પ્પાસાદગદેણ છે, તે બદલ સુર્યાસુહૃપ્પાસાદગગદેણ [સં. શય્યાસુખપ્રાસાદાગગતેન] પાઠ લીધો છે. ગણપતિ શાસ્ત્રીએ ત્રીજા સંસ્કરણમાં સુર્યામુહૃ [સં. સૂર્યામુખ૦] પાઠ કર્યો છે.

૨ મૂળમાં ણમ્મદાતીરે, કુચ્ચગુમ્મલગ્ગા [સં. નર્મદાતીરે કુચ્ચગુમ્મલગ્ગા] છે. હવે, મહાસેનના સુભટોના હાથમાં વત્સરાજ સપડાયો, તે નાગવન નર્મદાના કાંઠાનું વેણુવન મૂક્યા પછી હોવાનું પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણા અક્ક ૧૧ માં વાંચિયે છિયે. આથી ણમ્મદાતીર બોલના અર્થ નર્મદાના કાંઠાનો મુલક એટલે કે નર્મદા નદીના કાંઠાનું જંગલ એવો કર્યો છે.

૩ મૂળમાં વપ્પપર્યાડલેણ મુચ્છૂહણ [પાદાંતર મુહેણ] છે, તે બદલ વપ્પપર્યાડલોચ્છૂળણઅણેણ મુહેણ [સં. વાપ્પપર્યાકુલોચ્છૂળનયનેન મુખેન] એવો પાઠ લીધો છે.

[કંચુકી] ત્યારે તો, બાઈ, વહિલાં નિવેદન કરો. અમારું આવવું પણ આ જ સંબંધમાં થયું છે.

[પ્રતીં] આર્ય ! આ જાણી છું ને નિવેદન કરું છું.

[કંચુકી] બહુ સારું. અમે દેવડીની બેઠકમાં છિયે.

[ગંતે જાય છે.]

સાચું સ્વપ્ન.

અંક ૬.

[રાજા વત્સરાજ અને વિદૂષક વસંતક પ્રવેશ કરે છે.]

[રાજા] હહા ઘોષવતી !

[પુષ્પિતાગ્રા.]

સુર મસ મધુરા બહાવતી ને
કટિ ઉર તેહ તણાં સુહાવતી, તે
કચમ રહીં શકીં તૂં રજે દટાઈ
કટુ રટતા વનના ખગે વીંટાઈ ?

૧

અરેરે, તૂં બહુ નશુણી છે ! તને એ બિચારી વાસવદત્તા
સાંભરતી એ નથી ! મારી ગેરહાજરીમાં

[વસંતતિલકા.]

થાક્યે ગતોનીં વચમાં કટિએ સુહાવી
પાસા મંહી લઈ ઉરે ધરોને દબાવી
મીઠૂં મુખે મલપતે જોયરી સુરીતે
દ્રેની વરાળ તુજ આગળ કાઢતી તેર.

૨

[વિદૂષ] મિત્ર ! બહુ કલ્યાંત ન કરો.

[રાજા] ભાઈ, મને તૂં ખાલી વાર નહિ.

૧ મૂળમાં સ્તનયુગ્મલે જઘનસ્થલે ચ છે. તેને માટે, કહે તેડી
અને છાતી ઉપર રાખી નહાના બાળકને લડાવવાની સમાસોક્તિના લોભે,
અનુવાદમાં ઉર અને કટિ શબ્દ વાપર્યા છે.

૨ મૂળમાં આ વસંતતિલકાનો અન્વય પૂર્વ વાક્ય સાથે મેળવ્યો
છે. સરળતાની ખાતર એ લાંબા એક વાક્યનાં અનુવાદમાં બે વાક્ય કરી
નાંખ્યાં છે. શ્લોકના બીજા ચરણમાં સ્વેદ[પાકાંતર સ્વેદ]સ્તનાન્તરગતાનિ
એવો સમસ્ત પાઠ છે, તે બદલ સ્વેદ સ્તનાન્તરગતાનિ પાઠ લીધો છે.
ગણપતિ શાસ્ત્રી પંચ વિકલ્પપાઠ તરીકે સ્વેદ કલ્પે છે.

[અનુષ્ટુભ.]

ઠંહાલીની ઠંહાલી વીણાએ ઉરે સ્નેહ સૂતેલ આ
જગાડયો; પણ ના જોઈ ઠંહાલે ઠંહીલો હું એ પ્રિયા ! ૩

જ તૂં, ઠંહેલો આ વીણાને કારખાનામાં ઠીક હતી તેવી
કરાવી લાવ.

[વિદ્વં] જેવી આજ્ઞા. [વીણા લેઈને જાય છે.]

[એવે પ્રતીહારી વિજયા પ્રવેશ કરે છે.]

[પ્રતીં] મહારાજનો સદા એ જય હો. મહારાજ પિતૃશ્રી
મહાસેન તરફથી કંચુકી રૈભ્ય અને મહારાણી માતૃશ્રી અંગાર-
વતી તરફથી રાણીસાહેબ વાસવદત્તાનાં ધાવમા વસુંધરા આવ્યાં
છે, તે દેવડીએ છે.

[રાજ] એમ કે ? તો પ્રથમ પદ્માવતીને ઓલાવી લાવ.

[પ્રતીં] હુકમ, પૃથ્વીનાથ ! [જાય છે.]

[રાજ] અહો ! સમાચાર તો વાયુને વેગે ઉજ્જવિની
ખેંચી ગયા !

[એવે પદ્માવતી અને પ્રતીહારી પ્રવેશ કરે છે.]

[પ્રતીં] પધારિયે, બાસાહેબર !

[પદ્માં] જય જય, આર્યપુત્ર !

[રાજ] પ્રિયે ! તેં જાણ્યું કે ?—પિતૃશ્રી મહાસેન તરફથી
કંચુકી રૈભ્ય અને માતૃશ્રી અંગારવતી તરફથી વાસવદત્તાનાં

૧ અર્થાત્ વત્સરાજ્યલામના એટલે જો દક્ષિણવત્સ જતી લીધાના
સમાચાર. ગણપતિ શાસ્ત્રી નૂતનદારપરિગ્રહના સમાચાર સમજે છે, તે
તરાવર નથી.

૨ મૂળમાં મદ્દિદારિકા છે; તે બદલ મદ્દિની [સં. મદ્દિની] પાઠ લીધો
છે. પદ્માવતી રાજગૃહમાં કુંવરીપદે હતી; તેથી ત્યાં એ મર્ત્વદારિકા કહેવાતી.
[શાંખીમાં એ રાણીપદે છે; તેથી મદ્દિની નામ જ ઉચિત છે. આવો જ,
જુ આથી બેલટા પ્રકારનો ગોટાળો પૃથ્વ રંહની ટિપ્પણી ૨ વાળી ઉક્તિમાં
યો છે. જુઓ મજકૂર ટિપ્પણી.

ધાવમા વસુંધરા.આવ્યાં છે?

[પદ્મા] હું જાણીને ખુશી થઈ. અંધુજનના કુશળસમાચાર સાંભળવા માટે મન તલપી રહ્યું છે?

[રાજા] ધન્ય છે, પ્રિયે, કે તું વાસવદત્તાના અંધુજનને 'મારા અંધુજન' કહે છે. યોગ્ય જ છે. બિરાજિયે. પ્રિયે ! કેમ તું અંધાય છે ?

[પદ્મા] આર્યપુત્ર મારી સાથે બિરાજી શું એમની મુલાકાત લેવા ધારે છે ?

[રાજા] શો વાંધો છે ?

[પદ્મા] બીજી સ્ત્રી આર્યપુત્રે પરણેલી એઓ દેખશે, તે ઠીક નહિ પડે.

[રાજા] એ ન દેખે, તે ઊલટું વાંધા ભરેલું કહેવાય. એમને સ્ત્રીનું દર્શન વિહિત છે. માટે બેસવું.

[પદ્મા] જેવી આર્યપુત્રની આજ્ઞા. [એસે છે.] પિતાજીએ અને માતાજીએ શું કહ્યું હશે, એના સોસથી જાણે આર્યપુત્ર ઉદ્વિગ્ન જણાવ્યો છે.

૧ અહીં પણ મૂળમાંના વધારે પડતા પ્રાપ્ત: અને ચ બોલ અનુવાદ કરતાં તજી લીધા છે; જુઓ પૃષ્ઠ ૬૬ ની ટિપ્પણી ૩.

૨ મૂળમાં પિત્રં મે ગાદિકુલસ્સ કુસલવુત્તન્તં સોદું । છે, તે બદલ પિત્રં મે । ગાદિકુલસ્સ કુસલવુત્તન્તં સોદું ઇચ્છામિ । એવો પાઠ થોડો છે.

૩ મૂળમાં અગ્યઉત્ત [અંસંબોધન] છે, તે બદલ ગણપતિ શાસ્ત્રીએ પ્રથમ સંસ્કરણમાં સૂચવેલો અગ્યઉત્તો પાઠ લીધો છે. ત્રીજા સંસ્કરણમાં શાસ્ત્રીજી કેમ પાછો મૂળપાઠ અગ્યઉત્ત જ સ્વીકારે છે, તે સમજાતું નથી.

૪ મૂળમાં કલત્રદર્શનાર્હં જનં કલત્રદર્શનાત્ પરિહરતીતિ વહુદોષમુત્પાદયતિ । એવો કંઠગો પાઠ છે, તે બદલ કલત્રદર્શનાર્હાંજ્ જનાત્ કલત્રદર્શનપરિહરતિર્ વહુદોષમુત્પાદયતિ । એવો કલ્પિત પાઠ લીધો છે.

૫-મૂળમાં આવિગ્ના વિગ્ન સંવુત્તા છે. પરંતુ ઉત્તર ઉક્તિ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે રાજા જ આવિગ્ન બને છે. આથી પ્રસ્તુત વાક્યના છેક

[રાજા] પ્રિયે ! એમજ છે.

[વસંતતિલકા.]

|| મેં કેવરી હરી અને નવ રક્ષાં જાણી !

કુદેશે શૂં એ ? ફરફડું ઉર એહ આણી.

સારાઈ હારી સઉ ભાગ્યનીં જોઈ ચારી

હૂં જીજીં ભાવિતરનો શિર રોષ નહોરી.

૪

[પદ્મા] પરંતુ આર્યપુત્ર !

આવી જોઅચૂં, તેની રક્ષા જ કેવી ?

[પ્રતી] આ કંચુકી ને ધાવ ?

[રાજા] અંદર આવે. જા, નહેલી નહેલી તેડી લાવ.

[પ્રતી] હુકમ, પૃથ્વીનાથ ! [જાય છે.]

[પછી કંચુકી રૈવ્ય અને ધાવ વસુંધરા પ્રતીહારી સાથે પ્રવેશ કરે છે.]

આરંભમાં મૂકેલો અચ્ચુત્ત શબ્દ કાઠી નાંખી આલિંગો વિચ સંવુત્તો અચ્ચુત્તો એવો પાઠ કલ્પ્યો છે.

૧ મૂળમાં જ કિસ્સં કં રક્ષિત્વં પત્તકાલે । છે, તે બદલ જ કિં સક્કં રક્ષિત્વં પત્તકાલે [સં. નનુ કિં શક્યં રક્ષિતું કાલપ્રાપ્તમ્] એવો કલ્પિત પાઠ લેઈ અનુવાદ આપ્યો છે. પ્રાકૃત પંક્તિ શાલિનીનું ચરણ છે. તે કોઈ પુરાણ પ્રાકૃત સુભાષિતમાંથી લીધું જણાય છે. આથી અનુવાદની પંક્તિ પણ શાલિનીમાં ગોઠવી છે. ગણપતિ શાસ્ત્રી જ કિં સક્કં રક્ષિત્વં પત્તકાલે । એવો કલ્પિત પાઠ ત્રીજા સંસ્કરણમાં છાપે છે.

૨ મૂળમાં અહીં જેદુ મદ્દા । एसो कञ्जुईओ धत्ती अ पडिहारमुवट्टिदा । એવો પાઠ છે એમાં જેદુ મદ્દા । અને પડિહારમુવટ્ટિદા । શબ્દો પૃષ્ઠ ૭૧ ની ટિપ્પણી ૧ વાંળી ઉક્તિ નજરમાં રાખી કોમ્પએ નકામા ભ્રમર્યા છે. કંચુકી અને ધાવની ખચર તો પ્રતીહારી આખી ચૂકી હતી. અહીં તો એ 'દેવડીએ ખોટી થાય છે' એવું કંઈક તે કહેવા જતી હતી. પણ નામ લેવાની સાથે જ રાજા તેમને અંદર તેડી લાવવા પ્રતીહારીને શરમાવે છે. આથી एसो कञ्जुईओ धत्ती अ એવો અપૂર્ણવાક્યાત્મક પાઠ જ અનુવાદમાં ચોખ્યો છે.

[કંચુકી] અહા,

[વસંતતિલકા.]

સંબંધોને લવન આવો ન હર્ષ માયે;
સંભારો દગ્ધ કુંવરી પણ ખેદ થાયે.

જેવું ગયેલું વળ્યું રાજ્ય, મુએલો તેવો

એ જોઈ જીવતો, કૃપા વિધિકેરો કેવી ? ૫

[પ્રતીઠ] આ મહારાજ ખિરાજે. પધારિયે, આર્ય !

[કંચુકી પાસે જઈ] જય જય, આર્યપુત્ર !

[ધાવ] મહારાજનો સદા એ જય હો.

[રાજા સ્નેહ અને માન ભેર] આર્ય !

[અનુષ્ટુભ.]

ઉર્વીના રાજવંશીના દાખે ઉદય અસ્ત^૨, તે

પિતા કુશળ છે ? પ્રીતિ તેમની રહાઈ હું ચિતે. ૬

[કંચુકી] હા, જી, મહાસેન કુશળ છે^૩.

[રાજા આસનથી ઊઠી] કહો, હવે, પિતૃશ્રીની શી આજ્ઞા છે ?

૧ ગણપતિ શાસ્ત્રીએ ત્રીજા સંસ્કરણમાં આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધની જે વ્યાખ્યા આપી છે, તે જોવાથી મૂળનો શબ્દાર્થ સમજાશે.

૨ અહાં પોતાનો ઉદય અને આરુણિતો અસ્ત દષ્ટાંતરૂપે અનુ-
લક્ષિત છે.

૩ મૂળમાં આના પછી इहापि सर्वगतं कुशलं पृच्छति। એ વાક્ય વધારાનું જોવામાં આવે છે. એ કંચુકી પાસે એ વાક્ય ભાસે કહેવરાવ્યું જ હોત, તો અહીં રાજા પાસે એણે કુશલમિતિ। આર્ય ईदृशं कुशलम्। આમ પણ કહેવરાવ્યું હોત; જુઓ આગળ ધાવ અને રાજાની વચ્ચેની વાતચીત. ‘હા, જી, મહાસેન કુશળ છે’ એમ કંચુકી કહે છે તેવો જ વત્સરાજ, હવે કંચુકી સંદેશો કહેશે એમ મનથી ધારી, મહાસેનના માનમાં આસનથી ઊભો થાય છે. આ રીતે કંચુકીને વધારે ખોલવાની તક જ મળી નથી. સખ્ય વધારાનું વાક્ય ક્ષેપક છે, જે કારણથી અનુવાદમાં એ તથા તથા ને એ વાક્ય આગામી ધાવની ઉક્તિ ઉપરથી કોઈએ જોમરૂં હશે.

[કંચુકી] 'વૈદેહીના સુપુત્રની આ લાયકી છે. હવે ખેસો. આપ આસનસ્થ થાઓ, ત્યારપછી જ મારે મહારાજનો સંદેશો કહેવાનો છે.

[રાજા] જેવી તીર્થરૂપની આજ્ઞા. [ખેસે છે.]

[કંચુકી] મહારાજે કહાવ્યું છે કે શત્રુનું રાજ્ય વત્સે જીતી લીધું, એ જાણી અમે ઘણા ખુશી થયા.

[અનુષ્ટુભ.]

૧ વણ પૌરુષ પૃથ્વીમાં રાજશ્રી લોગવાય ના;

ને માઈકાંકલા મોળા બાયલા પોરસાય ના.

૭

[રાજા] આર્ય ! સૌ પિતૃશ્રીનો પ્રતાપ છે.

[હરિણી.]

સુત વત મને પ્રેમે પોખ્યો પરાભવ ભૂલવી,

તવ કુંવરી મેં ચોરી ! ચોરી જઈય ન જાળવી !

૧ કથાસરિત્સાગર અને વૃહત્કથામંજરીમાં વત્સરાજની માતાનું નામ મૃગાવતી આપ્યું છે અને તેને અયોધ્યાના રાજા કૃતવર્માની કુંવરી કહી છે. ભાસ તેને વિદેહના રાજાની કુંવરી કહે છે.

૨ મૂળમાં અહીં દિષ્ટ્યા પરૈરપહતં રાજ્યં પુનઃ પ્રત્યાનીતમ્ । એમ છે. અહીં પ્રશ્ન એ બિંદે છે કે ગયેલું રાજ્ય પાછું મેળવ્યા બાબત મહાસેન ઉદ્યતને અભિનંદન મોકલે છે, કે દુશ્મનનું રાજ્ય જીતી લીધા બાબત ? દૈશાંબરંડળ પાછું મેળવ્યું, તે તો રુમણનાના અને મહાસેનના સૈન્યે. એમાં ઉદ્યતે કંઈ પરાક્રમ બતાવ્યું ન હતું. તે તો એ વખતે રાજા ગૃહમાં હતો. આથી ગયેલું રાજ્ય પાછું મેળવ્યા બાબત તો અભિનંદન ન હોય. એ તો, આરુણિને દક્ષી દક્ષિણવત્સ રાજ્ય ઉદ્યતે જીતી લીધું, તે બાબત જ હોય. આવી સમજથી દિષ્ટ્યા પરસ્થાપહતં રાજ્યમ્ । એવો પાઠ અહીં લીધો છે; અને વધારાના બોલ તે પછીના ક્રુતઃ અવ્યય સાથે તથ દીધા છે. પરસ્થાપહતમ્ને જદલે પરૈરપહતમ્ પાઠ પૂર્વના શ્લોક ૫ માંથી પેટા દશે.

૩ મતલબ કે તમે પ્રથમ દૈશાંબરંડળ પાછું વાળ્યું, તો તું અત્યારે દક્ષિણવત્સ રાજ્ય જીતવા સમર્થ થયો.

૧ તદપિ મમતા પોતે રાખી રહ્યા મુજમાં ઘણી.

૨ ગઈ મુજ મળી પૃથ્વી, તે એ કૃપા કહ્યું એમની. ૮

[કંચુકી] મહારાજનો સંદેશો મેં આ કહ્યો. મહારાણીનો સંદેશો ધાવમા કહેશે.

[રાજા] ધાવમા !

[અનુષ્ટુભ.]

કહો, અવંતિનાં દેવી, સોળે માતા શિરૌમણિ,

૩મારા જાવે દિલે દુઃખી માણ કુશળ છે તહીં ? ૯

[ધાવ] હા, જી, એઓ કુશળ છે અને એમણે અહીંના કુશળસમાચાર પૂછાવ્યા છે.

[રાજા] ૪કુશળ ? આ છે કુશળ ! તમે જુઓ છો.

[રાજાની આંખમાં આંસુ આવે છે.]

[ધાવ] મહારાજ ! અતિ સંતાપ ન કરો.

[કંચુકી] આર્યપુત્ર ! શાંત થાઓ. જેને માટે આર્યપુત્રનું હૃદય દાઝ્યા કરે છે, તે વાસુખા મરી ગયાં નથી; જીવે જ છે એ. બાકી તો, જુઓ,

૧ મૂળમાં અહીં નિઘનમપિ ચ શ્રુત્વા તસ્યાઃ એ શબ્દો વડે વા-સવદતાનું મરણ ઉક્ત છે. અનુવાદમાં તે 'ન જાળવી' શબ્દથી ગમ્યમાન રાખ્યું છે.

૨ મૂળમાં નનુ ચદુચિતાન્ વત્સાન્ પ્રાપ્તું છે, તે બદલ નનુ ચ-દુચિતા વત્સાઃ પ્રાપ્તાઃ પાઠ અનુવાદને માટે ચોખ્યો છે. પ્રાપ્તાઃને બદલે પ્રાપ્તું ના પ્રયોગ સાથે પૃષ્ઠ ૪૫ ની ટિપ્પણી ૧માં ચર્ચેલો ત્યક્તું બદલે ત્યક્તેનો પ્રયોગ સરખાવો.

૩ મૂળમાં પ્રવાસદુઃખાર્તૈ પદ છે, તેનો જ આ અનુવાદ છે. અહીં પ્રવાસના ઉપયોગ સાથે પૃષ્ઠ ૧૫ ની ટિપ્પણી ૩ ના પ્રોષિતચન્દ્રમાંના પ્રોષિતનો ઉપયોગ સરખાવો. ધાવના મુખના સંદેશામાં અણિવુત્તવિવા-હમજ્જલો એવ્વ મદો એ શબ્દોથી અંગારવતી જે શોક કરે છે, તેનો ઉદ-યનના હૃદયનો પ્રતિધ્વાન પ્રસ્તુત શ્લોક છે.

૪ મૂળમાં અહીં સર્વગતં કુશલમિતિ । અસ્વ ઈદૃશં કુશલમ્ । એ રીતે છે. અહીં ઉત્તર વાક્યમાં કુશલમ્નો જ અન્વાદેશ છે, તેથી પૂર્વ વાક્યમાંનો સર્વગતં બોલ વધારા પડતો ગણી તજ દીધો ?

[શાલિની.]

ટાળ્યું જાયે મૃત્યુ ના આયુ ખૂટયે,
રાજે કૂપે કુંભ કે દોર તૂટયે ?
એ તો રાને રૂખડાં તુલ્ય આમે
જીવે વિશ્વે નીપજે, નાશ પામે. ૧૦

[રાજા] આર્ય ?

[અનુકૂળ.]

મારી શિષ્યા, પ્રિયા દેવી, મહાસેનનાં નંદિની
વીસરે ના જ એ જન્મ જન્મની સ્મૃતિસંગિની. ૧૧

[ધ્રાવ] વિશેષ મહારાણી માતૃશ્રીએ આપને કહાવ્યું છે કે
મહારાજને અને મારે તો જેવા વત્સ ગોપાલક અને પાલક,
તેવા તમે છો. શાથી જે હું પ્રથમથી જ તમને મરનાર કુંવરી

૧ મૂળમાં કાલે કાલે છિद्यતે રુહ્યતે ચ। એવો પાઠ છે. અહીં
ત્પત્તિસૂચક જેવું અકર્મક રૂહ્નું અકર્તરિ [passive] રૂપ વાપર્યું છે,
ત્વં જ નાશસૂચક પણ કાંઈ અકર્મક ધાતુનું અકર્તરિ રૂપ જોઈયે; નહિ તો
યાકરણની દૃષ્ટિએ વાક્યરચના એકધારી ન થાય. આથી ભાસે સકર્મક
ક્રદ્ નહિ, પણ અકર્મક શદ્ ધાતુ વાપર્યો હશે એમ લાગે છે. આવી
મજથી કાલે કાલે રુહ્યતે શદ્યતે ચ। એવો કલ્પિત પાઠ યોજ્યો છે.
ધા ઘનૈઃ રુહ્યતે ચ શદ્યતે ચ તથા લોકેનાપિ । ઘનાનિ રોહન્તિ ચ
ત્યન્તે ચ । एवं લોકોઽપિ રોહતિ ચ શીયતે ચ ।, આ પ્રમાણે
તો સંબંધ ખેસાડી અનુવાદમાં અર્થ આપ્યા છે.

૨ મૂળમાં અહાં મા મૈવમ્ । એટલા બોલ વધારે છે. પરંતુ રાજા
ક્રીડીનું બોલવું બિયલાવીને કંઈ કહેતો નથી. એ તો વાસવદત્તા વીસરાતી
II એટલું જ કહે છે. આથી એ વધારાના બોલ તજ દીધા છે.

૩ સ્મૃતિસંગિની-યાદદાસ્તમાં ચોટી રહેતી.

૪ મૂળમાં સંદેશાના આરંભમાં જ ઉવરદા વાસવદત્તા એ બોલ
તે ત્યાં નકામા છે, એટલું જ નહિ પણ અસ્થાને છે. વીળાવધવદેસેણ
૧ દિષ્ણા પદની વચ્ચે દિષ્ણા કૃદંતના વિશેષ્ય તરીકે એ બોલોની
૨ છે, ત્યાં તે છે નહિ. લેખકદોષથી એ આડા અવળા લખાયા હશે,
૧ સમજ એ બોલ ખતાવેલે ઠેકાણે ખસેડ્યા છે.

મનથી દઈ ચૂકી હતી. એ આગમચથી કરી મૂકેલો સંકલ્પ સિદ્ધ કરવા મેં પાછળથી તમને ઉજાગરિની આશુઆ. અહીં આંખ પછી વીણા શીખવવાને પહાને મેં કુંવરી તમને સમર્પી. માત્ર અશ્વિની સાક્ષીની ખામી હતી. પણ, અમે તમારો બેનો વિવાહ કરિયે, તે પહેલાં તો તમે ચપળ થઈ સિધાવી ગયા. તેથી અમે વાંસેથી ચિત્રમાં તમારો વિવાહ કરાવ્યો^૧. એ ચિત્રપટ મેં મોકલ્યો છે. તે જોવાથી વત્સને શાંતિ થશે.

[રાજા] અહો કેવી લાયકી અને કેટલો ઊમળકો !

[અનુષ્ટુભ.]

સો સો રાજ્ય મળ્યાથી એ બહાલેરાં વેણ આ સહી,
અપરાધી છતાં એ હું જ્યાં વાતસલ્ય રહ્યું વહી. ૧૨
[પદ્માબ] આર્યપુત્ર ! ચિત્રપટમાં મોટાં બહેનને^૨ હું વંદન કરવા ઇચ્છું છું.

[ધાવ] જુઓ, ખાસાહેબ, આ વાસુખા^૩. [ચિત્રપટમાં આંગળી કરી બતાવે છે.]

૧ મૂળમાં અહોહિં તવ અ વાસવદત્તાય અ પઙ્કિકિર્દિં ચિત્તફલભ્રાણ આલ્લિહિઅ વિવાહો ણિવ્વુત્તો । એ રીતનો પાઠ છે. આ પાઠ પ્રમાણે તો ઉદયન અને વાસવદત્તાની છબી જુદા જુદા ચિત્રપટમાં દોરેલી હશે. એ અકેક છબી અકેક જણ લેઈને ચોરીમાં બેટેલ હોય ને છબીઓ પરણાવી હોય, એ શક્ય છે. પરંતુ અહીં ચિત્રપટ તો એક જ છે. આથી ચોરી ચિતરી તેમાં ઉદયન અને વાસવદત્તાના વિવાહનું ચિત્ર દોર્યું હતું, એમ હું સમજું છું. સખ્ય ભ્રમ ઊપજાવનારા પઙ્કિકિર્દિં અને આલ્લિહિઅ બોલ તણ દેઈ અહોહિં તવ અ વાસવદત્તાય અ ચિત્તફલભ્રાણ વિવાહો ણિવ્વુત્તો । પાઠ સ્વીકાર્યો છે. પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ । ૪ ।માં ચિત્રફલકસ્થયોર્વત્સરાજવાસવદત્તયોર્વિવાહોઽનુષ્ઠીયતામ્ । એવું વાક્ય છે, તે પણ સંદિગ્ધ અર્થનું છે.

૨ મૂળમાં અહીં પેક્વિઅ બોલ વધારે છે, તે અનુપયોગી હોવાથી તણ દીધો છે.

૩ આજખાવવાને માટે ‘આ વાસુખા’ એટલાં બોલ અનુવાદમાં વધારાના ઊમેર્યાં છે.

[પદ્મા૦ વંદન કરતાં સ્વગત^૧] હું, આ તો નખશિખ આર્યા આવંતિકા ! [પ્રગટ] આર્યપુત્ર ! આ છળી મોટાં બહેનને મળતી આવતી તો હશે જ.

[રાજા] એને મળતી નહિ, એ પોતે જ છે એમ હું કહું છું. હરિહરિ !

[અતુષ્ટબ.]

ભૂંડી આપત્તિ એ શી આ વાન લાવણ્યવાનને ?

જવાળાએ જળવું કેવું આ નવેદુ શું આનને !^૩ ૧૩

[પદ્મા૦ ચિત્રપટ ધારીને જોઈ] આર્યપુત્રની છળી ઘરાબર મળતી છે, તેથી જણાઈ આવે છે કે મોટાં બહેનની છળી પણ મળતી હશે.

[રાજા] દેવી ! ચિત્રપટ જોઈને તારું મુખારવિંદ ખીલ્યું ને પડી ગયું, તેનું શું કારણ ?

[પદ્મા૦] આર્યપુત્ર ! આખેહુબ આ છળીના જેવી એક સ્ત્રી અહીં છે.—

[રાજા] શું, વાસવદત્તાના જેવી ?

[પદ્મા૦] ^૪મારા લગન પહેલાં એક ગ્રાહ્યણ ‘આ મારાં બહેન છે’ એમ કરીને એને મારી પાસે મૂકી ગયો હતો.

૧ મૂળમાં અહીં (દૃષ્ટ્વા આત્મગતમ્) એવી નાટ્યસૂચિ છે. પરંતુ પૂર્વની ઉક્તિમાં અભિવાદેદું ઇચ્છામિ એમ પદ્માવતીએ કહ્યું છે. તેથી (અભિવાદ્ય આત્મગતમ્) એવી નાટ્યસૂચિ કદખી છે.

૨ લાવણ્યવાન—સલૂણું, સુંદર.

૩ મૂળમાં જૂષિતમ્ છે, તે બદલ દૂષિતમ્ પાઠ લીધો છે. આ કલ્પિત પાઠ ગણપતિ શાસ્ત્રીએ પણ ત્રીજા સંસ્કરણમાં આપ્યો છે.

૪ મૂળમાં આ બોલ પછી ૧ પદ્માવતી—આમ !, ૨ રાજા—તેન હિ શીત્રમાનીયતામ્ । એ બે ઉક્તિ વધારે છે. પરંતુ, ધર્મજ્ઞ રાજા પૂરી હકીકત સાંભળ્યા વગર આવો હુકમ કરે, એ દેખીતું અનુગતું છે. આ દારણથી એ ઉક્તિઓ અનુવાદ કરતાં તથ દીધી છે.

એ બિચારીના સ્વામી વિદેશ ગયેલા છે. એની પવિત્રતાની શી વાત કહું ? એ પરપુરુષને મ્હો દેખાડતી નથી.

[રાજા]

[અનુબંધ.]

વિપ્રની જાહેન જો, તો તો અન્ય એ; મળતાપણું
રૂપનું મળી આવે છે લોકમાં કોક કોકનું. ૧૪
[એવે પ્રતીહારી વિજયા પ્રવેશ કરે છે.]

[પ્રતી૦] મહારાજનો સદા એ જય હો. ઉજ્જયિનીનો
કોઈ પ્રાહ્મણ છે, તે કહે છે કે ‘મારાં બહેન મેં રાણીસાહેબ
પાસે મૂક્યાં છે’. તેમને હું લેવા આવ્યો છું,’ એ દેવડીએ
બોલો છે.

[રાજા] પદ્માવતી ! આ જ એ પ્રાહ્મણ કે ?

[પદ્મા૦] હા. એ જ હશે.

[રાજા] એ પ્રાહ્મણને યોગ્ય સત્કાર સાથે બહેલી અંદર

૧ આના પછીના વાક્યમાં કહેલા અર્થની ઉત્થાનિકાર્થે આ વાક્ય
અનુવાદમાં નવું બિંદુ છે.

૨ આ પછી મૂળમાં ક પ્રતમાં તા અચ્યં મણ સહ આશ્વદં પે-
ક્વિચ્ચ જાણાદુ અચ્ચત્તો । એટલું વાક્ય અધિક છે. તે ગણપતિ શાસ્ત્રીએ
ત્રીજા સંસ્કરણમાં કબૂલ રાખ્યું છે. નારાયણ અને શ્યામસુંદર મૈથિલે ગ
પ્રતનું અચ્ચા પેક્વદુ સદિસી જ વત્તિ પાદાંતર સ્વીકાર્યું છે. પરંતુ
રાજાની આગામી ઉક્તિમાં એ બાબતનો કંઈ પણ ધસારો નથી. તેથી એ
બંને પાઠ કોપક લાગે છે: જુ પ્રતમાં એ બેમાંથી એકે વાક્ય છે નહિ. આ
કારણથી એ ભાગ તજ દેઈ અનુવાદ આપ્યો છે.

૩ મૂળમાં મમ મહ્નિઅત્તિ જ્ઞાસો ણિક્વિચ્ચત્તો છે, તે બદલ
મમ મહ્નિઆ જ્ઞાસો ત્તિ ણિક્વિચ્ચા [સં. મમ મહિની ન્યાસ ઇતિ
નિશ્ચિન્તા] એવો પાઠ લીધો છે. સરખાવો અહીંથી દસમી ઉક્તિ કિં
મવતઃ સ્વના પદ્માવત્યા હસ્તે ન્યાસ ઇતિ નિશ્ચિન્તા । ૫૪ ૭૮ની ટિપ્પણી
૪ વાળી પદ્માવતીની ઉક્તિ સાથે સરખાવી કોઈએ નકામો ફેરફાર કરવાથી
પાઠ બ્રષ્ટ થયો લાગે છે.

તેડી લાવ^૧.

[પ્રતી૦] હુકમ, પૃથ્વીનાથ ! [જાય છે.]

[રાજા] પદ્માવતી ! એ બાઇને પણ તેડી લાવવી જોઈએ.

[પદ્મા૦] જેવી આર્યપુત્રની આજ્ઞા. [જાય છે.]

[પછી ભમતા બિલ્લુકના વેષમાં યૌગધરાયણ પ્રતીહારી સાથે પ્રવેશ કરે છે.]

[યૌગાં૦ સ્વગત] અહા,

[વસંતતિલકા.]

રાણીજીને કુશળતાથી ખસેડી ખાંતે
છૂપાવી રાખી હિત ચિંતવી સર્વ વાતે
મેં જુક્તિ જે રચિત, તે થઈ સિદ્ધ; તોયે
‘કહેશે શું એહ ?’ કરો હું ડરું ચિત્ત માંહેર. ૧૫

[પ્રતી૦] આવો, આર્ય ! આ મહારાજ ખિરાજે. પધારો.

[યૌગાં૦ પાસે જઈ] મહારાજનો સદા એ વિજય થાઓ !

[રાજા સ્વગત] કહો ન કહો, પણ ઘાંટો જાણે પૂર્વે સાંભળ્યો-
હોય એવો છે. [પ્રગટ] આવો, ભૂદેવ ! તમારાં બહેન તમે
પદ્માવતી પાસે મૂકી ગયા હતા, કેમ, નહિ ?

[યૌગાં૦] હા, રાજાધિરાજ !

[રાજા] વિજયા ! જા, ભૂદેવનાં બહેનને બહેલાં લાવે
એમ કર.

[પ્રતી૦] હુકમ, પૃથ્વીનાથ. [જાય છે.]

[પછી રાણી પદ્માવતી અને આવંતિકાના વેષમાં વાસવદત્તા પ્રવેશ કરે છે.]

૧ મૂળમાં પ્રવેશ્યતામમ્યન્તરસમુદાચારેણ । એમ છે, તે બદલ
પ્રવેશ્યતામમ્યન્તરં સમુદાચારેણ । એવો કલ્પિત પાઠ લીધો છે.

૨ મૂળમાં પ્રચ્છાદ્ય રાજમહિર્ષીં નૃપતેર્હિતાર્થં કામં મયા કૃતમિદં
હિતમિત્યવેક્ષ્ય । સિદ્ધેઽપિ નામ મમ કર્મણિ ધૃત્યાદિ છે. એમાં દેખીતી
પુનરુક્તિ છે. તે દૂર કરવા પ્રચ્છાદ્ય રાજમહિર્ષીં હિતમિત્યવેક્ષ્ય કામં મયા
કૃતમિદં; નૃપતેર્હિતાર્થે । સિદ્ધેઽપિ નામ મમ કર્મણિ ધૃત્યાદિ પાઠ યોજ્યો
છે. એમાં નૃપતેર્હિતાર્થેનો કર્મણિ સાથે અન્યથ છે.

[પદ્મા૦] ૧ આર્યા ! એક વધામણી છે.

[વાસ૦] શી ?

[પદ્મા૦] તમારા ભાઈ આબ્યા છે.

[વાસ૦] ત્યારે હું એમને સાંભડું છું ખરી. ખુશીની વાત.

[પદ્મા૦ પાસે આવી પહોંચતાં] જય જય, આર્યપુત્ર ! આ એમની સોંપરત.

[રાજા]-સોંપી દો ભૂદેવને. પંચ તરીકે આર્ય રૈભ્ય અને ધાવમા હાજર છે. સોંપરત સોંપવી તેના સાક્ષી રાખવા કહ્યા છે, તે છે.

[પદ્મા૦] જુઓ, આર્યાને આ લેઈ જાય છે?

૧ મૂળમાં एदु एदु अर्या । पिअं दे णिवेदेमि । છે. તે બદલ અર્યે पिअं दे णिवेदेमि । એવો પાઠ લીધો છે. પૂર્વની નાટ્યસૂચિમાં ક ને રા પ્રતો પદ્માવતી અને વાસવદત્તાની સાથે પ્રતીહારીનો પ્રવેશ કરાવે છે. આ પ્રતોના આદર્શ પુસ્તકમાં કદાચ પ્રતીહારી-एदु एदु मट्टिणी । એવી ક્ષેપક ઉક્તિ પ્રતીહારીનો પ્રવેશ સાર્થક કરવા મૂકી હશે. તે પદ્માવતીની અર્યે पिअं दे णिवेदेमि । ઉક્તિ સાથે શેળભેળ થઈ જઈ બ્રહ્મ પાંક ઉત્પન્ન થયો હશે.

૨ સાક્ષી રાખવાની સૂચના ગ્રહણ કરી પદ્માવતી આ વાક્યથી કુંચુકી અને ધાવનું આવંતિકાવેપધારી વાસવદત્તા તરફ લક્ષ ખેંચે છે. તે ઉપરથી ધાવ અને કુંચુકી સાક્ષીની 'જવાબદારીને લીધે ધારીને જુએ છે. તે જ ધડીએ વાસવદત્તા ઓળખાઈ આવે છે. સ્ત્રી હોવાને લીધે ધાવથી અને અંતઃપુરનો અધિકારી હોવાને લીધે કુંચુકીથી આવંતિકાવેપધારી વાસવદત્તાએ મહો સંતાડ્યું જાય એમ ન હતું. મૂળમાં અહીં અર્ય [પાઠાંતર અસ્ત્ર] ણીअदा [પાઠાંતર इअं] दाणिं अर्या । એ રીતનો બ્રહ્મ પાંક છે. ભમતા ભિક્ષુકના વેપમાં યૌગંધરાયણ સોંપરત પાછી લેવા આવ્યો છે. તેના પ્રત્યે પદ્માવતી આ વચન કહે છે, એમ સમજી ગણપતિ શાસ્ત્રીએ ત્રીજા સંસ્કરણમાં અર્ય ણીअदां दाणिं अर्या । એવો કલ્પિત પાંક આપ્યો છે. ઉપર જે વસ્તુસ્થિતિ આપી છે, તે જોતાં એ કલ્પિત પાંક અગ્રાહ્ય છે. નારાયણ અને શ્યામસુંદર મૈથિલે રા પ્રતો અસ્ત્ર इअं दाणिं अर्या ।

[ધાવ ધારીને જોતાં] અહો ! આ તો મારાં વાંસુખાસાહેબ.

[કંચુકી ધારીને જોઈ] અરે ! મહાસેનનાં કુંવરી છે.

[યૌગંં] નહિ, નહિ^૧, મારાં બહેન છે એર.

[રાજા] અરે, ભૂદેવ, તમે જોલો છો શું ? એ તો, કહે છે, મહાસેનની કુંવરી છે.

[યૌગંં] રાજધિરાજ, ભરતવંશવિભૂષણ !

[અનુષ્ટુભ.]

ધર્માત્મા, વિનયી, રાજધર્મના ધરનાર ને

જ્ઞાની થઈ નવ ઘટે હરવી પરદારને. ૧૬

પાઠ સ્વીકાર્યો છે. આ વાક્ય પૃષ્ઠ ૭૯ની ટિપ્પણી ૨ માં ક્ષેપક ગણી કાઢેલો અગ્રા પેચ્છદુ સદિસી જ વત્તિ । પાઠ માગી લેતો જણાય છે. વળી બે સાક્ષીમાંથી એકનું ન્યાસ તરફ લક્ષ્ય ખેંચવું તે બીજાનું ન ખેંચવું, તે પણ બરાબર ન કહેવાય. પૂર્વ ઉક્તિમાં રાજા બંનેને એકસરખી રીતે સંબોધે છે. એ કારણથી જ પ્રતેનો પાઠ પણ સ્વીકારાય એમ નથી. અનુવાદ માટે વસ્તુસ્થિતિને અનુકૂળ અગ્રા ણીઅદે દાણિં દ્વયં [સં. આર્યો નીયતે દ્વદાનીમ્ દ્વયમ્] । એવો પાઠ યોજ્યો છે.

૧ મૂળમાં આ ઉક્તિ રાજાના મુખમાં મૂકી છે. આ ભૂલ એકાંતરે આવનારી ઉક્તિને લીધે થઈ છે. એ ઉક્તિ રાજાની છે અને તેમાં આ જ વાક્ય છે. તે એ પારકા શબ્દના પ્રતિધ્વનિ તરીકે જોલે છે; શાથી જ આવંતિકાવેષધારી વાસવદત્તાનું મહો એણે કંઈ જોયું નથી. એ પારકા શબ્દ પારકા નહિ, પણ રાજાના પોતાના જ છે, એમ કોઈના સમજવામાં આવ્યું જણાય છે. આ રીતની ગેરસમજ ઉત્પન્ન થઈ, એટલે એમાં દેવિ પ્રવિશ ત્વમ્મશ્યન્તરં પદ્માવત્યા સહ । એ વાક્ય પણ જિભેરાયું. પૃષ્ઠ ૮૧ની ટિપ્પણી ૨ માં જણાવેલા કારણ સર પ્રસ્તુત ઉક્તિ અનુવાદમાં કંચુકી રૈભ્યના મુખમાં મૂકી છે અને વધારાનું વાક્ય તથા દીધું છે. અહીંથી ચોથી ઉક્તિમાં રાજા ન્યાયાધીશનું પદ ધારણ કરે છે, તે ધારણ કરી શકે એટલા માટે આ જોડવણ આવશ્યક છે.

૨ મૂળમાં અહીં વધારાનો પ્રવેષ્ટવ્યમ્ જોલ; છે. એ જોલ, ગઈ ટિપ્પણીમાં જે વાક્યને ક્ષેપક કહ્યું છે, તેની અપેક્ષા રાખે છે; અને, તેનો

[રાજા] ત્યારે હવે આનો નિર્ણય કરવો જોઈશે. અંતર-પટ દૂર કરો.

[યૌગંધરાયણ] જય જય, મહારાજ !

[વાસવદત્તા] જય જય, આર્યપુત્ર !

[રાજા સ્વગતરે] અહો ! આ તો યૌગંધરાયણ; અને આ વાસવદત્તા. [વિચારમાં પડી જઈ]

[અનુષ્ટુભ.]

આ એ શું સાચું કે સ્વપ્ન ? જોઈ હું એહને ફરી.

આ જ રીતે દઈ દેખા એ ગઈ હતી છતરી. ૧૭

[યૌગંધરાયણ] મહારાજ ! હું આપનો અપરાધી છું. મેં દેવીને ખસેડી ગુપ્ત રાખ્યાં હતાં. મને ક્ષમા કરશો. [પગે પડે છે.]

વક્તા રાજા છે, એમ પણ માગી લે છે. જેઓને હાથ પૂર્વની એ ટિપ્પણીમાં દર્શાવેલા ફેરફાર થયા હશે, તેમણે જ પ્રવેષ્ટવ્યમ્ પદ ઊમેર્યું હશે. એ ક્ષેપક બોલ અનુવાદમાં તણ દીધો છે.

૧ અહીં ભવતુ । પદ્યામસ્તાવદ્ રૂપસાદૃશ્યમ્ । એમ મૂળમાં છે. એ પાઠથી રાજાના મનમાં રૂપનું મળતાપણું જોવાનું ક્ષુદ્ર કૌતુક યથાના ભાવ નીકળે છે. પરંતુ પદ્માવતીએ ‘આર્યપુત્ર ! આમેહુમ આ છત્રીના જેવી એક સ્ત્રી અહીં છે’ વગેરે કહ્યું હતું ત્યારે જેણે કંઈ કંટૂહળ ખતાવ્યું ન હતું, તેના મનમાં અત્યારે આવી તુચ્છ લાલસા પ્રગટે એ અસંભવિત અને અનુગતું છે. ‘મૂળનું પદ્યામઃ ક્રિયાપદ નિર્ણય અર્થનું છે, તેને અવલોકનના અર્થમાં લેઈ કોઈએ રૂપસાદૃશ્યમ્ પદ ઊમેર્યું જણાય છે. એ ક્ષેપક ગણી અનુવાદમાં તણ દીધું છે.

૨ મૂળમાં આ નાટ્યસૂચિ છે નહિ. પરંતુ ઉક્તિનું હારદ વિચારતાં રાજા મન સાથે બોલે છે એવું જણાઈ આવે છે. જો પ્રકાશોકિત હોત, તો કદાચ યૌગંધરાયણ રાજાનો સંશય દૂર કરવા ‘આ વાસવદત્તા જ છે’ એવા અર્થના શબ્દો અપરાધની ક્ષમા માગતાં પ્રથમ બોલ્યો હોત. આ કારણથી અનુવાદમાં ઉક્ત સૂચિ નવી ઊમેરી છે.

[રાજા હાથે ઊઠાડી] તમે તો યૌગંધરાયણ? છી. તમે અપરાધી હો જ નહિ.

[અનુષ્ટુભ.]

ખેલે ખાંડાતણા, ફેલે ગાંડાના, મંત્રશક્તિએ

મથી મને ખૂંડતાને તાર્યો તે તમ લક્ષિતએ. ૧૮

[યૌગંં] પ્રતાપ સૌ મહારાજના રૂડા ભાગ્યનો. અમે તો એના દોર્યા દોરાનાર.

[પદ્માં સ્વગત] અહો! આ તો ખરે જ બહેન વાસવદત્તા. [પ્રગટ] અરેરે, મોટાં બહેન, મારા વિવેકમાં ભારે ખામી આવી! હું અપરાધી છું. મેં તમને મોટાં બહેન ન જાણ્યાં ને સખી તરીકે ત્રેવડ્યાં! આ હું તમારે પગે પડું છું. મને ક્ષમા કરશો. [પગે પડે છે.]

[વાસં હાથ ઝાલીને ઊઠાડી] ઊઠો, ઊઠો, સૌભાગ્યવતી, ઊઠો. વળી પોતાનું શરીર તે અપરાધી બનતું હશે કે?

[પદ્માં] મોટો અનુગ્રહ સમજૂં છું.

[રાજા] મિત્ર યૌગંધરાયણ! દેવીને ખસેડી શુભ રાખવાની મતલબ શી?

[યૌગંં] એ જ કે કૌશાંબીમંડળને કોઈનું સાલ ન રહે ને રાજ્ય નિર્ભય થાય.

[રાજા] વાફૂ, પદ્માવતી આસે મૂકધાનું શું કારણ?

૧ અહીં યૌગંધરાયણ પદમાં 'નિરંતર રાજાનું હિત ચિંતવનાર' એવો લક્ષણામૂલક અર્થાતરસંક્રમિતવાચ્ય ધ્વનિ છે. એ હિંતચિંતનને અનુષ્ટુભ અનુષ્ટુભમાં ગણાવ્યાં છે. અહીં પ્રતિજ્ઞાયૌગંધરાયણના વસ્તુનું સૂચન છે.

૨ મૂળમાં અચ્ચે સહીજણસમુદાઆરેણ અજાણન્તીષ અતિક્રન્તો સમુદાઆરો । છે. અનુવાદ કરતાં અહીં આરંભમાં પ્રકાશમ્ । નાટ્યશૃંગિ ઊમેરી છે અને અંતે અચ્ચાસમુદાઆરો પાઠ લીધો છે.

૩ મૂળમાં અતિથિ સઝં જામ સરીરં અવરજ્ઞદ્ । છે; તે બદલ અધ સઝં જામ સરીરં અવરજ્ઞદિ [સં. અથ સ્વકં નામ શરીરમપરાધ્યતિ] । એવો પાઠ લીધો છે.

[યૌગંદ્ર] મહારાજનાં એ રાણી થશે એમ પુષ્પભદ્ર^૧ આદિ દૈવજ્ઞે ભાખેલ, તેથી.

[રાજા] એ રુમણવાનના જાણવામાં ખરૂં ?

[યૌગંદ્ર] બધું-બધું એરે.

[રાજા] અહો, રુમણવાન પાકો શઠ દેખું.

[યૌગંદ્ર] મહારાજ ! કહો, તો આર્ય રૈભ્ય અને ધાવમા આજે ને આજે પાછાં ફરે ને જઈને દેવી વાસવદત્તાના કુશળ-સમાચારની વધામણી ખાય.

[રાજા] એ બે જ શા માટે ? એઓ અને અમે સૌ એ દેવી વાસવદત્તા અને પદ્માવતી સાથે^૩ ઉજ્જયિની જઈશું.

[યૌગંદ્ર] મહારાજની જેવી આજ્ઞા.

[ભરતવાક્ય૪]

૧ મૂળમાં પુષ્પકમદ્રાદિ છે, તે બદલ પુષ્પમદ્રાદિ પાઠ લીધો છે. જુઓ પૃષ્ઠ ૬ ની ટિપ્પણી ૧.

૨ મૂળમાં સર્વેરેવ જ્ઞાતમ્ । છે. જો આ અસલ પાઠ હોય, તો આવનારી ઉક્તિમાં અહો શઠાઃ સ્વલુ ચૂયમ્ । એમ હોવું જોઈએ. પરંતુ એ ઉક્તિમાં તો એકલા રુમણવાનની વાત છે. આથી સર્વેરેવ ના બદલે સર્વમેવ પાઠ કલ્પ્યો છે.

૩ મૂળમાં સર્વ એવ વયં યાસ્યામો દેવ્યા પદ્માવત્યા સહ । એમ છે. તે બદલ સર્વ એવ વયં યાસ્યામો દેવ્યા પદ્માવત્યા ચ સહ । એવો પાઠ લીધો છે. સર્વ એવ વયમ્ શબ્દ વડે કંચુકી રૈભ્ય, ધાવ વસુંધરા અને વત્સરાજ પોતે, એ, ત્રણ અભિપ્રેત છે; અને દેવ્યા પદ વાસવદત્તાને અનુલક્ષીને છે. રાજા અવંતિ જાય અને વાસવદત્તાને મૂકીને જાય, એ પ્રસ્તુત સંજોગમાં બને જ નહિ. આવી સમજથી ચ અવ્યય ઊમેર્યો છે.

૪ ભરત એટલે નટ. એ શબ્દમાં સૂત્રધાર, પારિપાર્શ્વિક અને ખીજા નટ સૌનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ અહીં સૂત્રધાર જ અભિપ્રેત છે. દૂતઘટોત્કચ નાટકન્ત્ર મંગળાચરણમાં સૃષ્ટિ વિસ્તારનાર અને સમેટનાર નારાયણ ભગવાનમાં નાટકના પ્રસ્તાવક અને પ્રતિસમાપક સૂત્રધારનો આરોપ કર્યો છે; જુઓ ઉત્તરાર્ધ લોકત્રયાવિરતનાટકતન્ત્રવસ્તુપ્રસ્તાવન-પ્રતિસમાપનસૂત્રધારઃ । તે ઉપરથી સમજાય છે કે સૂત્રધાર આવીને,

[અનુષ્ટુભ.]

હિમાલયથી સિંધુ વિંધ્ય પર્યંત ભૂમિમાં^૧

એક છત્રે કરો રાજ્ય રાજાનું કેસરી સમા. ૧૬

[સર્વ જાય છે.]

ભરતવાસ્યં ખેલતો હતો. હાલના ખેલોમાં પાત્રોના વેષમાં જ સૌ નટો એકઠા મળી આશીર્વાદની કવિતા ગાય છે, તે કહંગી રીત કરતાં આ જૂનો શિરસ્તો વધારે સારો છે.

૧ મૂળમાં 'હિમાલય અને વિંધ્યાચળ જેનાં કુંડળ છે એવી સાગર પર્યંત ભૂમિ' એમ કહ્યું છે. એમાં કુંડળનું એકદેશી રૂપક જે યોજ્યું છે, તે કંઈ પણ મહત્ત્વ ધરાવતું નથી. આથી એ અલંકાર મૂકી દેઈ સાદા ભાવને અનુસરી અનુવાદ આપ્યો છે.

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકો.

અ ભાષાંતરવિભાગ.

૧ મેળની મુદ્રિકા

કિંવા

મુદ્રારાક્ષસ નાટક.

ચોથી આવૃત્તિ, ઇ. સ. ૧૯૧૫.

મૂલ્ય રૂ. ૧.

અનુવાદમાં પ્રૌઢતા સાથે અર્થની સુગમતા બહુ સારી જળવાઈ છે.....સમશ્લોકી રચનામાં સર્વ અર્થ દર્શાવવાનું કાર્ય કદાચ હોવા છતાં શ. કેશવલાલે તે કુશળતાથી સિદ્ધ કર્યું છે.....ગદ્ય શૈલી પણ ગૌરવ સાથે સરળતાવાળી છે. પ્રસ્તાવના.....વિક્રતાથી પૂર્ણ છે.

સર્વોપેક્ષે આ અનુવાદથી જેમ મૂળ નાટકની બહુ સારી પીછાન મળે છે, તેમ જ સ્વતંત્ર પુસ્તક તરીકે પણ તે ઉચી રસવતા અને શિષ્ટતાવાળું છે.

માર્ચ, ઇ. સ. ૧૯૧૧.

અમદાવાદ.

}

જ્ઞાનમુદ્રા

The work is embellished with an introductory preface, which is a study in comparative history itself. The data on which he (i.e. Mr. Dhruva) bases the period during which the Natak was composed as being the latter part (fourth quarter) of the sixth century, after ransacking and collecting the various ancient works Buddhist, Sanskrit, Chinese, works on Numismatics and Epigraphy, furnish a treat in themselves, and compel admiration for an Eastern scholar who has thoroughly assimilated the lines of research work followed by Western savants.....We would strongly recommend all Indian scholars to procure a copy and go through it, as they would find there much that is

new, much that would delight their literary conscience.

Modern Review VI, 1; July. 1908.

A review of the second edition of this work was published by us in the July issue of 1908, and we are happy to see that it has now passed into a fresh edition. As usual with all the works of this erudite Gujarati scholar, the introduction is the most valuable part of the contribution made by him; it contains so many original statements—the result of scientific research, that unless one elects to go into them *in extenso*, one fails to appreciate them at their true value. For instance he has tried in the introduction to this edition to fix the time when विशाखदत्त, अचान्तिवर्मा, चाणक्य वात्स्यायन, दिङ्नाग, वसुबन्धु, उद्द्योतकर, धर्मकीर्ति, सुबन्धु, and मुरारि flourished, from materials which would indeed tax the knowledge of any...Sanskritist to reject...

.....The native country of पर्वतक is also determined by him in a convincing way. But the most remarkable result of his researches seems to us to be the definite opinion he pronounces as to Chanakya being the author of the कामसूत्र and न्यायभाष्य

.....A study of the introduction is necessary to fully grasp his contention and position. We only repeat our desire, expressed before, that these remarkable researches merit a wider reading public than that of Gujarat and that Mr. Dhruva should not hide his light under a bushel, but contribute articles relating to his researches to well-known English magazines, like the *Antiquary* and others. It is but due to him and to them.

Modern Review, XIII 3; March, 1913.

૨ પરાક્રમની પ્રસાદી

કિંવા

વિક્રમોર્વશીય નાટક.

આવૃત્તિ ૪, ઈ. સ. ૧૯૧૬.

મૂલ્ય રૂ. ૦।।.

“અન્ય ભાષામાં જો...મૂળ ગ્રંથકર્તાએ...ગ્રંથ લખ્યો હત, તે તે એ ભાષામાં કેવી રીતે લખત” એ આશયને વળગી રહીને...પ્રસ્તુત પુસ્તક રચેલું છે.

શબ્દોની મીઠાશ, યોગ્ય ભાવને ઊતારનારાં સમાન વચનો..... રસનિર્વાહની સરળતા, આદિ તત્ત્વો ..સારાં છે; અને નિઃસંશય પુસ્તક વાંચતાં “વાહવાહ” ના ઉદ્ગારો સ્વભાવિક રીતે જ નીકળી જાય છે.

જનન્યુઆરી, સન ૧૯૧૨.

મુંબઈ.

}

સમાલોચક.

× × ગુજરાતી ભાષાના શબ્દકોશ ઉપર સંપૂર્ણ પ્રભુતા; એ કોશની વિશાળતા અને શબ્દની પસંદગી કરવામાં ઝીણો વિવેક; અર્થ કરતાં રસ ઝીલવા તરફ વિશેષ લક્ષ, પણ તે મૂળના અર્થને હાનિ પહોંચાડીને ભાષાંતરની સરળતા કે અર્થની સુગમતા પ્રાપ્ત કરવા માટે નહિ-પણ આવા ગ્રંથોમાં રસ એ જ એનો આત્મા હોય છે તેટલા માટે; અને તે ઉપરાંત ઉંડું નિરીક્ષણ અને સંશોધન કરી મૂળના પાકનો નિર્ણય જેથી ભાષાંતરને ઉત્તમમાં ઉત્તમ અર્થનો લાભ મળે; આ સામાન્ય ગુણો રા. કેશવલાલના ‘વિક્રમોર્વશીય’માં પાને પાને ઉભરાય છે.

ભાદ્રપદ, સંવત ૧૯૬૮.

અમદાવાદ.

}

વસંત.

આ ભાષાંતર એક અસલ નાટક જેવું શોભી નીકળે છે.

એપ્રિલ, સન ૧૯૧૩.

વડોદરા.

}

સાહિત્ય.

वङ्गाल महाराष्ट्र और गुजरातमें.....उच्चपदस्थ कर्मचारी भी अपनी भाषा की सेवा करते हैं। बड़े बड़े वरिस्टर, इन्स्पेक्टर और हेड मास्टर अपनी मातृ-भाषा में पुस्तक रचना करते हैं। अहमदाबाद के हाइस्कूल के हेड मास्टर, श्रीयुत केशवलाल हर्षद-राय ध्रुव, बी. ए., उन्हीं मेंसे हैं। ध्रुव महाशय संस्कृत के उत्तम

विद्वान्, पुरातत्त्व के अच्छे ज्ञाता और गुजराती भाषा के सुकवि तथा सुलेखक हैं। उन्होंने गीतगोविन्द, सुद्राक्षस, अमरशतक और घटकर्पूर आदि संस्कृत ग्रन्थों के गुजराती अनुवाद कर के उन्हें टीका-टिप्पणी समेत प्रकाशित किया है। गवेषणा पूर्ण भूमिकाएँ लिख कर उन में उन्होंने मूल लेखकों के समय आदि के विचार अग्रतिम विद्वत्ता दिखाई है। उन्होंने विक्रमोर्वशीय की भूमिका में बलिकुल ही नये ढँग से कालिदास के समय का विचार कर के उन्हें ईसा के पूर्व पहले शतक का निश्चित किया है। और भी कितने ही रहस्यों के उद्घाटन की चेष्टा श्रियुत केशवलालजीने "पराक्रमनी प्रसादी" में की है। एतद्दर्थ आपको अनेक साधुवाद।

प्रयाग, मार्च, १९१३.

सरस्वती.

This is another work from the scholarly pen of Mr Keshavlal Dhruva, whose previous work we had the pleasure of reviewing before..... We have found the translation..... *very readable, and such as gives a very good idea of what the original is like.*

Modern Review, XI, 4; April, 1912.

Only a few months ago we had the pleasure of reviewing the second edition of this admirable translation of Kalidas's Vikramorvasiy Natak, and now a third edition has been called for. Its scholarly translator has utilised the opportunity by adding still more to its worth..... He has embellished it by means of a..... concise but extremely well-written introduction trying to determine the period when Kalidas lived. He examines the sources-which are at best but few-with great acumen and intelligence and arrives at a result which seems to be as near accuracy as it is possible to have under the

circumstances. He places the period somewhere near the middle of the first century B.C. By employing an ingenious method Mr. Dhruva compels the plays to yield up their...chronological secrets. He has noted closely and given interesting tables of the different છન્દ્સ used by Kalidas and other poets, and by means of a certain percentage worked out with great labour, and which increases and decreases with the remoteness or nearness of that particular play in which they are employed, to certain well-ascertained periods, tried to confirm his conclusion arrived at by other methods. We wish that the research methods of this Gujarati scholar may get a wider public to appreciate them. The only way to do so would be to publish them in English.

Modern Review, XIV, 1, January 1913.

વિશેષ નોંધ.

આ ભાષાંતર નામદાર બ્રિટિશ સરકારના અને શ્રીમંત વડોદરા સરકારના કેળવણી ખાતાએ નિશાળોનાં ઇનામ અને પુસ્તકશાળાને લાયક ઠરાવ્યું છે; તથા બ્રિટિશ રાજ્યના કેળવણી ખાતાએ સેકંડરી સ્કૂલોમાં અને ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં લાજીતરના પુસ્તક તરીકે મંજૂર કર્યું છે.

૩ પ્રિયદર્શના નાટિકા.

આવૃત્તિ ૧, ઇ. સ. ૧૯૧૫.

મૂલ્ય રૂ. ૦૮.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં x મહારાજ હર્ષ વિશે અહુ સારી રીતે લંબાણથી ઐતિહાસિક ઉપોદ્ધાત લખેલો છે અને તે.....અહુ વિદ્વતા ભરેલો, ઘણા ખોટા ભ્રમોને દૂર કરનારો, પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર કેટલોક નવીન પ્રકાશ નાંખનારો, કીમતી સૂચનાઓથી ભરચક, અને અનેક નવીન વિચારોને પ્રેરનારો છે.....આખું ચરિત્ર ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ, જે પ્રમાણભૂત સાધનો મળી આવ્યાં તેનો શાસ્ત્રીય રીતે ઉપયોગ કરી, અહુ ,

પરિશ્રમ લઈને...તૈયાર કર્યું છે; અને તેથી પ્રાચીન ઇતિહાસમાં એક કીમતી પ્રકરણનો ઉમેરો થયો છે.....તે વાંચતાં કોઈને પણ તેમની [અર્થાત્ લેખકની] પાકટ વિક્રતા, સંસ્કૃત સાહિત્યનું વિશાળ વાંચન, જોડો અભ્યાસ, ઝીણું નિરીક્ષણ અને જોડી વિવેકશક્તિનો પાને પાને સાક્ષાત્કાર થયા વિના રહેશે નહિ. તેમની પ્રભાવશાળી બુદ્ધિ અને પરિપક્વ જ્ઞાનને માટે તો બેશક ગુજરાત મગર યઈ શકે તેમ છે.

જુલાઈ, ૧૯૧૫.

અમદાવાદ.

}

બુદ્ધિપ્રકાશ.

અનુવાદની ભાષા નિઃસંશય ઉત્તમ છે.....પ્રારંભમાં ચક્રવર્તિકવિ હર્ષનો ઇતિહાસ ધણા સંશોધન પૂર્વક લખાયેલો છે; અને ઇતિહાસ તેમ જ સાહિત્યના રસિકોને તે પ્રિય લાગે તેવો છે.

તા. ૯, એપ્રિલ, ૧૯૧૬.

અમદાવાદ.

}

પ્રજ્ઞાનંદુ

પ્રિયદર્શનાનું.....ભાષાંતર એવું સંસ્કારી શુદ્ધ અને સરળ થયું છે કે સામાન્ય વાચક વર્ગને તો જાણે તે એક સ્વતંત્ર કૃતિ જ હોય એવો ભાસ થાય એમ છે.....કેશવ સંશોધન સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી યોગ્યલો પાઠ નિર્ણય અને યોગ્ય...પદ્યોજના આદિત્વે કેશવલાલભાઈની વિક્રતા સૂક્ષ્મ પરીક્ષકબુદ્ધિ અને ઝીણી રસવિવેકશક્તિનો ઉત્તમ ખ્યાલ સ્પષ્ટ રીતે આપે છે.

ઉપોદ્ધાતમાં.....હર્ષવર્ધનનું ચરિત.....તેના દિગ્વિજયની સફળ પ્રવૃત્તિઓ, તેના સમયના ભરતખંડની અને તેની સરહદની રાજદારી પરિસ્થિતિ આદિનો અસ્ખલિત શૃંગલાબદ્ધ વૃત્તાંત ધણો જ રસિક રીતે ઐતિહાસિક સાહિત્યવિષયક તેમજ દાનપત્રાદિક છૂટાછવાયાં પણ પ્રમાણભૂત સાધનોને એકત્રિત કરી પૂર્ણ ઝીણવટથી આલેખેલો છે.....આ ઉપોદ્ધાત શ્રીકેશવલાલભાઈનો ગહન અભ્યાસ, સૂક્ષ્મ અન્નલેકિન અને સઘન વિચારવિવેકશક્તિનો તેમ જ પુરાતત્ત્વના ઉચ્ચ પ્રતિના જ્ઞાનનો સખળ પરિચય કરાવે છે.

એપ્રિલ, સન ૧૯૧૬.

મુંબઈ.

}

સમાલોચક.

This is a Gujarati rendering of a Sanskrit drama.....The verse portion has been done into corresponding Gujarati poetry, which at once represents the spirit and the meaning of the author.

.....The introductory essay embodies the result of much reading and collating of important material.It is surprising how a book, to the making of which so much scholarship has gone, could be placed on the market at the ridiculous price of eight annas.

27, July, 1915.

Bombay Chronicle.

Harsha, the Prince poet of Early India,... whose successful arms.....reached the borders of China, is the author of this play in Sanskrit, called Priyadarsikâ, or as the learned translator has chosen to call it, Priyadarsanâ. In an erudite introduction Mr. Dhruva has given a very interesting account of the times before and during which(Harsha) flourished.....and for each and every event mentioned by him he has quoted an authority, such as cannot be gainsaid.....The several details of the numerous wars waged by the Emperor are of great historical import and sure to furnish food for thought and reflection to European scholars.....The translation bears the stamp of intelligence and scholarship usual with all his works, and it need not be said that each word in the translation seems to have been chosen carefully so as to bring out its full significance.

Modern Review, XVIII, 2; August, 1915.

In the Columbia University Indo-Iranian Series there has been promised for a considerable time past....., in an English garb, [the Priyadars'ikâ.....But there is no sign of its early appearance.....Meanwhile we are agreeably surprised

to find a Gujarati translation of this play issued in Ahmedabad.....in a handy little volume, which, we are afraid, may fail to attract attention to its scholarly contents.....The translator, Mr. Kesavlal H. Dhruva, is a well known writer of Gujarat and has already given several excellent translations of classical Sanskrit plays and poemsHis version of the Priyadarsikâ or as he prefers to call it the Priyadarsanâ is, as usual with him, scholarly and readable, and we hope it will make the play popular in Gujarat as it well deserves to be.

The Priyadarsanâ.....is one of a group of three plays.....attributed to King Harsha, a mighty conqueror who ruled over the whole of Northern India.....in the first half of the seventh century.....Mr. Vincent Smith thinks that Harsha had at least a large share in the composition of these plays; but Mr. Dhruva has no hesitation in concluding both on internal and external evidence that Harsha is entirely their author.....

To this translation Mr. Dhruva has prefixed a long introduction giving valuable information about the life and times of the royal dramatist...This historical sketch alone ought to prove very welcome not only to readers of the play, but also to others interested in the early history of their own country, an episode in which is therein told on trustworthy authority in an interesting way. He is naturally very enthusiastic about his subject and sometimes writes of the royal dramatist in

terms of what some would be disposed to call excessive praise. But Harsha, the poet-king and liberal patron of literary merit, very nearly deserves it all.

10 November, 1915.

Bombay,

} Times of India.

વિશેષ નોંધ.

આ ભાષાંતર શ્રીમંત વડોદરા સરકારના કેળવણી ખાતાએ નિશાળોમાં ઈનામ અને પુસ્તકશાળાને માટે મંજૂર કર્યું છે.

૪ સાચું સ્વર્ગ

કિંવા

સ્વર્ગવાસવદત્ત નાટક.

આવૃત્તિ ૧, ઈ. સ. ૧૯૧૬,

મૂલ્ય રૂ. ૧૧.

૫. અમરુશતક

સંસ્કૃત મૂળ સહિત.

ત્રીજી આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૧૦.

મૂલ્ય રૂ. ૧.

‘રા. કેશવલાલે સાભિપ્રાય ભાષાંતરની પદ્ધતિને અનુસરી આ ભાષાંતર રચ્યું છે.....તેમણે શોધક બુદ્ધિથી જે જે સ્થાને [મૂળ સંસ્કૃત પાઠમાં] સુધારા શોધી લીધા છે, કે પોતાની રસિકતાને આધારે યોજ્યા છે, તે સર્વથા ઔચિત્યાનુસાર છે...ભાષાંતરની ઉચ્ચ રસજ્ઞતા એવી છે, કે તેમના હૃદયના સંસ્કારથી ઘણેક ઠેકાણે મૂળમાં નહિ એવી ખુબીઓ પણ આવી ગઈ છે...ભાષાંતર બહુ ઉત્તમ છે. ભાષા શુદ્ધ સંસ્કારવાળી છે...ભાષાંતરકારે...અતિ ઉત્તમ ટીકા પદ્યો સાથે જોડી છે, તે બહુ બોધ-દાયક અને રસિક છે. ’

દ્રેષુઆરી, ઈ. સ. ૧૮૦૩.

નરિયાદ.

}

સુદર્શન.

Jayadeva's Gita-Govinda, describing the amours of Radha and Krishna, is 'a gem of purest ray' in Sanskrit.....There have been translations of it into Hindi, Marathi and Bengali, and also Gujarati. But we doubt, if in Gujarati at least, there is any translation which could be compared with the one under notice. It is Gita-Govinda re-written in Gujarati in the happiest style of Jayadeva. But for one's being told that it is a translation, it would be difficult to make out that it is one, so felicitously has the spirit and gracefulness of the original been copied and preserved. As is usual with all works of Mr. Kesavlal, the translation is preceded by a scholarly introduction, which surveys Jayadeva—his time, his work, his perfections and imperfections.....in such an ample way that it leaves little to be desired. The Singer..... has drunk deep at the fountain of Jayadeva, and has consequently poured out, with a lucidity equally charming as Jayadeva's, what the latter's soul would have done, had he been a Gujarati.

Modern Review, XII, 1; July, 1912.

૭ છાયાઘટકર્પર.

એક રસમય દૂંદૂં કાવ્ય.

આવૃત્તિ ૧, ઇ. સ. ૧૯૦૨.

મૂલ્ય આંનો એક.

आ. संशोधनविभाग.

१ श्रीमद्-विशाखदत्त-विरचित

मुद्राराक्षस नाटक.

संस्कृत भूण, धृत्रेय टीका साथे.

प्रथम आवृत्ति, छ. स. १८००

भूदय ३. १-१४-०,

ग्रंथ आह्मी समग्र वाचून पाहिला आहे. आणि तो वाचीत असतां आह्मांस रा. केशवलाल यांच्या नोदस पाहून वराच अत्यानंद ही झाला. संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास अद्याप पाहिजे तसा कोणी आमच्या कडे लिहिलेला दिसत नाही, तथापि कै. ना. त्या. तेलंग, रा. रा. डा. भांडारकर, कै. प्रि. आपटे इत्यादि गृहस्थांनी या कामीं वराच प्रयत्न केलेला आहे. त्यांतच रा. केशवलाल यांची प्रस्तावना लेखनाचा समावेश करण्यास हरकत दिसत नाही. प्रस्तावनेत कविचरित्र, कविकाल, नाटकस्वरूप, नाटकान्तर्गत पात्रे व त्यांचे स्वभाव, प्रस्तुत आवृत्तींत योजण्यांत आलेलीं कांहीं वाक्ये, इतर नाट्यग्रंथांत दिसलेले दोष इत्यादिक भाग आला आहे. नोदसची रचना फारच अवर्णनीय उतरली आहे. अलीकडील विद्यार्थ्यांच्या खर्चा अडचणी लक्षांत घेऊन ज्या ठिकाणी काठिन्य आहे असें विद्यार्थ्यांस वाटते त्या त्या भागावर भरपूर टिप्पणी जोडण्यांत आली आहे. बहुतेक सर्व श्लोकांचे इंग्रजींत भाषांतर देण्यांत आले असून, प्रत्येक श्लोकांत असलेले अलंकार, वृत्ते इत्यादि सर्व गोष्टी जेथच्या तेथे नमूद करण्यांत आल्या आहेत. कित्येक ठिकाणी शब्दावर ही टीपा योजण्यांत आल्या आहेत त्या योग्य आहेत. काव्य व नाट्य रहस्य हीं कित्येक ठिकाणी उत्तम रीतीनें व्यक्त करण्यांत आले आहेत. निरनिराळ्या आवृत्ति शोधून निरनिराळी आढळलेली अन्य वाक्ये, पाठांतर वगैरे झालीं जोडण्यांत आली आहेत.

ता. ४, ऑक्टोबर, १९००.
मुंबई

}

इंदुप्रकाश.

‘મી. ધ્રુવે...મુદ્રારાક્ષસ ઉપર જે ટીકા કરેલી છે, તે પ્રથમ પંક્તિની ટીકા હોઇને તેઓ એક ઉત્તમ ટીકાકારના માનને પાત્ર થાય છે. ’ તેથી રાજકીય નાટકનું પુનરુજ્જીવન અથવા તો ગૌરવ વધારનાર તરીકે મિ. ધ્રુવને ગણીએ તો તે અતિશયોક્તિ ગણાય નહિ. ’

‘ મિ. ધ્રુવે આરંભમાં એક વિદ્વત્તા ભરેલી પ્રસ્તાવના લખેલી છે, તેમાં ગ્રંથકર્તાએ કવિનો કાળનિર્ણય કરતાં સાહિત્યગ્રંથોનાં આંતર પ્રમાણો આપીને પ્રાચીન ઇતિહાસને બહુ જ અજવાળામાં આણ્યો છે. તે પછી નાટકના વસ્તુ સંબંધે વિવેચન કરતાં તેમાં રહેલો પ્રધાન રસ, ભાવ તથા પાત્રસંકલ્પના સંબંધે વિવેચન કર્યું છે. પાત્રો વિશે કરેલું વિવેચન વિદ્યાર્થીઓને બહુ જ મનનીય છે. તે પછી બ્રાહ્મણપાત્ર ચાણક્યના સંબંધમાં વિવેચન કરેલું છે, જેમાં ચાણક્યના લખેલા બીજા ગ્રંથોને પણ મિ. ધ્રુવે અજવાળામાં આણ્યા છે. આ રીતે બહુ જ વિદ્વત્તાવાળી પ્રસ્તાવના પૂર્ણ થાય છે. ત્યારપછી, મુદ્રારાક્ષસની આવૃત્તિમાં આપેલાં પ્રમાણો માટે મિ. ધ્રુવે જે જે ગ્રંથો જોયા છે, તેમનાં નામની એક મોટી યાદી આપેલી છે. તે ગ્રંથો તરફ અને ટીકામાં આપેલાં તે તે ગ્રંથોનાં વચનો તરફ જોતાં મિ. ધ્રુવનો પરિશ્રમ ખરેખર પ્રસંશાપાત્ર છે. જેમ સંસ્કૃત પદોની સિદ્ધિ પાણિનિનાં સૂત્રોથી કરવામાં આવી છે, તેમજ પ્રાકૃત પદોની સિદ્ધિ પ્રાકૃત વ્યાકરણનાં સૂત્રોથી તથા પ્રાકૃત ગ્રંથોના પ્રમાણોથી આપી છે. ગ્રંથને અંતે નાટ્યના ત્રિવર્ગ, પ્રકૃતિપંચક, કાર્યાવસ્થાપંચક, સંધિપંચક, અને નાટ્યનાં ચોસક અંગોનું વિવેચન કરતાં તે તે વિષયો ક્યાં છે અને તેનો આરંભ ક્યા ક્યા સ્થળેથી થાય છે તે પણ સ્થળના નિર્દેશપૂર્વક દેખાડ્યું છે, જે વિદ્યાર્થીઓને જ નહીં, પરંતુ વિદ્વાનોને પણ મનન કરવા જેવું છે.

જાનેવારી, સન ૧૯૦૧.

મુંબઇ.

સમાલોચક.

૨ કવિશ્રી લાલણ કૃત

કાદંબરી

પૂર્વ ભાગ

સમજૂતી સહિત.

આવૃત્તિ ૧, ઈ. સ. ૧૯૧૬

મૂલ્ય રૂ. ૩.

‘ કાદમ્બરી નામની અપૂર્વ કથાનું સંસ્કૃતમાંથી આ ગૂજરાતીમાં પદ ભાષાંતર છે.....હિંદુસ્તાનની ખીણ કોઇ ભાષામાં કાદમ્બરીનું પદાત્મક પ્રતિબિંબ ઉતર્યું નથી.

રા. કેશવલાલની ધણી વિદ્વતા ભરેલી સમજૂતીથી પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં બહુ વધારો થયો છે. અર્થ સમજાવતાં તેમણે જુની ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ સમજાવ્યું છે. તે ભાષામાંથી થયેલી વ્યત્પત્તિ દર્શાવી છે.

This is x the first part of Mr. Keshavlal's work.....The editor is acknowledged on all hands to be the first and foremost authority on Old Gujarati Language and Literature; and in the carefully edited text and its scholarly notes, he has in no way detracted from the reputation he has established.....Reading these x , we are reminded of the thoroughness with which Rev. Kitchin has edited and annotated Spencer's Faery Queen. Indeed this part of the work sets a model to annotators, and shews how exacting the work of annotation is and what wide knowledge it requires. The three indexes at the end add to the worth of the book.

Modern Review, XIX, 3; September, 1916.

પ્રાપ્ત પાઠને બદલે વિશેષ યોગ્ય કલ્પિત પાઠો ટીકામાં જણાવ્યા છે, એટલુંજ નહિ પણ મૂળ સંસ્કૃત ભ્રષ્ટ જણાતા પાઠોનો પણ સારોદ્ધાર કર્યો છે. આ ઉપરાંત પ્રાચીન પુરુષો અને સ્ત્રીઓ માટે ઇતિહાસ પુરાણમાંથી કથાઓ, અલંકાર નિર્દેશ, ભૂગોળની જગાઓનો પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ સ્થળ નિર્ણય તથા વિવિધ વસ્તુઓ અને વિષયોનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ ‘ સમજૂતી ’ માં સમાવ્યું છે.....આટલી યોગ્યતાવાળો પ્રાચીન ગ્રંથ હજી સુધી ગુજરાતીમાં પ્રકટ થયો નથી.

સપ્ટેમ્બર, ઓક્ટોબર, ૧૯૧૬

અમદાવાદ.

15736

શુદ્ધિપ્રકાશ.

હવે પછી
કવિશ્રી ભાલણ કૃત
કાદંબરી
ઉત્તર ભાગ,
કવિતામાં,
સમજૂતી સાથે.

ઉપરનાં પુસ્તકો મળવાનાં ઠેકાણાં.

મુંબઈ.

મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એંડ. કંપની,

બુકસેલર્સ.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, કાલ્યાદેવી રોડ.

વડોદરા.

રા. મોહનલાલ મનસુખરામ શાહ,

બુકસેલર,

લહેરીપુરે દરવાજો.

અમદાવાદ.

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ,

ખાડિયામાં ગોટીની શેરી.

ઓરિએન્ટલ બુક ડીપો,

રતન પોળને નાકે.

રા. જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

પીરમશાહ રોડ.

હાલ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરીએ રચેલાં પુસ્તકો.

૧ બુલબુલ (ત્રીજી આવૃત્તિ).	૦—૪—૦
૨ હરિધર્મશતક.	સિલકમાં છે નહિ.
૩ અમારાં આંસુ.	”
૪ મુહુભૂત.	”
૫ કાન્હડદે પ્રબંધ (પદ્મનાભકૃત).	૧—૪—૦
૬ કાન્હડદે પ્રબંધ (અનુવાદ).	હવે પછી
૭ વિદ્યાર્થીનો મિત્ર.	સિલકમાં છે નહિ.
૮ વનસ્પતિશાસ્ત્ર.	૦—૮—૦
૯ સરળ અર્થશાસ્ત્ર (આવૃત્તિ ત્રીજી).	૦—૪—૦
૧૦ સરળ પદાર્થવિજ્ઞાન.	૦—૪—૦
૧૧ રણગ્રંથસિંહ (બીજી આવૃત્તિ).	૦—૧૨—૦
૧૨ સાડીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન.	૦—૧૨—૦
૧૩ સરળ રસાયનશાસ્ત્ર.	૦—૮—૦
૧૪ શહાનંશાહ બેર્ન ૫	૦—૧૨—૦

૧, ૫, ૯, ૧૩ કર્તા પાસેથી અથવા ઓરીએન્ટલ બુક ડીપોમાંથી,
 સરકારી પુસ્તકો વેચનારને ત્યાંથી અને ૧૧, ૧૨, ૧૪ શુ. વ.
 સોસાયટીમાંથી મળશે.

૧૫ દિવસ : આ પુસ્તક વધુમાં વધુ ૧૫ દિવસ
માટે રાખી શકાશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ-૯

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અંથાલય
અમદાવાદ - ૬